АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

ГРЪЦКИ ДНЕВНИК

СЕПТЕМВРИ 1989

ГРЪЦКИ ДНЕВНИК СЕПТЕМВРИ 1989

От 1978 до 1989 г. българският изкуствовед д-р Асен Чилингиров предприема пътувания за изследване на художествените и архитектурни паметници от Първото и Второто българско царство. Понастоящем те се намират на територията на Албания, Гърция и Македония. При осем от тези пътувания той проучва паметниците на Света гора и заснема главните стенописни цикли, включително в българските манастири Зограф и Хилендар.

Откритите от него документи в архива на Зографския манастир му позволяват да идентифицира имената на всички членове на българското строително ателие, изградило най-значителните постройки от края на XVIII и началото на XIX век: от Света гора, през Албания, та чак до Съборната църква на Рилския манастир. Със съдействие на старейшините във Великата лавра на св. Атанасий прави и пълно заснемане на стенописите на Захарий Зограф в манастирската църква.

Тази книга съдържа дневник и изчерпателни бележки от пътуванията на д-р Чилингиров, а също и за сблъсъците му с видни представители на службите на комунистическа България, които не само постоянно спъват работата му, но му отнемат и над 500 цветни снимки, публикувани от тяхно име.

ГРЪЦКИ ДНЕВНИК
СЕПТЕМВРИ 1989

Текст © 2012 Асен Чилингиров
Корица © 2012 Иван Стаменов
Издание © 2012 Херон Прес ООД

ISBN 978-954-580-319-2

АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

ГРЪЦКИ ДНЕВНИК

СЕПТЕМВРИ 1989

ХЕРОН ПРЕС – СОФИЯ – MMXIII

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 7
Предистория на пътуването 41
Пътуването 53
Приложения 183
Приложение 1. Бележки за първото пътуване
в Гърция 185
Приложение 2. Бележки за двете пътувания в
Гърция и пътуването в Македония през 1979 233
Първо пътуване в Гърция 233
Пътуване в Югославска Македония 281
Второ пътуване в Гърция 315
Приложение 3. Бележки за пътуванията в Гърция
през 1981 и 1982 321
Приложение 4. Стенописите на Захарий Зограф в
Света гора и фондацията Йоан Кукузел 351
Приложение 5. От Костур до Преспа, юни 1981 391
Приложение 6. Аферата с Паисиевата история 415
Приложение 7. Архивът на Роженския манастир 429

ПРЕДГОВОР

Поредица публикации в интернет в периода от 11 октомври до 27 декември 2012 г.[1], последвана и от печатно издание на същата тема[2], възобнови сред българската общественост дискусията, свързана с отнемането ръкописа на Паисиевата история от неговия притежател, българския манастир Зограф в Света гора. Преди 16 години тази дискусия беше завладяла в продължение на три месеца всички медии в България, без да разреши окончателно някои от главните въпроси, останали нерешени и досега, а именно: кой, по чие нареждане и с каква цел извърши това престъпно деяние. И сега, с тези нови публикации, според техния автор, въз основа на новооткрити документи от архива на ДС може най-после „да се изясни истината".

Още при започването на тази дискусия през септември 1996 г. това престъпление беше представено пред българската общественост като високо-патриотична проява на служители в известни „служби" в българската държава, чиято дейност беше всичко друго, освен патриотична. А споменатата българска общественост можа да узнае през последните две десетилетия немалко подробности за тази многостранна „благородна" дейност – и тези подробности поставят под въпрос нейните подбуди.

С новата поредица публикации дейността, свързана със събитията, предшествали пренасянето на ръкописа от манастира в трезорите на Първо главно управление на ДС (ПГУ), вече се представя като задача, поставена от ръководството на Комитета за култура още през 1972 г., когато – според тълкуването на сега публикувани документи – по негова инициатива в структурата на ПГУ се създава XIV отдел с обозначение КИР (Културно-историческо разузнаване), имащ за главна задача – ни повече, ни по-малко – „спасяването" на Паисиевия ръкопис. Защо и

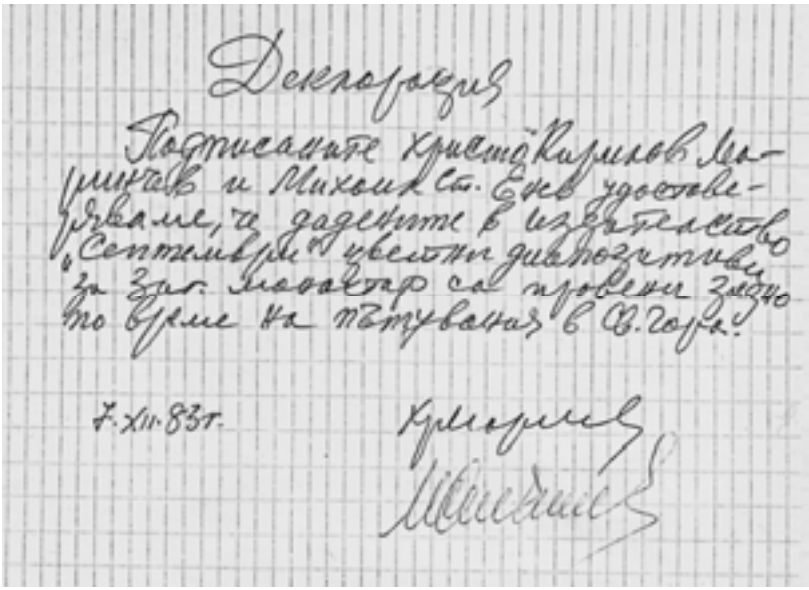
[1] http://desebg.com/2011-01-06-11-51-03/912-2012-10-11-04-19-34 Публикацията продължава с още шест части – последната с препратки към другите части: http://desebg.com/2011-01-06-11-51-03/1017--6-

[2] Христо Христов. Операция „Маратон". Истината за кражбата на Паисиевата история от Държавна сигурност в „Зограф". София, CIELA, 2012.

от кого трябва да се спаси тази реликва на манастира, не стана съвсем ясно дори след продължителната дискусия през 1996 г. – също както не стана ясно защо не става и дума за другите безценни ръкописи, съхранявани в манастира. Никой в България не разбра, че още от началото на 1970-те години по инициатива и със средства на ЮНЕСКО Патриаршеският институт в Солун започна пълно заснемане на ръкописното богатство в светогорските манастири, които не са част от гръцката държава, а имат автономно управление. Също както никой у нас не разбра, че служителите на КИР и въобще на „службите“ оказваха непрекъснато през последвалите години натиск върху монасите от Зограф да не допуснат заснемането на неговите ръкописи – а с това се създаде конфликтна обстановка, заставила гръцките власти да предприемат мерки срещу манастира и да спрат издаването на разрешения за посещаване на Света гора от български дипломати.

Тази дейност на КИР по време съвпада и се прекръстосва с моите посещения на Гърция и по-специално Света гора между 1978 и 1989 г. във връзка с мои лични изследвания на художествените и архитектурните паметници по цялата територия на Гърция. По такъв начин аз бях не само непосредствен свидетел на събитията, предшествали „героическия подвиг“ на оперативните работници от ПГУ, но и изпитах лично върху себе си тази дейност. И това ми показа много по-ясно от всякакви „документи“, отложени в досиетата на сътрудниците на ДС, действителните подбуди, ръководили служителите (и началниците!) на КИР. А притежавам и документи, свидетелстващи за характера и същността – но и за ефекта на тази дейност.

Повод за моите посещения в Света гора беше подготовката на голяма книга, посветена на светогорското изкуство по поръчка на едно източногерманско издателство, което ми възложи написването на текста и изготвянето на илюстративния материал – фотоснимки и чертежи. Пътуванията ми в Света гора срещнаха силно противодействие от страна на известни институции от управленската йерархия на нашата държава – и това бяха същите, които след това организираха кражбата на ръкописа, собственост на ***българския*** Зографски манастир, и компро-

Декларация на Христо Маринчев и Михаил Енев
пред дирекцията на издателство „Септември“.
Факсимиле от оригинала

метираха нашата страна пред световното обществено мнение, което в този случай беше лишено от възможността да се ориентира в твърде сложните отношения между власт, църква и народ в България. Моите отношения с представители на гореспоменатите институции стигнаха до открит конфликт, който кулминира в края на юли 1981 г. с незаконното присвояване на голяма част от заснетия от мене фотоматериал – черно-бели и цветни филми. Една година по-късно 2400 средноформатни черно-бели негативи ми бяха върнати с обяснението, че били взети „по погрешка“. Не ми бяха върнати обаче около 500 цветни също средноформатни диапозитиви под предлог, че били повредени при проявяването. Много от тези „повредени при проявяването“ снимки се появиха на бял свят през последвалите две десетилетия, но за техни автори се посочваха вече видни служебни лица: Христо Маринчев, зам.-председател на Комитета по въпросите на Българската православна църква и религиозни-

те култове (и „по съвместителство“ полковник от ДС, зам.-началник на КИР), и Михаил Енев, фотограф към Художествената академия (и по съвместителство сътрудник на ДС), който впоследствие защити професорска дисертация въз основа на незаконно присвоените мои снимки и ги публикува многократно в различни издания[3]. А друг български професор и по това време декан на Факултета за приложни изкуства при Художествената академия, Любен Прашков, написа текста към един фотоалбум с много цветни снимки, за които му беше известно, че са заснети от мене и са незаконно присвоени от „службите“.

Независимо от моето оплакване, адресирано до пет от най-висшите институции в управлението на държавата – генералния секретар на ЦК на БКП, министъра на външните работи, председателя на Комитета за култура, председателя на Контролната комисия при ЦК на партията и началника на Външния отдел също при ЦК, предадено лично от мене на секретарите на посочените адресати, отговор на оплакването си не получих. А както стана ясно от неотдавна публикувани досиета в архива на ДС, организаторът на грабежа на Паисиевия ръкопис от Зографския манастир и на противозаконното присвояване и публикуване на моите снимки, за което получава значителни хонорари от известни български издателства, заради своя „патриотичен подвиг“ бива повишен от полковник в генерал и от зам.-началник на XIV отдел в ПГУ, става негов началник-титуляр.

В новата поредица от „информации“ тази дейност на висши служители на ДС беше премълчана, макар и техният автор да беше обстойно запознат с нея въз основа на документи и фотокопия от документи, които му изпратих своевременно – вероят-

[3] Към всички обсебени от „службите“ мои цветни снимки имам черно-бели варианти, заснети по същото време и при същите условия, което прави моето авторство за тях несъмнено. От друга страна, цветните ми снимки бяха заснети на експериментален фотоматериал Agfa-Gevaert с номер на емулсията 1760. Този фотоматериал, пригоден за снимане при висока температура, получих от управлението на фабриката, а номерът на емулсията, който се сменя при производството всеки ден, е означен на всеки кадър. По настояване на зам.-председателя на Комитета за култура проф. П. Бербенлиев комисия при издателство „Септември“ прегледа представените от „авторите“ диапозитиви и установи с протокол, че номерът на емулсията е отбелязаният малко по-горе.

но обсебването на моите снимки и тяхната многократна препродажба му се видяха незначителни пред „героичния подвиг“ на патриотите от ДС, стимулиран не само от тяхната „гореща любов“ към отечеството, но и от служебните им задължения пред висшестоящите началници, върховните ръководители на партията и правителството, чието участие в това престъпление е „несъмнено“ въз основа на цитираните документи, и то независимо от хронологията на събитията, поставяща под съмнение тяхната автентичност. Или с други думи, тази публикация трябва да покаже пред българската общественост, че откраднатото на Паисиевия ръкопис е било замислено от ръководството на Комитета за култура и възложено като задача пред органите на ДС 16 години преди да бъде извършено. А на тези органи са били нужни цели 16 години, за да подготвят и изпълнят тази задача.

Новата поредица от „информации“ премълчава обаче и една друга дейност на многостранния ръководител на операцията, назована в архивите „Операция Маратон“ – полковник/генерал Хр. Маринчев, който за целия този период от време, включващ подготовката и изпълнението на заданието с гръмкото и респектиращо название, освен поста на зам.-началник на 14 отдел на ПГУ-ДС и на зам.-председател на Комитета по въпросите на БПЦ (с ранг и заплата на зам.-министър), има още един пост на „зам.“ – но също както и при другите два „заместнически“ поста, в действителност е главен изпълнител. Този трети пост, на който до момента (умишлено или не) в медиите и в литературата не се отделя нужното внимание, е постът зам.-председател на Ефория „Зограф“[4]. А този пост по това време, както между другото и постът на председател на Ефорията, заеман от Любен Попов – същият, който е титуляр и в Комитета по въпросите на БПЦ – не е просто синекурна длъжност. И Попов, и Маринчев

[4] Ефория „Зограф“ е основана от цар Борис III в 1926 г. за финансова подкрепа на манастира след огромните му загуби подир Октомврийската революция, когато неговите имоти в Молдавия са конфискувани, както и капиталите му в руските банки. Борис III подарява на манастира големи парцели в Пловдив и София, на които се построяват доходоносни сгради, стопанисвани от новооснованата фондация.

получават по съвместителство на тези си постове заплатите на министър и зам.-министър в размер от 1000, респ. 500 лв. Освен това постовете в Ефория „Зограф“ са свързани с точно определена дейност: събиране и стопанисване доходите на Зографския манастир. И при тях съвсем не се касае за някакви дребни суми – това са преди всичко наемите от няколко сгради в Пловдив и София, но и от манастира „Свети Герман“ край София, използван от Народния музей като хранилище на секретния фонд. Само от този имот в Ефорията са влизали – според информацията, която получих от Анчо Анчев, директор на Националния исторически музей в периода 1978–1983 г. – 19 000 лв. месечно от наем. Дори тази сума да е завишена, при наемите от сградите, собственост на Зографския манастир, става въпрос за значителни суми – а как тези суми са били стопанисвани, няма сведения.

По време на посещенията ми в Зографския манастир монаси ми разказваха какъв „благодетел“ на манастира бил Маринчев, как им изпращал кашкавал, рибни консерви... При тези посещения аз можах лично да се убедя в качеството и количеството на тези подаръци, като бележките за някои от тях са останали в дневника от пътуванията ми, публикуван в тази книга. В последните години, когато посещавах Зограф, там имаше и автомобил Ленд Роувър, а за манастира – със средства от държавния бюджет – беше закупена голяма сграда в центъра на Солун и обзаведена за хотел, носещ постоянно доходи на манастира – но служеща също за подслон на „служителите“ от ДС, посещаващи редовно в служебни командировки Гърция. А при закупуването на сградата пълномощник на Ефория „Зограф“ е бил Маринчев, който в случая е ползвал и „законната“ комисионна при покупката, в конкретния случай, според курса от края на 1980-те години, възлизаща на няколкостотин хиляди щ.д. За тези сделки никой не е държал сметка и отчет не е даван никому. Те не са регистрирани и в Светия синод, а за безотчетността и след 1989 г. в интернет има доста поучителни материали, между другото в една статия с особено удачното заглавие „«Зог-

раф» – църковната кокошка със златното яйце“[5]. Очевидно по времето на Маринчев тази кокошка е носила не едно, а много, много златни яйца...

* * *

За мене и за моята научна дейност отнемането и присвояването на снимките ми имаше второстепенно значение, тъй като много голяма част от тях можах при следващите си пътувания да повторя. Службите, които си присвоиха и използваха за лично облагодетелстване моите снимки, направиха обаче всичко възможно, за да прекратят изследователската ми дейност в българския манастир Зограф, като техните ръководители упражниха силен натиск върху монасите-пазители на българските старини в манастира, за да попречат на достъпа ми до тях, и не допуснаха продължението на моя задграничен паспорт, като по такъв начин направиха за две години невъзможни пътуванията ми в Гърция. При това, още преди започването на моите пътувания в Света гора през 1978 г. бях сключил по мое предложение договор с Държавно обединение „Пластични изкуства, културно наследство и библиотечно дело“[6] при Комитета за култура, по силата на който се задължавах да предавам на това обединение за вътрешно ползване копия от всички мои фотоснимки на български художествени и исторически паметници в Света гора – но и на останалата територия от Гърция и Югославска Македония – срещу символично заплащане, който договор изпълних по главните му точки и трябваше да прекъсна след прекратяването на достъпа ми до манастира Зограф.

В моя личен архив се намират много непубликувани по една или друга причина материали и документи, които имат отношение към пътуванията ми, свързани с моите научни изследвания

[5] http://www.pravoslavie.bg/Анализи/-Зограф-църковната-кокошка-със-златното-яйце

[6] Обединението се обособява в рамките на Комитета за култура през 1977 г. Освен всички други дейности, то отговаря за движимите и недвижимите паметници на културата. Понататък в текста ще се изписва за краткост ДО „Пластични изкуства“.

върху българската средновековна култура. През годините, последвали тези пътувания, можах да обнародвам само малка част от резултатите от тези изследвания. Макар че двете публикации, най-важни според мене в досегашната ми научна дейност – книгата за светогорското изкуство и монографията за стенописите и иконите на Захарий Зограф във Великата лавра на св. Атанасий в Атон – бяха завършени още в средата на 1980-те години, те не бяха издадени – а за издаването на много голяма монография върху стенописите на Захарий Зограф с пълно цветно и черно-бяло заснемане на целия стенописен ансамбъл имах договор с издателство „Български художник“, по силата на който предадох на издателството още през 1985 г. комплектования за изданието материал: ръкопис, фотоснимки и чертежи. Доста години по-късно с мои лични средства бяха издадени само монографията ми за църквата „Св. Герман“ край Преспанското езеро и два тома, посветени на българската средновековна и възрожденска архитектура, подготвени от мене въз основа на събраните при пътуванията ми материали. Готовият за печат материал на книгата за Захарий Зограф ми беше върнат от издателството, анулирало едностранно моя договор с него. Редакционната работа върху книгата за светогорското изкуство, която бях подготвил за германското издателство, приключи през август 1989 г., когато бяха изготвени даже пробите за фотоилюстрациите – само два месеца преди падането на комунистическия режим в ГДР. Издателството беше продадено, директорът – освободен от длъжност, а редакторът на изданието, с когото бях работил няколко месеца по подготовката на книгата в моето жилище, се отдаде на политическа дейност като член на парламента на обединена Германия и дори заместник-председател на фракцията на управляващата партия – Християндемократически съюз.

Променената политическа и културно-политическа обстановка в обединена Германия не беше благоприятна за издаването нито на книгата ми за светогорското изкуство, нито за каквито и да е публикации, свързани със старото или новото българско изкуство, като дори някои мои доклади на международни кон-

ференции, състояли се в бившата ГДР, останаха непубликувани – освен един, който въпреки своята важност остана незабелязан от изследователите и се загуби сред огромното множество публикации във връзка с 1000-годишнината от приемането на християнството в Киевска Рус. Издаден с повече от 4-годишно закъснение в 1992 г., този доклад остана единствената публикация по време на юбилея и след него, в която въз основа на историческите извори и на археологическите изследвания се доказваше, че покръстването на русите е извършено не от гръцки, а от български духовници и че корените на руската средновековна култура не са във Византия, а в България – издаването на този доклад и на другите мои доклади, изнесени на различни места, не намери отзвук между отговорните среди в българската академична наука и аз бях принуден да го издам на собствени разноски в две издания, през 2001 и 2011 г.

Напълно естествено беше за мене след така наречената промяна на политическото ръководство в България да се обърна към някои от „новите“ културни институции и издателства в нашата страна с предложение за издаване на мои изследвания. Още преди да направя каквито и да е постъпки в този смисъл, получих покана за участие на конференция в Самоков на тема „Самоковската художествена школа“, която трябваше да се състои в края на януари 1991 г. Потвърдих участието си и заминах за България, а в деня на откриването на конференцията научих, че двама от участниците, професорите Любен Прашков и Михаил Енев, ще изнесат доклади не само с теми, сходни на моята, но и че ще използват като илюстративен материал отнети от мене по незаконен начин мои снимки. Представих на комисията по организирането на конференцията под ръководството на проф. Атанас Божков декларация, че отказвам участието си, ако двамата докладчици не сменят темите си. Без каквито и да е забележки и двамата смениха своите теми с някакви други и аз прочетох в съкратен вид резюме от моята непубликувана монография върху стенописите на Захарий Зограф във Великата лавра. Това събитие, без прецедент в българската културна история, остана без всякакви последици. Михаил Енев издаде

през следващото десетилетие голям брой от моите „взети по погрешка от ДС“ снимки под свое име в разни списания и дори в луксозни албуми и календар, а също с мои снимки, от които притежавам черно-бели дубликати, даже уреди в МВнР голяма фотоизложба под заглавието „С камерата на Михаил в манастира Зограф“.

Не бяха по-окуражителни за мене и опитите ми за издаване на някои мои книги и статии. Монографията си за църквата „Св. Герман“ при Преспанското езеро предложих на Македонския научен институт, който отказа издаването ѝ по липса на средства – но в своя печатен орган „Македонски преглед“ поне публикува две мои статии с непубликувания ми доклад пред VI международен конгрес по балканистика от 1989 г., предаващ в силно съкратен вид резултатите от моите многобройни пътувания по цялата територия на Балканския полуостров, които представят в съвсем нова светлина историята на българската архитектура и изобразително изкуство от средата на XVIII до средата на XIX век.

В среща с директорката на Издателството при БАН и членове на неговия научен съвет предложих издаването на български преводи от мои германски публикации, отнасящи се и към българската история и култура. След обсъждането на моето предложение, беше ми съобщено, че издателството е готово да издаде предложения от мене сборник със статии (представен в компютърен набор на около 200 страници A5), ако заплатя разноските по печатането в размер от 3000 DM. Аз благодарих за високата чест статиите ми да бъдат публикувани от такова авторитетно издателство, но не приех предложението, понеже не разполагах с такава сума. Когато пет години по-късно получих при „реституцията“ на апартамент в центъра на София с 200 м^2 жилищна площ заедно с наследниците на брат ми „огромната“ сума от 16 000 DM, отделих от моя дял 2000 DM, т.е. две трети от сумата, която издателството на БАН поиска за издаването на малкия сборник, и с тях покрих не само печатните разноски за един сборник мои статии, но и за голямата монография за църк-

вата „Св. Герман“ при Преспанското езеро – и двете книги с твърда подвързия и издадени във вид, какъвто няма нито едно от изданията на БАН. С останалите мои приключения на издателското поприще на съвременна България не искам да отегчавам читателя и само ще спомена, че специално за мене бяха създадени две фиктивни издателства, и то не с цел да издадат мои книги, а за да не ги издадат. Книгите излязоха въпреки всички старания на определени среди те да не бъдат публикувани. Излязоха още 12 други мои книги и дори няколко статии в български списания, така че – що се отнася до мене – считам задачите по изследването на българската култура, които си бях поставил, за изпълнени. И то въпреки пречките, които срещах в работата си.

Макар и книгата ми за атонското изкуство – както отбелязах малко по-горе – да беше също завършена и готова за печат във вид, както изискваше германското издателство, аз не направих никакви постъпки да я издам в друго издателство в чужбина или в България. Също както и останалите книги от поредицата, в която тя трябваше да излезе, нейната задача беше да сумира резултатите от дотогавашните изследвания по темата, определена от нейното заглавие – изкуството в атонските манастири. На същата тема по това време вече имаше немалко издания на всички културни езици – от повече или по-малко изчерпателни туристически пътеводители, до солидни и обемисти научнопопулярни книги, излезли в големи тиражи и получили широко разпространение. Още при първите две мои пътувания в Света гора през 1978 и 1979 г. имах възможност да посетя всичките 20 манастира, както и трите най-големи скита в монашеската република. Много внимателното разглеждане на техните строителни и художествени паметници ми показа, че почти всичко, писано дотогава за тях, не отговаря на истинското положение. И това засяга основните показатели на тези паметници, според които се правят обобщенията, определящи мястото им в европейската култура: тяхната атрибуция, техния произход, но и влиянието им върху развитието на изкуството извън тесните граници на Атонския полуостров.

Независимо от малките различия при датирането на някои художествени паметници и определянето на тяхната стилова принадлежност, всички изследователи са напълно единодушни по отношение на едва ли не пълната незначителност на тези паметници сред византийското и поствизантийското изобразително изкуство и архитектура – макар и да не могат да отрекат, че между тях се намират и някои от най-забележителните произведения на балканската монументална живопис както от XIII–XIV, така и от XVI–XVII век. А с последната „упадъчна“ фаза изследователите изобщо не се занимават, считайки дори споменаването на нейните паметници под тяхното лично достойнство – като това засяга в еднаква степен живописта и архитектурата. И тъй като всички художествени и архитектурни паметници са изградени и украсени, според утвърденото в науката убеждение, от приходящи строители и художници, те само пренасят в Света гора особеностите на „школите“, към които принадлежат, създавайки „характерното за Атон безличие и липса на установен профил“. А що се отнася до „точно определения архитектурен тип на манастирска църква“, за чието възникване през X век в Атон всички изследователи също са единодушни – този архитектурен тип се преповтаря, според тях, в течение на близо девет века без никакви изменения, като доказателство за консервативност, липса на фантазия и безпомощност у строителите.

Още в началото на 1980-те години гръцкият изследовател и историк на архитектурата проф. Павел Милонас след сондажи в строителната субстанция на някои от най-важните атонски църкви успя да разбие мита за възникването през X век на „атонския тип“ манастирска църква, чието начало било поставено със Съборната църква на Великата лавра на св. Атанасий и който оттам бил предаван без изменение при следващите строежи в течение на девет века. В цяла поредица от статии, издадени в Гърция, Франция и дори СССР, той доказа, че обявените като характерни за този тип странични параклиси са били построени във въпросната църква няколко века по-късно, преди да бъдат изцяло престроени в началото на XIX век, а характерният за същия архитектурен тип обширен вътрешен нартекс всъщност се

появява за първи път едва в края на XIV век в пристройката към Съборната църква на Хилендар – т.нар. „княз Лазаров нартекс“.

Че и тази пристройка е изцяло престроена в началото на XIX век от същото българско строително ателие, изградило по това време и съборната църква на Зограф, както и съборните църкви на още четири светогорски манастира едновременно с престрояването на някои от останалите въз основа на една нова строителна концепция, ще покажат моите изследвания от 1980-те години. Както ще покажат, че при тази нова строителна концепция най-важна роля играят вече не особеностите на богослужението, а други фактори в обществено-политическия и стопанския живот у балканските народи, съпътстващи засилването на нововъзникналото градско съсловие, което ще стане главен стопански и политически фактор при създаването на новите политически единици на Балканите – гръцката, сръбската и българската държава. А засилената строителна дейност именно в българските манастири на Света гора е резултат от закриването на Българската (Охридската) архиепископия в 1767 г., когато българското население от западните и югозападните области на Балканския полуостров започва масово да посещава българските манастири в Света гора, където богослужението продължава да се извършва на български език.

Заедно с притока от поклонници към българските по това време манастири, многобройни дарители от български произход осигуряват не само стопанския им разцвет, но и строителната дейност в манастирските комплекси, които само за няколко десетилетия променят напълно своя външен облик – тази строителна дейност ще бъда задмината едва в края на XIX и началото на XX век, когато и русите ще започнат да откриват Света гора и да изграждат грамадни църкви и манастирски сгради, за да поемат огромния приток поклонници от Русия. И ако руските постройки са съвсем в духа на съвременната им руска църковна архитектура, изградените един век по-рано църкви и други манастирски постройки са продукт на собственото развитие на светогорската манастирска архитектура, а фактът, че всички те

са дело на едно-единствено строително ателие, установено в Света гора, опровергава и мита за многобройните приходящи строители и художествени дейци, непритежаващи свой профил и специфика. Също както художниците и резбарите, украсили наново с произведенията си повечето църкви в Света гора през последните десетилетия на XVIII и първите на XIX век. И оттам, ***от Света гора***, те се отправят във всички посоки на Югоизточна Европа, създавайки безброй художествени произведения – стенописи, икони, резбарски иконостаси – по цяла днешна България, Македония, Албания и Гърция, но и обучават свои приемници, които ще продължат тяхната дейност през втората третина на XIX век, преди и те да бъдат заместени от възпитаници на художествените училища и академии в Централна и Източна Европа по време на следващия исторически период.

Както вече отбелязах малко по-горе, текстът на подготвената от мене книга за изкуството в светогорските манастири, дори и при предаването му в издателството преди близо 30 години, не отговаряше на състоянието на художествените и архитектурните паметници, които заварих в Света гора. Картината, която се разкри пред очите ми при моите пътувания, и изследванията, които направих по това време, ми показаха, че се налага пълно преразглеждане на съществуващите представи за повечето от художествените и архитектурните паметници в Света гора, излизащо далеч извън уточняването на атрибуцията и датировката при някои стенописи, за които дотогава се водеха оживени спорове. И това преразглеждане трябваше да засегне принципни положения, отнасящи се не само до произхода и същността на светогорските паметници, а до средновековното изкуство в цяла Югоизточна Европа и на първо място в нашата родина. То не можеше да бъде извършено в рамките на едно популярно издание, предназначено за широк кръг читатели, тъй като би създало силни противоречия спрямо дотогавашните им представи, но би получило и значителен отпор от страна на специалистите, които не са готови тъй лесно да се откажат от своите разбирания, вкоренени у вече четири поколения византолози, за които така наречената „византийска култура“ е естествено следствие

и продължение на „гръцката култура“, колкото и думата „гръцка“ да е оспорвана в историографията.

Въпреки че както моите черно-бели, така и цветните ми фотоснимки, изготвени при най-високата съвременна фототехника, са отлично запазени и позволяват издаването на голям албум (макар и с малко текст), какъвто досега липсва не само на българския, но и на чуждия книжен пазар, подобно издаване е свързано със значителни финансови средства, с каквито не разполагам. За да дам известна представа и на българския читател поне за някои от главните художествени и архитектурни паметници в Света гора – при това не само български, а и намиращи се в известна връзка с тях произведения на гръцки художници и строители – реших да издам книга, съдържаща не само илюстрации, представящи тези паметници, а и някои мои бележки от пътуванията ми, предназначени за широк кръг читатели, интересуващи се от средновековното и късносредновековното българско изкуство, като главните резултати от моите научни изследвания са вече публикувани в други издания, предназначени за по-тесен кръг специалисти. Заедно с тези мои бележки във връзка с научноизследователската ми дейност при пътуванията ми през 1970-те и 1980-те години, давам нужните пояснения и документи относно лицата и службите, организирали кражбата на Паисиевата история и предисторията, както и причините на туй престъпно деяние.

Тъй като материалите и документацията, свързани с пътуванията ми в Света гора и изобщо в Гърция и Македония, са изцяло запазени в моя личен архив, за мене не беше трудно да подбера и подготвя за издаване текста на тази книга, макар че подробен дневник съм водил само за последното мое пътуване през септември 1989 г. За всички останали пътувания давам само съкратени бележки в този вид, в който те са запазени в моя архив. По-трудно беше да се подбере илюстративният материал – и то не защото е недостатъчен, а защото сред повече от 10 000 черно-бели и цветни снимки от пътуванията ми само в Света гора не бе никак лесно да се изберат стотина, без да оскъпят извънредно много тази книга, като я направят недостъпна за бъл-

гарския читател. По същата причина тук давам само черно-бели илюстрации, макар и всички мои цветни диапозитиви да са напълно запазени и да отговарят на повишените изисквания на съвременната полиграфска техника. А тъй като пътуванията ми имат и своята предистория, свързана със събитията, които се описват в тук предлагания на вниманието на българския читател мой дневник и приложенията към него, трябва поне отчасти да го запозная и с тази предистория.

* * *

В началото на декември 1977 г. получих телеграма от директора на издателство „Унион“ в ГДР, д-р Хуберт Фензен, с която той ме молеше да му се обадя по телефона и да уговорим за следния ден среща. Понеже за лицата, събитията и местата, на които тези събития произлизат, съвременният български читател има твърде смътна представа, тъй като става въпрос за една вече отминала епоха, тук са нужни някои кратки пояснения.

„Унион“ (Union-Verlag) беше едно от четирите най-големи издателства в ГДР. То принадлежеше на Християндемократическата партия, която все още съществуваше в Източна Германия и водеше някакъв скромен живот в комунистическата система на страната. Това издателство имаше дори собствена културна политика, различна и даже несъвместима с комунистическата идеология, но поради значителния брой убедени протестанти и католици в страната – търпяна и дори донякъде толерирана от висшите правителствени среди. Така то публикува още през 1961 г., годината на издигането на Берлинската стена, при това със значителни държавни субсидии, голяма по формат и обем книга, посветена на руската иконопис, още дълго преди да започнат да излизат публикации върху руската иконопис в самия СССР. Нещо повече, излизането на тази книга беше протежирано лично от генералния секретар на ЦК на Германската единна социалистическа партия Валтер Улбрихт, който с връзките си в Съветския съюз осигури достъпа на германски фотограф и автор (Клаус Байер и Конрад Онаш) дори до най-недо-

стъпните руски художествени произведения, а с високия полиграфски стандарт в ГДР книгата създаде еталон за такова издание, ненадминат и през следващия половин век. Този успех окуражи ръководството на издателството, начело на което по това време беше изкуствоведът д-р Х. Фензен, да започне подготовка по издаването на цяла поредица големи, представителни, богато илюстрирани книги, посветени на християнското средновековно изкуство – на първо място, естествено, руското, а след него изкуството на „приятелските“ страни и на съветските републики. Първият том от поредицата, посветен на руската средновековна архитектура, излезе през 1972 г. след 10-годишна подготовка с участието на цял щаб сътрудници под главната редакция на Фензен и Владимир Н. Иванов, виден изследовател на руската средновековна архитектура. Колкото и сега да изглежда странно на българския читател, вторият том от тази поредица трябваше да бъде посветен на християнското изкуство на средновековна България. А за автор на този том Фензен се беше спрял на мене – след като по неговите думи водил разговори с различни български учени, за да реши, че само аз отговарям на високите изисквания на издателството както по отношение на текста, така и по отношение на фотографския и графичния материал за изданието. Въз основа на предложения от мен проект, в края на 1972 г. беше сключен договор, предвиждащ представянето на целия материал за книгата след пет години. Срокът беше спазен, материалът бе рецензиран от вътрешните рецензенти на издателството проф. Онаш и проф. Дьопман и одобрен с най-висока оценка. Когато към края на подготовката издателство „C.H.Beck“ от ФРГ изяви интерес да издаде с лицензия на издателството от ГДР същата книга, с рецензирането ѝ беше натоварен един от най-изтъкнатите съвременни византолози, д-р Виктор Елберн, професор по византология в Свободния университет и директор на Музея за старохристиянско изкуство в Западен Берлин. По такъв начин тази книга се оказа първо съвместно издание на издателства от ГДР и ФРГ по време на Студената война. Когато получих поканата за среща с директора на издателството, материалът вече беше предаден за

работа в печатницата в Цвикау, най-добрата печатница в ГДР, която изпълняваше почти изключително съветски поръчки, така че не можех да отгадая причината за нова среща в издателството.

Тук е нужна още една скоба, поясняваща на съвременния читател защо в началото на последната четвърт на XX век, близо 100 години след изобретяването на телефона, трябваше да ми се изпраща телеграма, когато от десет години живеех в същия град. И защо срещата трябваше да бъде уговорена по тъй сложен начин. Отговорът се съдържа в сложната политическа и географска обстановка в разделения Берлин. По това време живеех до самата източна граница на града, минаваща на петдесетина метра от къщата, в която се бях установил, а издателството се намираше на самата западна граница на столицата на ГДР, която гражданите на ФРГ наричаха Съветска зона. И не само това – издателството се помещаваше в сграда, включена в силно охраняваната гранична ивица, и беше недостъпна за чужденци, дори с разрешение за пребиваване в страната като мене. Така че всички разговори във връзка с изданието трябваше да водим в някои близки кафенета или сладкарници, а за самата работа по редактирането сътрудниците на издателството трябваше да идват в моето жилище, като преодоляваха големи разстояния с не особено приятния тогава за пътуване градски транспорт. А що се отнася до телефоните в ГДР – по известни на всички причини, притежаването на частен телефон беше твърде ограничено и аз получих такъв повече от 15 години след установяването ми в страната.

И така, след дългите отклонения – за които се надявам читателят да ме извини – стигам и до самата среща, която щеше да постави началото на нов и особено важен откъс от моя живот. Без много предварителни обяснения, само с изтъкване на удовлетворението на издателството от досегашната ни съвместна работа, д-р Фензен пристъпи към повода на разговора. Като следваща тема, следващ проект от поредицата публикации върху средновековното християнско изкуство, наред с дадените ве-

че за подготовка големи монографии върху грузинското и арменското средновековно изкуство, редакционният съвет на издателството решил да подготви и издаде книга за изкуството на атонските манастири. И се спрял на мене като автор на текста и на илюстрациите – според този съвет единствен автор, в състояние да задоволи всички критерии, включително финансовите, доколкото привличането на гръцки автори за издателството е нереализуемо, и то не само от гледна точка на трудностите по заплащане със западна валута. На мене се предлагаше договор, подобен на договора за първата ми книга – 6–7 годишен срок за подготовка, като издателството заплати във валута две едномесечни командировки в Гърция и ми достави цветен фотоматериал KODAK за снимките. Хонорарът за текста и снимките – също както при другата ми книга – позволяваше моето прилично съществуване през тези шест години, така че да мога за това време да се посветя изключително на работата по книгата. Изслушах с внимание думите на д-р Фензен и му отговорих, че предложението съвпада до голяма степен с научните ми интереси и че от много време се занимавам с проблемите на атонското културно наследство – още първата моя книга засягаше тази тема, също както и първият мой доклад на международен научен конгрес. При съвременното политическо положение обаче реализирането на каквито и да е мои амбиции във връзка с публикации на атонските паметници е свързано с пречки, които сам не съм в състояние да преодолея. Като български гражданин аз съм зависим от политическата обстановка, която не улеснява осъществяването на този проект. Обещах обаче, че в следващите дни ще замина за България и ще видя, дали бих могъл да получа от българска страна по изключение възможността да пътувам в Гърция – възможност, от която е лишен всеки нормален български гражданин. И се надявам в най-скоро време да мога да му отговоря.

Още на следващия ден заминах със самолет за България и се свързах веднага по телефона с проф. Пейо Бербенлиев. С него се познавах добре от близо 15 години. През 1964 г. по негово

настояване постъпих като научен сътрудник в Института за паметниците на културата, където той беше директор. След преселването ми в ГДР продължих да поддържам връзката си с него и при подготовката на книгата ми за християнското изкуство на средновековна България той беше в течение на моята работа, като постоянно ми оказваше съдействие и ми предоставяше нужните разрешителни за фотозаснемания на паметници на културата, които бяха под неговото ведомство и останаха такива, когато към средата на 1970-те години той зае поста заместник-председател на Комитета за изкуство и култура, преименуван през 1977 г. в Комитет за култура (КК), и оглави ДО „Пластични изкуства“ – към което поне номинално се числяха и паметниците на българската култура извън границите на страната. По такъв начин, между ръководните среди в областта на българската историография и културознание той беше най-добре запознат с нуждата и възможностите за проучване на българските художествени паметници в Югославска Македония и Гърция, включително Атон – познаваше затрудненията на българските научни работници дори да се доберат до тези паметници, а що се отнася до Света гора/Атон, сам лично беше изпитал на гърба си тези затруднения, когато при своето посещение в Зографския манастир две години по-рано беше възпрепятстван от гръцката полиция да довърши започнатото заедно с арх. Стефан Бояджиев архитектурно заснемане на манастирската църква и заставен да напусне незабавно Света гора. При срещата ми с него аз му обърнах внимание какъв шанс се предоставя на мене, а оттук и на българската наука за проучването на българските художествени и писмени паметници в Света гора, каквото до момента е извършвано в много ограничени размери. Заявих му, че съм готов да предоставя дубликати от всички мои фотоснимки на български паметници в Атон, но и по територията на гръцка Западна Македония, чиято история и култура съставят важна част от моята досегашна – но и бъдеща работа. Бербенлиев ми каза, че ще използва всички възможности на своето служебно положение за реализирането на този проект. На следния ден той ми се обади по телефона да отида на другия

ден при него в Комитета и да повторя пред един негов познат това, което му казах предишния ден. В определения за срещата час дойдох в кабинета му, където седеше непознат на мене възрастен мъж в обикновено цивилно облекло. Бербенлиев ме представи на своя гост и събеседник, без да спомене неговото име – което никога не научих. Аз си разправих урока, сбогувах се и си отидох, а на другия ден Бербенлиев ме извика в кабинета си, за да ми съобщи, че имам разрешение за задграничен паспорт с валидност за цяла Европа, но трябва да го получа от Българското посолство в Берлин, така че веднага трябваше да замина обратно за ГДР. Той ми каза, че през следващите месеци ще бъде изготвен договор за отношенията ми с КК във връзка с моите проучвания и фотозаснемания. Направи ми още едно предложение – да бъда включен в състава на ръководената от него официална българска делегация за откриването на изложбата „Старо българско изкуство“ в Мюнхен през март 1978 г.

Макар че това мое участие и пребиваването ми в Мюнхен на три пъти през месеците март, април и май 1978 г. на пръв поглед нямат пряка връзка с моите пътувания в Гърция и Македония през следващите години, тук трябва да добавя няколко думи и по този въпрос. По време на разговорите ми в Мюнхен с проф. Бухнер, по това време декан на Историческия факултет при Мюнхенския университет и директор на Мюнхенския филиал на Германския археологически институт със седалище в Западен Берлин, а от юни същата година вече генерален директор на Института, му направих предложение с негова помощ и подкрепа да бъде организирана среща-симпозиум с известни немски учени – историци, археолози и изкуствоведи – по въпросите на българското средновековно изкуство. Бухнер веднага се свърза с проф. Клаус Весел, по това време завеждащ Катедра по византология в Мюнхенския университет, и с референта по въпросите на културата при Мюнхенското кметство, д-р Колбе. В няколко съвместни срещи моето предложение беше подкрепено от тримата и беше набелязана дата за симпозиума – средата на май. Германската страна осигуряваше пътни и двудневен престой на германските участници, а аз, след телефонен разго-

вор с Бербенлиев в София, потвърдих, че от българска страна ще бъдат осигурени пътните и престоя на още трима български участници в симпозиума, освен мене.

Така, малко преди първото ми пътуване в Гърция и Атон, в Мюнхен се състоя първият и последен международен симпозиум по въпросите на българското средновековно изкуство, на който бяха проведени продължителни и полезни разговори също за българските художествени паметници в Югославия, а в него участваха трима от най-изтъкнатите германски изследователи на балканското средновековно изкуство – Клаус Весел, Хорст Халенслебен и Рихард Хаман МакЛийн. Първият беше главен редактор на започналия да излиза 15 години преди това многотомен „Речник на византийското изкуство“, а другите двама бяха автори на много голям съвместен труд върху средновековното изкуство в Югославия – именно в тези издания се провеждаше открито антибългарска политика. От българска страна участваха, освен мен, ст.н.с. Лиляна Мавродинова, ст.н.с. Костадинка Паскалева и художникът-реставратор Иван Бенчев, аташиран като придружител на изложбата. По такъв начин за първи път български изследователи получиха възможност да представят и българското становище по македонския въпрос, а аз запознах подробно германските колеги с моята теза за строежа на църквата „Св. София“ в Охрид, на която теза щях да посветя през следващите три и половина десетилетия цяла поредица публикации. В заключителното си слово на симпозиума проф. Бухнер даде много висока оценка на разискванията и организацията, като ме нарече *spiritus rector* на този симпозиум. В местната преса и в научни издания се появиха няколко статии за симпозиума, включително голяма статия на проф. Клаус Весел в сп. „Kunstchronik“, но както българските медии, така и научните списания в България, запазиха пълно мълчание за туй единствено в българската историография събитие – а това мълчание те ще пазят по отношение на всички мои прояви в чужбина и в България и през следващите десетилетия, чак до ден-днешен.

Дискусиите по най-спорните въпроси на българската историография бяха много полезни за моята по-нататъшна работа в

областта на българската средновековна живопис и архитектура и очертаха ясно насоката за бъдещите ми изследвания, вече по територията на Гърция и Югославия. Проф. Хаман МакЛийн подари на мене и на Костадинка Паскалева по един екземпляр от втория том на извънредно скъпата „История на югославското средновековно изкуство“, в която централно място заемат българските паметници в Македония, като по време на разговорите си записваше внимателно моите доводи за тяхната българска принадлежност. А проф. Халенслебен ми изпрати, отчасти на отделни печатарски коли, четирите части от вече изчерпания първи том на тази история и екземпляр от също така изчерпаната негова дисертация върху художественото ателие на Михаил Астрапа и Евтихий, създало много стенописи и икони в Охрид и Солун, както и още много други отпечатъци от свои публикации – след излизането на книгата ми за средновековното християнско изкуство в България моето издателство изпрати и на двамата екземпляри от нея.

Само две седмици след Мюнхенския симпозиум започна моето първо едномесечно пътуване в Гърция, което щеше да бъде последвано през следващите 11 години от още осем – прекъсването между 1985 и 1989 г. в действителност съвсем не означава прекъсване на работата и изследванията ми върху българските средновековни художествени паметници, защото през 1986 г. предприех голямо пътуване в Албания като гост на Албанската академия на науките; във връзка с 1000-годишнината от покръстването на Русия участвах в четири международни конференции, като с докладите си застъпвах тезата за българското участие в християнизирането на русите и в създаването на руската духовна и художествена култура; през 1988 и 1989 г. предприех и две продължителни пътувания в СССР – по време на второто изнесох доклад пред сътрудници на АН на СССР в Москва за българското средновековно изкуство; на същата тема, с малко модифицираното заглавие „Античната традиция в изкуството на българското средновековие“, беше и докладът ми на XIII международен конгрес по класическа археология през 1988 г. в Западен Берлин. Особено подчертавам тази моя дейност, понеже

по това време бях, а и до днес останах единственият от българските историци на изкуството и архитектурата, поддържащ тезата за местния произход на българската духовна, художествена и строителна култура, противна на официалната теза на българската академична наука, търсеща корените на нашето изкуство навсякъде другаде, освен в родината ни.

За моята научна работа и за моя личен престиж – но само не в България – значителна роля изигра излизането от печат в ГДР и ФРГ на книгата ми за българското средновековно изкуство, която, както отбелязах вече, беше издадена съвместно от две от най-известните издателства в двете германски държави – без прецедент при тяхното книгоиздаване. Това беше първата голяма и богато илюстрирана книга за българското изкуство, излязла повече от половин век след две книги на тази тема от Богдан Филов, издадени в довоенна Германия и Швейцария. И ще остане единствена, запълваща голямата празнина в изкуствоведската наука както на Запад, така и на Изток през следващите три и половина десетилетия, чак досега.

Излизането на моята книга подейства като избухнала бомба сред българските ми колеги. Макар и много от тях да знаеха, че е предстоящо нейното издаване, никой не очакваше, че това ще бъде „такава“ книга, която ще постави в сянка всички дотогавашни публикации за българското изкуство – в България и в чужбина. И че авторът няма да се поколебае да включи сред паметниците на българското изкуство цяла поредица художествени и архитектурни паметници, намиращи се в земите, отнети от нашата страна след Първата и Втората световна война. А туй беше тема, по която не смееше да пише или да говори нито един от казионните български историци и изкуствоведи.

Но моята книга развиваше и поддържаше също една теза, диаметрално противоположна на представите, които българската казионна наука беше задължена от своите господари да налага, а именно, че българската държавност и българската култура възникват през Средновековието като резултат от смесването на два новодошли на Балканите етноса: някакви „тюрки-прабългари“, населявали дотогава Далечния изток, и „славяни“ от блата-

та в Източна Полша, които заселили „обезлюдените“ територии в централната част на Балканския полуостров след „измирането на неговото население, от което не били останали никакви следи нито в езика на пришълците, нито в неговата материална и духовна култура“. Още в първото изречение на моята книга аз подчертавам, че по територията на нашата родина, както и по цялата територия на Югоизточна Европа, от която нашите земи са неделима част, още в зората на европейската цивилизация е възникнала висока духовна и материална култура, която гръцките колонисти не са били в състояние да разберат и са унищожавали. А християнската култура в нашата родина – за която аз не поставям задължителната цезура от мнимото покръстване на българите в 865 г. – представлява неделимо цяло, защото ранно-християнската художествена и строителна традиция се запазва в българското изкуство чак до края на Средновековието. Ако и тези мои твърдения да провокират не само българските, но и мнозина чужди историци, в публикациите си през следващите десетилетия аз ще представя достатъчно доказателства в тяхна подкрепа, които не могат да се оборят, а новите открития при археологическите изследвания ще ги подкрепят многократно.

Също така неприемлива за българската казионна наука е и моята теза, която не признава цезурата в развитието на българското изкуство през т.нар. османско владичество, защото ислямските архитектурни и художествени паметници в нашата страна не са били създадени от чужденци, а от местни строители и художници, които следват и продължават старата строителна и художествена традиция, запазена от нашия народ през хилядолетията и възприета, но и развита по-нататък от ислямското изкуство. А тази моя теза ще мога също да подкрепя с още много нови доказателства, събрани от мене по време на многобройните ми пътувания по целия Балкански полуостров – тя ще бъде подкрепена и от голям брой археологически открития на същата територия през десетилетията, последвали излизането на моята книга.

Не по-малко непонятно и спорно от моите тези беше за колегите ми и заглавието на книгата ми, което в български превод

се предава като „Изкуството на Християнското средновековие в България“. За всички тях християнството, а оттам и християнската религия, са от „гръцки“ произход, докато според тях „действително български“, т.е. „прабългарски“ или „туркобългарски“ характер по техните представи имат само „дворците на българските ханове“ в Преслав и Плиска или Мадарският конник, за които не споменавам нищо. Както и за тъй любимата на българските археолози „славянска“ керамика. Още преди края на миналия век ще се изясни обаче, че тези „прабългарски“ постройки, както и Мадарският конник са значително по-стари от „дошлите през VII век тюрки-прабългари“, че Мадарският конник е свързан със старо тракийско светилище и че „славянска керамика“ няма не само в сегашните граници на нашата родина, но и по всичката гръцка територия, „залята през VI и VII век от цяло море славяни“, където досега са открити само четири погребални урни, напомнящи на „славянските“, и само едно „славянско“ погребение. Тези открития твърде трудно могат да се съгласуват с останалите от „славяните“ над 3000 топонима, преди самите славяни да изчезнат като дим от тези земи. Също както изчезват и траките от *нашите* земи.

За книгата ми в научната и в ежедневната преса на двете Германии, Швейцария и дори Италия се появиха повече от 30 рецензии – срещу само две кратки бележки в българския печат, макар и двете положителни, а автор на едната от тях беше директорът на Археологическия институт към БАН. Другите ми колеги предпочетоха да мълчат – както ще правят и през следващите три и половина десетилетия за всички мои публикации в България и извън нейните граници.

Не по-малко смущение при появата на моята книга настъпи и сред главните фактори в българското книгоиздаване. Всяка година те раздаваха награди за най-добре издадените книги за или от български автори в чужбина. И от години това бяха съчиненията на народния вожд Тодор Живков, издадени със субсидии от бюджета на страната от някакви си издателства в Куба, Япония и Бог знае още къде. И за 1979 г. първата награда беше отдавна (пред)определена за поредното издание на пълно-

то събрание на съчиненията на Тодор Живков от някакво (ако се не лъжа южноамериканско) издателство. И изведнъж няколко дни преди оповестяването на наградата, което по традиция става на празника на „славянската“ писменост, се появява като гръм от ясно небе моята книга. Соломоновското решение на проблема е симптоматично за цялата българска действителност: комисията решава да се дадат две първи награди – на мъдрите съчинения на народния вожд и на книгата на „никому неизвестния“ германски автор (от български произход и гражданин на НРБ). Директорът на източногерманското издателство и техническият редактор на книгата са удостоени с покана за едномесечно летуване в български курорти заедно със съпругите си. Само моето име не се появява никъде. А три години по-късно на общо събрание на сътрудниците в Института за изобразително изкуство към БАН се взима единодушно решение името на автора да не се цитира никъде в българската литература – научна и ненаучна. И това решение ще се спазва до ден-днешен, въпреки всички политически превратности през последвалите три и половина десетилетия. Книгата ми, излязла в два различни по обем и цена варианта, няма да се появи по българските книжарници и по научните библиотеки в България, макар и КК да закупува 150 екземпляра от по-скъпия вариант, които ще бъдат раздавани само на един вид „коронован“ особи.

Моите изследвания на художествените и архитектурните паметници от Зрялото и Късното средновековие бяха свързани с преодоляването и оборването на редица предубеждения, наложени в изкуствознанието предимно от френски, руски и немски автори по отношение на т.нар. „византийско“ и „поствизантийско“ изкуство, засягащи най-вече техния произход и тяхната същност. Като изхождат от презумпцията, че това изкуство възниква и се развива предимно – ако не и изключително – в столицата на Византия Константинопол в следиконоборческата епоха (след IX век), повечето автори отричат всички негови връзки с античната традиция, запазила се на много места в западните и южните райони на Балканския полуостров през цяло-

то Средновековие. И тъкмо археологическите открития през последните десетилетия, както и разчистването на много стенописни ансамбли в България, Югославия и Гърция от по-късни живописни слоеве предоставят на науката достатъчно свидетелства, опровергаващи напълно приоритета на византийската столица не само по време на нейния културен разцвет от X до XIV век, а и през следващата епоха, когато художествените центрове се изместват в големите манастирски комплекси в Метеорите и Атон.

За историята на така нареченото „поствизантийско изкуство“ съществуват превратни и най-противоречиви възгледи, при които грешки в прочитането на някои надписи водят до неверни атрибуции и датировки на главните художествени паметници, различаващи се от действителните дати на тяхното създаване с над два века, и създават пълен хаос в научната литература, продължил и след корекциите в разчитането на надписите. А в европейските и дори в гръцките пътеводители за Атон, както и в широко разпространената популярна литература на тази тема, продължават да се употребяват названията на някакви си митични и никога не съществували „итало-критска“ и „македонска“ школа, чиито творци в действителност не са работили едновременно, както се твърдеше до средата на XX век, а представят разни етапи от развитието на една и съща художествена традиция, запазила отличителните стилови белези на изкуството от предишната епоха – разбира се преминала и през известно развитие във връзка с развитието на естетиката и разбиранията на художествените творци от различните епохи.

Първите изследвания на руски и френски пътешественици в Атон от средата на XIX век, на първо място П. И. Севастиянов и А.-Н. Дидрон, са посрещнати от учените и любителите с голям възторг, отговарящ на съобщенията им, че в светогорските манастири са намерили не само най-старите паметници на монументалната и иконната църковна живопис, но и „произхождащото от първите векове на християнството“ ръководство (Ерминия) за художниците, което съдържало тайните старинни рецепти за приготвяне на бои, както и пълен каталог на изображе-

нията в църковните стенописи и икони с описание на всяка сцена до най-големи подробности, според което художниците са длъжни да рисуват своите композиции. В Русия с височайше постановление се създава научна група, която да изкопира всички(!?) стенописи от църквите в Атон, за да послужат те за „обновяване“ на руската църковна живопис, а във Франция се печатат многобройни литографии, изготвени по „точни“ рисунки на атонски стенописи и икони. Скоро обаче настъпва отрезняване след първоначалния възторг, понеже се оказва, че всички тези стенописи, както и повечето от иконите, са рисувани или най-малко прерисувани през XVIII и XIX век, а Ерминията – съчинена и написана изцяло в началото на XVIII век, без да се открият никакви следи от някакъв прастар образец. Също така става ясно, че описанието на много от композициите в стенописите и иконите не отговаря на никакви реални стари или нови изображения. Въпреки това се създава легендата-мит, че църковното изкуство в Света гора – живопис и архитектура – следва точно и без промени първообразите от X до XIV век, което свидетелства за неговата консервативност и липса на каквото и да е развитие: напълно лишените от творчески дух художници повтарят в течение на четири века едни и същи схеми, шаблони и модели. Същевременно се утвърждава и убеждението, че архитектурният план на атонските църкви е установен още с първия светогорски строеж, католикона (съборната църква) във Великата лавра на св. Атанасий, и че този план се повтаря след това при всеки нов строеж без изменение чак до средата на XIX век.

Както вече споменах по-горе, видният изследовател на светогорската архитектура, професорът по история на архитектурата в Атинския университет Павел Милонас установи обаче в средата на 1980-те години след сондажи в субстанцията на много от църквите, че това твърдение не е вярно и че за първи път новият тип „атонска“ църква се появява едва през XIV век в притвора на Съборната църква в Хилендар, наподобяван след това от повечето по-нови или престроени църкви. От своя страна моят покоен приятел арх. Никола Мушанов забеляза, че и този прототип преминава през голямо развитие в първите две десе-

тилетия на XIX век, за да кулминира в строежа на Съборната църква в Рилския манастир, изградена от първомайстор Павел Йоанов от Кримин, Западна Македония. И този нов архитектурен тип поставя началото на цяла поредица вече градски, а не манастирски църкви, които стават центрове на духовния живот сред нововъзникналото градско съсловие, застанало през втората половина на XIX век начело в борбите за независимост на нашия народ и неговата българска православна църква, довели до провъзгласяването на Българската екзархия в 1870 г.

По време на моите пътувания в Гърция, Македония и Албания аз ще мога да проследя дейността на строителното ателие на първомайстор Павел Йоанов и неговия баща, майстор Йоан (Яни), започнала малко след средата на XVIII век – а в тази дейност влиза изграждането не само на църкви, но и на значителен брой ислямски култови сгради, в това число Самоковската джамия, завършването на главната джамия в Тирана и Бекяр-Джамия в Берат.

При изследванията ми на художествените паметници в Света гора, както и в Гърция, Албания, Македония и в съвременните граници на нашата родина аз също така откривам най-тясно взаимодействие между художници от различни етнически и религиозни общности. Това обстоятелство затруднява точното определяне националността на отделните майстори, понеже всички те, независимо от етническата и религиозната им принадлежност, работят заедно, като следват една и съща, много стара културна и художествена традиция, водеща началото си още от първите хилядолетия на европейската цивилизация, така че и тук е невъзможно да се говори за гръцки, тракийски, илирийски, македонски, прабългарски или славянски характер на изкуството и изобщо на културата. В тези широки географски и хронологически граници етническите, националните и религиозните различия избледняват, като обединяващото начало за всички отделни области в културния живот през всички времена си остава духовното и хуманистичното начало, стимулиращо възхода на човечеството.

* * *

След моите пътувания през 1970-те и 1980-те години аз се оказах първият и засега все още единственият изследовател на византийското и поствизантийското изкуство, получил възможността да посети и изследва непосредствено всички значителни произведения на късносредновековната монументална живопис – включително неотдавна разчистените стенописи от Метеорите, все още непубликувани и недостъпни за изследователите, недостъпните както и преди за изследователи от женски пол паметници в Света гора, но също така и съвсем немаловажните български и албански стенописни ансамбли, непознати на чуждестранните изследователи. А резултатите от изследването на поствизантийската живопис като едно цяло са вече съвършено различни от резултатите, получени при проучването само на няколко отделни стенописни ансамбли, с които разполагаха изследователите допреди няколко десетилетия. И тези резултати не отговарят на твърденията, изказани от почти всички византолози, за пълна безпътица и стагниране на църковната монументална и иконна живопис след XVII и XVIII век, без тя да се насочи според очакванията на всички учени към един радикален натурализъм или да започне да копира образците от XV и XVI век, както руската църковна живопис от края на XIX и началото на XX век.

И тъкмо тук най-важни се оказват стенописите на съборната църква в Зографския манастир, творби на художника Митрофан, но преди всичко стенописите на Захарий Зограф в нартекса на Великата лавра и иконите му в Зографския конак в Карея, които приключват многовековното развитие на източноправославната църковна живопис, като се връщат към идеала на ранохристиянското изкуство, за което свещените образи не са и не могат да бъдат натуралистични изображения на същества от физическия свят, а са само условни изображения на духовни представи и морални принципи – символи на неземни и неизобразими духовни същества. Този принцип ще открием най-ясно изразен в колорита, използван от този художник, в който цвето-

вете са също тъй неадекватни с представите за земния, видимия свят. И ако за привикналите със законите на физическия свят съвременници тези цветове се явяват като „обида за естетическия вкус“ (Порфирий Успенски), те ще станат напълно привични за обществото и за художниците от следващите поколения – от Гоген и Ван Гог до Пикасо, които от своя страна ще започнат да анализират и раздробяват художествения образ, създавайки нови и непознати дотогава същества със собствен живот и собствени закони.

По време на пътуванията ми имах възможността да говоря с мнозина чуждестранни колеги за общата културна традиция, свързваща всички балкански народи, и за нуждата от съвместна работа по изследването и оползотворяването на общото културно наследство. От страна на всички мои събеседници – историци и изкуствоведи, но също политици и решаващи фактори в обществения и културния живот в много страни – получих не само уверения за подкрепа на такава съвместна дейност, но и конкретна помощ при изследванията ми дори там, където не можех и да помисля, че ще ми бъде оказано съдействие, като в разговорите ми с председателя на Албанската академия на науките проф. Алекс Буда и с директора на Народния музей в Скопие Георгиев или директора на Народната библиотека също в Скопие Петровски.

В научните си изследвания аз също на много места подчертавам нуждата от такова сътрудничество, като се надявам, че резултатите от моята работа ще послужат на всички колеги – независимо от тяхната национална и религиозна принадлежност. През миналия век бяхме свидетели докъде могат да доведат националистическите идеи на много от сръбските колеги, които доживяха да видят как най-важните културни паметници на средновековната сръбска държава останаха след самоопределението на потиснатите дотогава от сърбите „братски“ народи извън границите на „остатъчна“ Югославия, а по-късно и на Република Сърбия. Сребреница и мостът при Мостар – но също и десетките „турски“ джамии, сринати по време на „възроди-

телния процес“ в нашата родина – станаха символи на нелепия „патриотизъм“, довел до поляризирането на обществото, чиито последици още дълги години, а може би и десетилетия ще тегнат над всички балкански народи.

Паметниците на художественото и културното наследство в манастира Зограф, но и във всички останали светогорски манастири, не бяха централната тема за моите изследвания в областта на българското и изобщо на балканското средновековно изкуство. Колкото и да са важни стенописите и архитектурата на църквите в българския манастир за историята на балканското изкуство през последните векове от Късното средновековие, те са само междинно звено в дългата верига на художествената традиция в Югоизточна Европа, водеща началото си от зората на европейската цивилизация преди повече от шест хилядолетия. Но именно тези отделни етапи от хилядолетната история на културата показват, че художественото творчество и строителството никога не са били в застой, лишени напълно от творчески дух. И че те не представляват някакъв конгломерат от отделни и независими помежду си индивидуални прояви, а са продукт на съвместната дейност на стотици и хиляди останали неизвестни в историята индивидуалности, чиято главна заслуга е била да се откажат от своята личност и да насочат всичките си сили към постигането на общи за цялото човечество хуманистични идеали. В този смисъл важни са всяка отделна икона и всеки стенопис, всеки камък и тухла от постройките, изградени в течение на вековете по нашите земи, и само изучаването им като цяло може да даде точна представа за мястото на нашата култура в съкровищницата на световната култура. С моите усилия аз поставих само началото на това изучаване с надеждата, че следващото поколение ще може да се ползва от моите резултати и да продължи по вече отъпканата пътека, като и то прибави своя принос.

ПРЕДИСТОРИЯ НА ПЪТУВАНЕТО

Предисторията и на това мое пътуване е дълга[1]. Последното ми посещение на Света гора и изобщо на Гърция беше през есента на 1984 г. и премина при извънредни обстоятелства. След като през септември 1983 г. гръцките власти (Министерството на Северна Гърция) ми отказаха разрешение за посещение на Света гора и всичките мои усилия да променя това решение − различните срещи с повече или по-малко влиятелни личности в продължение на две седмици в Солун − останаха безплодни, подадох оплакване лично до министъра на външните работи на Гърция. Отговор получих едва през септември 1984 г. Вече бях подготвил ново оплакване – този път до министър-председателя Папандреу – понеже не бях удостоен с отговор на предишното – и поисках среща с гръцкия посланик в Източен Берлин, за да му го предам. Секретарката на посолството обаче ми каза по телефона, че за мен е получено съответното разрешение и ми определи среща с посланика и с консула Кангеларис. Срещата и с двамата беше съвсем непринудена, предадено ми беше разрешението за посещение на Света гора за четири дни заедно с обещанието да ми се оказва и занапред съдействие от страна на посолството. Заминах още на 28 септември за Солун и оттам – почти веднага за Света гора. В Зографския манастир опасенията ми, че затрудненията по пътуването се дължат на Комитета по въпросите на Българската православна църква към МВнР (службата на Любен Попов[2] – Христо Маринчев) се потвърдиха. Библиотекарят на манастира Пахомий ми отказа достъп до библиотеката, а йеромонах Амвросий, който държеше ключовете от параклисите в източното крило на манастира, не ми позволи да вляза в тях и завърша започнатото от мене преди години заснемане на техните стенописи. За мене беше ясно, че промяната в отношението на монасите към мен е под влияние на

[1] За предишните пътувания в Гърция вж. бележките ми в приложения 1–5.

[2] От 1982 г. председател на Комитета с ранг на зам.-министър на външните работи.

натиска, оказван върху тях от „службите“ в България – както научих много години по-късно, това е бил 14 отдел на Първо главно управление (ПГУ) на ДС, известен още като Културно-историческо разузнаване (КИР), чийто зам.-директор по това време е полковникът от ДС Христо Маринчев, по-известен на широката общественост в своето амплоа на зам.-председател на споменатата вече структура към МВнР – Комитет по въпросите на БПЦ. За отказания ми достъп до ръкописи от библиотеката и досега съжалявам, тъй като е с непоправими последствия – преди пътуването се бях срещнал с проф. Христо Кодов и в разговора ни стана въпрос за бедственото състояние на Драгановия миней, който бил нападнат от лишеи и състоянието му било плачевно, а от него не съществуват задоволителни репродукции, да не говорим за цветни снимки. За заснемането му бях занесъл и оставил на съхранение в Зографския манастир достатъчно количество цветен обратим филм 6/9, който след това пропадна поради изтичането срока на годност преди да бъде използван (цена 320 DM). По този начин конфронтацията ми с МВнР достигна своята нова кулминация, като доведе през октомври 1984 г. до отказ да бъде продължен срокът на паспорта ми за Западна Европа и до моето изложение до ЦК на БКП с копия до едва ли не всички върховни институции на българските власти през януари 1985 г., останало и досега без отговор.

През следващите години започна моето постепенно отстъпление от темата „Атон“. При все че бяха завършени само трудовете ми за стенописите на Захарий Зограф във Великата лавра и за иконите му в Конака на Зографския манастир в Карея, а изследването върху архитектурата и стенописите на самия манастир Зограф беше стигнало едва до средата, прекъснах всичките си занимания по този въпрос. Същевременно докарах до някаква половинчата завършеност монографията си за изкуството на атонските манастири, подготвена за издателство „Унион“ – директорът на издателството проф. Хуберт Фензен ми каза, че засега имало затруднения с издаването ѝ поради липса на заинтересован партньор във ФРГ. Изпълнявайки задълженията

си по договора, предадох предвидените за книгата илюстрации и текста. В България условията също систематично и последователно се влошаваха. С предаването на материалите за църквата „Св. Герман“ до Преспанското езеро и за стенописите на Захарий Зограф (текст и снимки) покрих взетия преди това от ДО „Пластични изкуства“ при КК аванс и по този начин ликвидирах договора си, обосновавайки се с недостиг на материали за завършването на другите мои проекти. След като комисията по приемането на материалите ми под външно давление определи нищожен хонорар за изследването ми върху иконите на Захарий Зограф (1000 лв. за 120 страници текст и над 100 фотоснимки), отказах да го приема и си поисках обратно материалите – без обаче да ги получа. След нареждането на по-висшите инстанции (БАН) да се спре издаването на сборник с изследвания, посветен на проф. Пейо Бербенлиев, получих писмо от редактора на сборника в КК (д-р Кръстев) да си прибера статията за майсторите на Съборната църква в Зографския манастир – и по този случай написах в няколко екземпляра изложение, останало, подобно на другото, без отговор. Накрая, през същата 1985 г. си взех обратно материалите и от издателство „Български художник“ (монографията за стенописите на Захарий Зограф). Договорът с издателството беше едностранно анулиран от неговия директор, след като отказах да се съобразя с изискването на рецензента − проф. Вера Динова-Русева − да махна най-важната за мен част от монографията, посветена на връзките и отношенията на Захари Зограф със Самоковската школа, понеже тя планирала издаването на своя монография по този въпрос[3].

[3] Същевременно проф. Динова-Русева използва положението си на рецензент, взе без мое разрешение от ръкописа ми и публикува от свое име най-важния документ за стенописите на Захарий Зограф – писмото на брата на художника, Димитър Зограф, в отговор на отправената му покана да изпише нартекса на Съборната църква във Великата лавра, което открих в архива на манастира. Три години по-късно прочетох в нейна статия в сп. „Изкуство“, бр. 3 от 1988, невярното ѝ твърдение, че тя била намерила това писмо в Народната библиотека. Предавайки накратко със свои думи съдържанието му, тя дава също така неверни сведения, че то се съхранява в архива на библиотеката и дори посочва фиктивен инвентарен номер за него.

Вниманието ми беше вече погълнато от други задачи, макар и моето работно време да не беше съвсем запълнено. От март 1985 г. поех работата си като консултант на Енциклопедията за средновековно изкуство на издателство „Enciclopedia Italiana“, което беше свързано с продължителни пребивавания в Италия – на два пъти през 1985 и 1986 г. – и с изготвянето на голям брой статии за енциклопедията. През август-септември 1985 г. предприех пътуване по българските паметници заедно с проф. Виктор Елберн, директор на Музея за антично и раннохристиянско изкуство в Западен Берлин, и съпругата му по покана на Центъра за българистика. След Втория конгрес по българистика през май 1986 г. поех нови задължения към енциклопедията в Рим – съставяне на план за материалите по темата „Средновековно изкуство в Албания“, заедно с изготвяне на всички статии по тази тема, допълващи задълженията ми по съставянето на всички статии за българското средновековно изкуство в енциклопедията. Преди това предадох за печат и голямата си студия за списание „Arte medievale“, излязла през 1988 г. Цялата втора половина на 1986 и първата половина на 1987 г. бяха посветени на работата ми върху албанските материали, включително пътуването ми през ноември и декември 1986 в Албания и Италия. Есента на 1988 и пролетта на 1989 бях оставил свободни във връзка с поканата ми за ново пътуване до Албания, което не се състоя, понеже албанските власти изобщо не уточниха датата за него. И в двата случая, докато чаках отговор, пътувах за по два месеца в СССР с посещение на всички възможни музеи в Москва и Ленинград, ползвайки се от познанството си с някои от ръководните фактори в АН на СССР.

Внезапно повишеният ми интерес към Албания за сметка на заниманията ми с българските паметници в Гърция и Македония обаче съвсем не беше промяна в насоката на моята работа. Същото важи и за работата ми върху въпросите, свързани с историята на руската църква, резултат от която беше моето участие в различни конференции и конгреси през 1986, 1987, 1988 и 1989 г., посветени на 1000-годишнината от приемането на християнството в Киевска Рус. Всичко това представляваше част

от огромния комплекс от изследвания, посветени на българската култура през периода от втората половина на IX до края на второто десетилетие на XI век, започнати от мен още през 70-те години и станали една от основните теми за моята работа.

Първите резултати от изследванията ми по време на моите пътувания в Гърция и Югославия излязоха през 1987–1988 г. във вид на популярно изложение за културната история на България, издадено в две издания с общ тираж 50 000 от издателство Призма в Лайпциг, и в научната ми студия, публикувана в сп. „Arte medievale“, допълвани от множество отделни изследвания, представени във вид на доклади и съобщения на различни международни конференции през последните години, включително докладът ми пред сътрудници на Института за история на изкуството при АН на СССР в Москва. Едно ново пътуване до Гърция считах през всичкото това време за належащо, въпреки че финансовите ми ресурси вече правеха немислимо пътуване от същия мащаб, както в края на 70-те и началото на 80-те години, когато можех да финансирам разходите по пътя и престоя, включително фотоматериалите, в размер до 1500 и дори 2000 DM, без да се смята фотоапаратурата, в която бях инвестирал над 10 000 шв. франка лични средства. Същевременно голямата инфлация в Гърция и особено многократното поскъпване на хотелите и храната през последните години правеха пътуването ми твърде рисковано. Възможността да отседна у моя приятел Георги Веленис в Солун, както при първите ми посещения в Гърция, вече не съществуваше, а условията у другия мой приятел Сотир Кисас с неговата малка квартира далеч от центъра на Солун и петчленното му семейство, независимо от голямото му гостоприемство, ме караха да се отнасям с огромни резерви към едно внезапно натрапване, още повече че несигурността при издаването на разрешение за посещение на Света гора след опита от 1983 г., без съответна дългосрочна подготовка, ме караше да приема нещата съвсем трезво. Обезкуражаващо ми подействa и несполучливият ми опит да участвам в една конференция по история на архитектурата и градоустройството през септември 1987 г. в Костур, при която заявката ми за учас-

тие беше учтиво отхвърлена от уредниците ѝ, които се позоваха на закъснението ми и попълнената вече програма – в действителност, както научих впоследствие, поради отсъствието на повечето от поканените чужди гости програмата не е била изпълнена.

Две обстоятелства поставиха отново в центъра на работата ми темата „Атон“ – включването на книгата ми в плана на издателство „Koehler & Amelang“, филиал на „Union“, чието ръководство бе поето от проф. Фензен и всички издания по въпроси на историята на изкуството преминаха към него, включително и моята книга, а така също темата, която избрах за доклада си пред VI конгрес по балканистика в София през август-септември 1989 г. – строителното ателие на майстор Павел Йоанов от Кримин и неговите произведения.

Независимо от споровете ми с директора на „Koehler & Amelang“ проф. Фензен във връзка с обема и формата на моята книга за Атон, налагаше ми се поради предстоящото ѝ издаване още веднъж да премисля някои от основните положения в текста, разбира се, въз основа на нови наблюдения на паметниците, а така също да подменя и допълня снимковия материал, въпреки голямото му количество и високото му качество – това се отнася главно за снимките ми от манастирите Хилендар и Ксиропотам, чиито цветни варианти ми бяха откраднати. Също така, преди да дам за печат окончателния вариант на текста на доклада ми пред конгреса исках непременно да проверя някои от своите твърдения и да ги документирам със снимки – преди всичко детайли – на зидарията в съборните църкви на манастирите Ксиропотам, Ксенофонт, Есфигмен, на т.нар. „Княз Лазаров нартекс“ в Хилендар и на старата църква в Зограф.

Пътуването ми до Албания и през тази година изглеждаше вече, че ще се осуети. След няколко проби се оказа, че десетината цветни обратими филми AGFA и FUJI, останали от последните ми пътувания, са все още използваеми, макар и с понижена чувствителност, но през следващата година вече нямаше да мога да ги използвам. През април в Берлин беше дошъл по служба моят приятел Лазар Деризиотис, заемащ длъжността

главен консерватор на старините в Тесалия със седалище в Лариса, и отново настоя да му обещая да го посетя през есента, което този път вече не можех да откажа – от четири години му обещавах да дойда, без да изпълня обещанието си. Оставих като уговорка само, че ще дойда, ако успея да организирам и посещение на Атон, което исках да подсигуря с помощта на гръцкото посолство в Берлин, където работеше и един негов приятел. Опитът ми да се свържа с посланика, когото познавах от предишното си пътуване, и да го помоля да издейства издаването на разрешение за посещение на Света гора обаче се осуети. Той беше получил ново назначение във Виена и вече беше напуснал Берлин, новият още не беше връчил акредитивните си писма, бившият консул Кангеларис също вече беше сменен, а когато отново потърсих приятеля на Лазар, Гурас, той пък се оказа в отпуск.

И този път обаче нещата се уредиха по съвсем различен начин. През зимата от редакцията на Енциклопедическия речник за творците на изобразителното изкуство „Тиме-Бекер“ в Лайпциг се бяха обадили по телефона и бяха поискали от мене рецензия за получения в редакцията материал за художника Астрапа, написан от македонския археолог Петър Милкович-Пепек. Отклоних предложението, като препоръчах за тази цел моя приятел Сотир Кисас, който според мен беше и най-големият специалист по въпросите, засягащи Солун и неговото изкуство. Няколко месеца по-късно от редакцията отново ми се обадиха по телефона да ми благодарят за съвета – останали много доволни от работата на Сотир, те искаха още веднъж да изкажат и на мен своята признателност. Казах им съвсем между другото, като пишат на Сотир, да му предадат и моите поздрави и му съобщят, че през есента може да го посетя в Солун – междувременно бях вече обещал на Лазар Деризиотис да го посетя през септември и чаках да дойде новият гръцки посланик, за да си осигуря разрешение за Света гора. Докато чаках и не знаех какво да правя, получих на 30 юни, петък, и то след обяд, писмо от Сотир, с което ми съобщаваше, че ще се радва, ако дойда в Солун, но непременно да му пиша преди това, ако искам да ходя и

на Света гора, за да се помъчи да ми осигури разрешение; това трябва да направя веднага, защото той заминава за Америка, за Дъмбъртън Оукс, със стипендия за два месеца още в началото на октомври. Веднага му позвъних по телефона – той беше вкъщи, каза, че ще ходи на следващия ден (събота) в Министерството и ще се помъчи да ме запише за края на септември за Света гора, като за резултата ще ми съобщи с писмо още преди заминаването си за Америка в понеделник. Отговора му наистина получих преди пътуването си за София; съобщаваше ми, че, изглежда, няма да има затруднения за разрешение, че ще се върне в началото на септември, но веднага ще почне разкопки в Кукуш и в Солун ще се връща петък вечер и отново ще пътува понеделник сутрин, така че по това време ще трябва да му телефонирам, за да ме посрещне. С това явно съмненията ми за успех на пътуването трябваше да се разсеят. От Берлин си взех гръцка и немска изходна/входна виза, както и билет за влака от София до Лариса и обратно, но за цялото пътуване можах да събера само 240 марки западна валута, като взех назаем 100 марки от проф. Елберн и 80 от моя единствен приятел в Западен Берлин, проф. Сергей Хмелницки, руски евреин, емигрирал заедно със съпругата си и по-малкия си син почти по същото време, когато започнах често да пътувам и посещавам града, с надежда, че до края на годината ще мога да се разплатя по някакъв начин.

На 27 август излетях за София. В началото на септември бях зает с Конгреса по балканистика, на който изнесох доклад за строителното ателие на майстор Павел Йоанов от Кримин, построил не само Съборната църква в Рилския манастир, както досега беше известно на науката, а преди това и цяла поредица църкви в Света гора, за което през 1981 г. бях намерил документи в архива на Зографския манастир, но поради особеното стечение на обстоятелствата все още не бях ги публикувал[4]. От

[4] Участието ми на конгреса не мина без произшествия – в същия дух, както в последно време се пречеше на всякакви мои прояви в България. Макар и да бях направил своевременно заявка за участие и посочил темата на моя док-

моите гръцки познати на конгреса участваше само проф. Вокотопулос, когото помолих да вземе със себе си и да пусне по пощата в Гърция писма до Лазар и Сотир, с които съобщавах на двамата, че смятам да пътувам за Солун на 15 септември, но преди това ще се свържа с тях по телефона. Последното се оказа не толкова проста работа. Макар че телефонната връзка по автоматична централа между София и Солун, респективно Лариса, беше вече в ред, опитвах непрекъснато да се свържа със Сотир, но телефонът му даваше постоянно свободен сигнал, което ме караше отначало да допусна, че той още не се е върнал от Америка, а семейството му е на село. Взех си плацкарта за Солун, но не за 15, а за 16 септември, тъй като за 15 вече нямаше. А след като и от 8 до 10 септември напразно звънях у Сотир, в понеделник, 11 септември, сутринта позвъних на Георги Веленис, за да го питам, дали не знае защо не мога да намеря Сотир. Оказа се, че той има ново жилище и нов телефонен номер. Сотир беше вече заминал на разкопки, но с помощта на Георги можах да съобщя на сина му, че пристигам в събота, 16 септември, вечерта, а преди това, в петък, ще му се обадя пак по телефона. На 15 септември късно вечерта най-после успях да се свържа със Сотир; той ми каза, че през целия ден ще бъде на път – щял да придружава колежка от Дъмбъртън Оукс до Уранополис, а оттам с кораба за екскурзианти по атонското крайбрежие и ще се върне чак късно вечерта, даде ми новия си

лад, при регистрацията научих, че не съм вписан в списъка на участниците и моят доклад липсва в програмата. Тъй като провеждането на конгреса беше под върховното ръководство на акад. Николай Тодоров, с когото се познавах от много години и отношенията ни бяха блестящи, а по време на аферата с откраднатите ми от „службите“ снимки той изигра една от главните роли при установяване на престъпната дейност на мафията Попов–Маринчев, достатъчно беше само да му обадя за „пропуска“ при съставянето на програмата на конгреса и веднага беше намерено място и час за изнасянето на моя доклад – макар и в крайна сметка докладът ми и неговата тема да останаха неизвестни за българската наука, тъй като последвалите събития попречиха материалите от конгреса да бъдат публикувани. По-късно, в 2000 г., целият доклад беше публикуван в сп. Македонски преглед, а вече с много допълнения и снимки – във втория том от моята книга „Българската архитектурна школа“, излязла в Берлин през 2007 г.

адрес и се уговорихме, ако дойда преди него, да го чакам пред къщата му. След това се свързах и с Лазар – той пък заместял временно и своя колега, директора на съседната ефория „Западна Македония“, и му се налагало да пътува постоянно не само по своите обекти, но също до Костур и Верия/Бер, а на 17 и 18 септември щял да бъде в Атина. С него се уговорих, в случай че се окаже невъзможно пътуването ми за Света гора, на 19 септември да му се обадя по телефона, а на следващия ден да пристигна при него в Лариса.

На 8 септември на път за автогарата за Самоков, където смятах да прекарам празниците, случайно срещнах на улицата бившия зам.-председател на КК Емил Александров, срещу когото след смъртта на Людмила Живкова беше инсцениран процес, при следствието за който трябваше и аз да давам показания за получените от него 500 долара преди второто ми пътуване за Света гора, които отчетох с редовни документи. По време на краткия ни разговор научих от него, че отново е на работа към КК като съветник на Сашо Фол – не го запитах дали е реабилитиран, или само е излежал присъдата от шест години. Още в началото на разговора ми каза, че му е поставена задачата да проучи по какъв начин са ликвидирани начинанията на Людмила Живкова във връзка с големите проекти, включително за „усвояване художественото наследство на Зографския манастир“. Обещах да му дам най-изчерпателни сведения по този въпрос – той междувременно беше научил за събуждащото големи безпокойствия състояние на Зографския манастир. Уговорихме среща след връщането ми от Самоков във вторник, при която в продължилия близо три часа разговор го запознах с действията на мафията Попов–Маринчев, с моя проект за работа в Зографския манастир от 1978 и 1979 г., изложен в моите доклади, от които притежавам копия, и с всички по-важни събития, свързани с аферата. Написаните преди повече от 10 години мои доклади до Л. Живкова и ЦК, както и многочислените ми доклади от следващите години излагат ясно опасностите, които предричах, че ще се появят, застрашавайки не само научната дейност по усвояване на художественото наследство и паметниците му – за

което усвояване аз имах съвсем различни разбирания от тези на мафията и нейните съучастници. С разрастването на руското „монашество“ на Света гора през последните няколко години беше застрашено вече и самото му съществуване като български манастир[5]. Моите предупреждения бяха оставени без внимание, съдбата на манастира беше поверена на корумпираната мафия, използваща го единствено за лично обогатяване, а по отношение на мен се взеха всички мерки да бъда отстранен. Разговора приключихме с моето обещание, след евентуалното ми посещение на манастира да се срещна отново с него и му дам сведения за най-новите събития и за състоянието на нещата там.

[5] Под руски натиск за българския манастир Зограф в нашата казионна наука по това време започва да се налага названието „славянобългарски“, каквото название той не е носил никога в своята над хилядагодишна история.

ПЪТУВАНЕТО

16 септември, събота

Влакът ми за Солун тръгва в 12 часа. Преди това имам достатъчно време да си приготвя багажа и да се убедя, че нищо не съм забравил да взема със себе си. Багажът и този път е голям. Фотоапаратурата и фотоматериалите, които взимам, дори са станали по-тежки. Наистина, отказвам се да взема статив и цветните филми са много по-малко от друг път: седем 6/9 и 10 малоформатни, всички обратими, а черно-белите са значително повече – 20 двойни (за 20 снимки 6×7) ORWO и 10 AGFA XL (експериментални, с повишена чувствителност и дълбочина), но и те ще се окажат предостатъчно и голяма част ще върна. За сметка на това допълнително нося вече и малкоформатен фотоапарат Миноlта 7000 с комплект обективи. Заедно с повече от 30 миниатюрни акумулатори (за светкавицата и Миноltата) само фотографската част от оборудването ми тежи към 17 кг. Към 8 кг тежат книгите за Сотир (История на византийската живопис от Лазарев и История на Солунския екзархат от Лепорски, ксерокопие от която можах след многогодишно търсене по всички немски и повечето европейски и американски библиотеки да направя по един дефектен екземпляр от Ленинската библиотека в Москва с липсваща кола, но при следващото ми пътуване ми в Съветския съюз можах да направя ксерокопия и на липсващите страници и да го дам в Берлин да се подвърже). За Лазар нося грамофонни плочи, каквито в Гърция не е възможно да се купят – операта „Адмето“ от Хендел и шест плочи руска църковна музика; за жената на Сотир съм взел някакви немски покривки и салфетки за маса. Дрехите и тоалетните ми принадлежности са в минимално количество – що се отнася до бельото, в края на пътуването ми това ще се окаже сериозен проблем; против дъжд взимам пелерина за Атон и чадър, а против евентуално застудяване, освен сакото – само един

пуловер и една жилетка с дълги ръкави, която ме придружава на повечето от гръцките, руските и швейцарските пътувания, както и фланелените гедеерски панталони, които купих още през 1973 г. и от 1979-а нося на всичките си пътувания по чужбина. За храна вземам само два сандвича – не можах да купя нито минерална вода, нито швепс и за из път напълних само една малка бутилка с вода.

Димитър Терзийски, у когото отсядах в София от десетина години в къщата му на ул. „Николай Павлович“ 5, отначало искаше да ме изпрати само до трамвайната спирка, но се качва с мене в трамвая. Това се оказва много полезно за мен, тъй като по пътя разбираме, че маршрутът на трамвай № 12 е временно изменен и се налага да се прехвърляме на друг трамвай със съответното тичане от спирка на спирка. Във влака купето се напълва с пътници с плацкарти като мен. Само един от тях, младеж, пътува „на гости“, т.е. с покана по старата наредба, а не с нов паспорт, каквито започват да се издават от началото на септември. Във вагона пътува и неголяма група от участници в някакъв конгрес в Атина – нещо във връзка с приложението на електрониката в медицината. В моето купе пътува и сравнително младата съпруга на проф. Хаджийолов – той сам пътува с лека кола и е предоставил на нея своя билет. През всичкото време на пътуването ще трябва да слушам нейните оплаквания, че поради малкото време преди пътуването не е могла да получи „полагаемите“ ѝ се 200 долара, и какво щяла да си купи, ако имаше „толкова много валута“.

Времето през последните дни се е оправило след голямата депресия, която засегна цяла Централна и Източна Европа и при която температурите и в България паднаха под 10° С. Към обяд отново става над 20° – в Гърция също ще бъде топло, без да е нетърпимо горещо. Във влака мястото ми е до прозореца, който – както това напоследък много често ми се случва – не може да се държи продължително време отворен; аз обаче вече съм си изработил съответната технология – в багажа си нося за тази цел памук, който се поставя в рамката и задържа подвижната част. Би трябвало да патентовам тази технология, тя е при-

ложима при всички видове прозорци на жп-вагони, независимо от производството им – нашият вагон с няколко първокласни купета е произведен в ГДР и е притежание на румънските железници, които по стар навик вече толкова години поддържат линията Букурещ–Атина, макар и румънските граждани да не са облагодетелствувани да пътуват по нея и при всичките ми пътувания досега можах само един път да открия двама румънци, пътуващи за Гърция.

Изобщо, международната линия Букурещ–Атина през София е някакъв анахронизъм, останал от довоенната епоха. Напоследък са внесени малки корекции в разписанието и то само в посока София–Атина, но не и в обратната посока. По-рано влакът тръгваше от София малко след 9 часа сутринта, за да пристигне (с редовното закъснение) след 21 часа вечерта, превъзмогвайки по такъв начин разстоянието от около 330 км за 12 часа, т.е. със средна скорост от 27,5 км в час! Напоследък това време е съкратено с цели три часа, при което тази средна скорост е станала вече 36,5 км в час, отговаряща напълно на космическата, пренесена в балкански мащаб. А за да се придаде и съответната тяжест на корекциите в разписанието, цената на плацкартата във все още единствения международен вагон се изчислява по други, по-високи таблици и е 3 лв., а не 20 ст., както при вътрешните линии. Този вагон отначало се закача на бързия влак София–Кулата, а оттам след много дълъг престой и редица маневри бива закаран до гръцкия граничен пункт Промахон и после до жп-възела Стримон, за да бъде там закачен на също така бързия влак Александруполис (Дедеагач)–Атина, пътуващ по правило винаги с немалко закъснение. Времето на пътуването в обратната посока Солун–София обаче не е претърпяло през последните години такива радикални изменения. По разписание влакът тръгва от Солун, както преди 11 години, в 9,05 сутринта и трябва да пристигне в София в 18,40 вечерта; това разписание обаче рядко се спазва – обикновено влакът закъснява и вагонът не може да бъде прикачен към бързия влак Кулата–София, а остава за пътническия, пристигащ пет часа по-късно. Това вече съм изпитал веднъж, а и този път ще мога отново да го изпитам

на собствения си гръб. Практичните гърци отдавна вече са разбрали, че няма смисъл да пътуват с влак, а използват автобуси Солун–София, които пътуват всеки ден за половината време, билетът е по-евтин (3000 драхми отиване и връщане), като връщането трябва да стане в срок до два месеца. При това и комфортът в луксозните климатизирани автобуси не може да се сравни с този на разбитите и напълно амортизирани румънски вагони с изпокъсани канапета и вонящи тоалетни без вода.

Пътуването протича с обичайната рутина. До границата се движим по разписание, но към влака няма дори бюфет, да не говорим за вагон-ресторант. По пътя преглеждам новите вестници и чета внимателно последното поредно постановление на Министерския съвет за насърчаване на млекодобива. Цифрите, които са публикувани, са наистина знаменателни и създават нов еквивалент за цените и икономиката в България. Така с повишението на изкупните цени на млякото и вълната се получава среден годишен добив на овца от около 200 лв. Т.е. получава се така, че годишната заработка на един среден висшист, в това число хабилитиран научен работник, лекар или учител, се равнява на годишния добив от около 15 овце, а на един професор, респективно главен лекар – на добива от 30–40 овце! Хонорарът, който досега съм получил за своята работа по българските паметници в Гърция (текст и снимки, т.е. негативи и увеличения), в размер на 5600 лв. без данъка, за осем години, се равнява на добива от три и половина овце за същия период, без да се смятат моите инвестиции в размер от около 15 000 щатски долари – апаратура, фотоматериали, храна, хотел и пътни). По днешния курс в Гърция това е цената на двустаен апартамент в Солун – наистина не в луксозен квартал, но не и съвсем в периферията. В България по нормалния курс на черно (не по завишения от турците) това са над 100 000 лева! Разбирам много добре моя гръцки колега проф. Вокотопулос, който влага своите спестявания от порядъчната си гръцка професорска заплата в апартаменти, каквито досега е купил 15 (петнадесет), а не в такива безумно скъпи и нерентабилни мероприятия, като моите експедиции. И намира за по-изгодно да живее със семейството

си под наем в голям и скъп чужд апартамент в най-хубавия квартал на Солун.

И двете митнически проверки преминават без особени произшествия. Българските митничари и задължителните ченгета на границата ме познават от предишните ми пътувания и ме поздравяват като стари познати. Гръцкият митничар е малко полюбопитен от българския и иска да му отворя моите куфари. Започвам с чантата си, пълна с книги и плочи (*вивлион ке диски*). С това любопитството му е напълно изчерпано и той не настоява да му отворя нито чантата с фотоматериалите, нито куфара с фотоапаратурата, чието съдържание по техни цени е над 3 млн. драхми. По такъв начин ми се спестява една неприятна процедура: всичко това да бъде подробно описано заедно с фабричните номера на апаратите върху паспорта и при излизането от страната отново да бъде сверено.

Както обикновено, влакът от Дедеагач пристига с повече от един час закъснение и някъде след 6 ч. вечерта най-после потегляме от Стримон за Солун. До края на пътуването това закъснение не намалява, а дори още малко нараства, така че към девет и половина вечерта пристигам в Солун.

Започва последният и най-тежък етап от пътуването ми. Багажът ми е три парчета с общо тегло малко над 30 кг. Домъквам се до първия телефонен автомат в чакалнята на гарата и звъня у Сотир, но никой не вдига слушалката. След половин час опитвам отново, но тъй като пак никой не се обажда, решавам да тръгна и се качвам на автобус, който ще ме закара поне до централната спирка, т.е. най-близо до църквата „Св. Димитър“, недалече от която трябва да се намира улица „Лапитон“, където е новото жилище на Сотир. След половинчасово лутане в радиус от около 1 км от църквата „Св. Димитър“, при което никой от срещнатите граждани или от продавачите в още отворените магазини и заведения не знае тази улица и не може да ме упъти, най-после намирам в едно отворено бюро (часът е вече десет и половина!) любезен и малко по-интелигентен грък, който отваря някакъв справочник и намира въпросната улица, отстояща само на няколкостотин метра от бюрото – малък сокак, успореден на

ул. Касандру, която води към църквата „Св. Илия“, наистина отдалечен на не повече от 200 метра от „Св. Димитър“.

Сотир вече се е прибрал, както и цялото му семейство – децата са доста порастнали за петте години, които са изминали от последното ми пребиваване в Солун: Катерина е на 11, Коста на 16 и Йорго на 17 години. На гости са и двама българи от Чипровци, които са чули телефона, но не са знаели, че звъня аз и затова не са вдигнали слушалката. Те са в Солун на гости, спали са у Сотир и тази вечер отиват в друга квартира у Сотиров приятел, който отсъства от града, но е оставил ключ у него. След малко те си отиват и ние оставаме със Сотир сами. Оказва се, че той съвсем наскоро е купил с голяма ипотека този апартамент и докато още е бил в Америка, жена му с помощта на брат си е боядисала цялото жилище и пренесла всичкия багаж. Голяма част от книгите са все още струпани на купища в работната стая на Сотир и само една стена е с монтирана вече библиотека; освен работното бюро, в стаята има и една твърда кушетка – същата, на която спях при предишните си посещения в Солун. Говорим до късно вечерта, като междувременно хапваме пържени яйца и чудесна салата от домати със зехтин. С помощта на приятели от предишното социалистическо правителство Сотир е можал да вземе заем за апартамента, който ще трябва да покрива в течение на много години по 60 000 драхми месечно, което е половината от заплатата му. Но вече и жена му работи, а при страшната инфлация в Гърция скоро вноските по заема ще бъдат нищожна част от заплатата му. Че инфлацията в Гърция е тъй страшна, ще мога да се убедя сам през следващите дни. Оказва се, че цената на автобусния билет за градския транспорт (30 драхми) и на телефонния разговор (5 драхми) са единствените, непроменени от последното ми пътуване, а през 1978 г. те бяха съответно 2 и 6 драхми. Всички други цени са се удвоили и утроили, а на първо място в надпреварата са цените на наемите. Много променено е и съотношението на драхмата спрямо долара и западногерманската марка. Докато през 1978 г. за една марка се получаваха 24 драхми, сега това са 88 драхми. Ако се изхожда от това съотношение, оказва се, че коефициентът на

поскъпване съвсем не е тъй голям. Аз също пресмятам своите разходи в марки и сравнявам цените в същата валута. Цените на хранителните продукти при това положение тук се оказват значително по-ниски от ФРГ и Западен Берлин, особено що се касае до зеленчуците и плодовете, но и заплатите са по-ниски. Аз обаче съм решил да ограничa много строго разходите си – никакви покупки и никакви подаръци, единствено ще се наложи да харча за билети до Атон и евентуално за храна по пътя. За петте години от миналото ми пребиваване в Гърция не са излезли дори пет книги, които бих желал да имам, а и тези, които биха ме заинтересували, като „Иконите от Патмос“, не са тъй важни, че да не мога да се лиша от тях. Ще обменя на първо време само 100 марки, които давам на Сотир да ми смени с драхми – у тях все още съществуват ограничения за местните граждани при покупката на валута, а за мен е съвсем безразлично, дали ще обменя парите в банка или при частно лице.

Разговорът ни протича главно във връзка с моите планове, моята работа през последните години, откогато не сме се виждали със Сотир – той взе участие на Втория конгрес по българистика през 1986 г., когато се видяхме за последен път. Междувременно неговото положение чувствително се е подобрило, пътувал е няколко пъти в чужбина, заплатата му за последните четири години се е увеличила повече от два пъти. Не е написал много научни статии, но в момента имал някои под печат. Едва от скоро притежава вече целия материал по архива на Роженския манастир и то не само във вид на филми, а и в много хубави позитивни копия 1:1, изработени на принтера в Патриаршеския институт във Влатадон. Това са общо над 200 документа, някои от по няколко страници, включително инвентар на съкровищницата на манастира и опис на турските документи. Въпреки това, още е далече от изпълнението на задълженията си по договора с Главно управление на архивите, сключен по мое предложение от неговия директор Дойно Дойнов[1]. За пътуване до Света гора той ме е записал за 25 септември и смята, че няма

[1] За архива на Роженския манастир вж. приложение № 7.

да имам никакви затруднения с писменото разрешение, което ще трябва да получа сам в понеделник от Министерството на Северна Гърция. Към полунощ най-после прекратяваме разговора, за да мога да си легна – разбира се, както е прието в Гърция, преди лягане, а и през останалото време от гостуването ми у Сотир няма да мога да взема душ. Банята е налице, има и вана, и душ, но топла вода тук не тече, както и в повечето гръцки жилища, а електричеството е много скъпо и хората не са свикнали да го използват за къпане; това е единствената причина, а не някаква ориенталска нечистоплътност – животните също в повечето случаи не се къпят, но това съвсем не им пречи да общуват помежду си. Изобщо въпрос на навик. Затова пък във всяко друго отношение апартаментът на Сотир е идеален. Разположен е в самия център на града, на няколко минути от паметника на Венизелос, в непосредствено съседство с църквите „Пророк Илия“ и „Св. Димитър“, като при това е далеч от ужасния шум на голямото улично движение. Къщата е строена много добре и солидно, апартаментът е на първия надземен етаж с балкони по цялата външна стена; освен големия работен кабинет, има още две спални, малък хол, голяма кухня и, разбира се, баня. Благосъстоянието на Сотир се е увеличило и с купуването на стара лека кола, чието купуване и стопанисване тук съвсем не са тъй евтини. Сотир обаче не пропусна да отбележи, че брат му, който се подвизава на стопанския сектор, а не си губи времето с някакви научни идеали, си е купил в брой апартамент за 14 милиона драхми и че живее много по-добре.

17 септември, неделя

Сутринта продължавам разговора със Сотир. На мене са ми съвсем ясни неговите функции по отношение на моята дейност в Гърция и неизбежните връзки с определени служби. Още начинът, по който се запознах с него, прави всякакви съмнения по този въпрос излишни. При първото ми (лятното) пътуване в Гърция през 1979 г. срещнах в Костур по време на обиколката ми на паметниците в църквата „Св. Архангели“ млад гръцки из-

куствовед, с когото се завърза разговор. Представи ми се като Евангелис Кириакудис, на работа в Института за балкански изследвания в Солун. С дейността на този институт бях вече добре запознат и последвалият разговор още по-точно закръгли представите ми. Сам Кириакудис бе завършил в Белград, поради което можехме свободно да приказваме на сръбски. Той много внимателно се осведоми за интересите ми и предложи да се срещнем в Солун. Срещнахме се няколко пъти, веднъж даже в неговия институт, където ме запозна с началника си, говорещ също много добре сръбски и „много обичащ българите и сърбите“. Аз, разбира се, изпаднах в най-голямо умиление при проявата на такава любов. На следващата ни среща в един ресторант вече присъстваше и Сотир Кисас, който също гореше от нетърпение да се запознаем. И двамата бяха във възторг от романите, които можаха да чуят от мен.

С течение на времето връзката ми с Вангел отслабна, той замина за Атина, а сега, както чух от Сотир, отново е на работа в Солун, но в момента е в Австралия. Със Сотир, напротив, връзката ни укрепна. Оказа се, че и за него, и за мен е най-удобно да живея при него, колкото и това да прави цялата тази авантюра пикантна. Когато съм при него, той е напълно в течение на моите действия и по такъв начин се спестява работата на цял щаб сътрудници. Аз от своя страна пък съм винаги много добре информиран към коя моя дейност съответните гръцки органи проявяват най-голям интерес и мога винаги да им дам най-изчерпателни сведения за нея и то тъкмо такива, каквито те биха искали да бъдат. Мога същевременно да ползвам неговата много богата библиотека, а дори – разбира се, без негово знание – и архива му.

Един от най-забавните случаи в този смисъл беше този с книгата на Божков и Василиев за Зографския манастир. След излизането ѝ, още преди да бъде пусната по книжарниците, тя беше спряна от службата на Попов–Маринчев с аргумента, че щяла да нанесе вреди на отношенията между България и Гърция и да утежни положението на Зографския манастир. По тази причина бяха иззети дори сигналните екземпляри, като и на КК

бе отказан екземпляр за служебно ползване. В библиотеката на Института за балканистика в Солун обаче имаше вече един екземпляр от книгата – на мене не ми казаха как е попаднал там. Този екземпляр беше даден на Вангел за вътрешна рецензия в духа на тяхната „научна“ работа. А той беше тъй любезен да ми направи ксерокопие на цялата книга, което вече притежавах няколко седмици след отпечатването ѝ. Когато няколко години по-късно възбраната беше вдигната, получих от Центъра по българистика в София два екземпляра, но ксерокопието задържах за спомен.

Друг подобен случай е този със споменатия вече архив на Роженския манастир, намиращ се в Иверския манастир на Света гора и в Гръцкото външно министерство. По мое предложение Сотир сключи с Дойно Дойнов договор за публикуването му, но до този момент все още не е съвсем ясно кой кого ще надхитри – на Сотир, изглежда, все още не са ясни някои подробности от аферата по фалшифицирането на документите и „подменянето“ на пропадналия в пропастта Иверски метох с Роженския манастир. Той също така не знае за моите изследвания по стенописите (долния слой) в църквата на манастира, нито пък за протоколираните показания на бившия клисар на манастира и за извършената вследствие на тях от мен идентификация на всички сгради от пропадналия бивш Иверски метох. Но до приключването на тази афера има още много да се свърши, а аз не зная дали съответните български органи няма да оплескат в крайна сметка нещата.

Малко преди обяд излизам да се поразходя из града и да пообиколя паметниците в центъра. Тяхното състояние в дадения момент прави напълно излишно новото им фотографиране. При всички тях съм имал през време на по-раншните ми пътувания значително по-добри снимачни условия и днес не съм в състояние дори при по-добра фотоапаратура и нови фотоматериали да направя по-хубави снимки. Правят впечатление известни градоустройствени подобрения, главно в горната част на града, където улиците в по-голямата им част са подновени, около „Св. Илия“ са направени хубави площадки за един вид пешеходна зо-

на, без обаче да бъде махнат ужасният дирек-разпределител на кабели точно пред църквата; явно, че електрификацията в града все още е надземна и не особено натоварена. Сградостроителството е във висока конюнктура. В центъра вече са застроени и последните празни места, изградени са нови квартали – един дори в периферията в източна посока по изключение с панели, по чието качество би трябвало да се допусне, че са построени или от български, или от македонски строителни фирми. Автомобилният парк не прави впечатление да се е увеличил, а само да е подновен – това е и напълно естествено, тъй като по време на петролната криза от 70-те години, поради ограниченията за движение (на чифт и тек номера), мнозина имаха по две коли. Сега с голяма преднина пред останалите преобладават всички възможни японски марки и в почти равно количество Застава, Лада и Шкода.

За обяд жената на Сотир е приготвила в моя чест безмесно меню – не е забравила моите привички. Тя е много добра домакиня и цялото многочленно домакинство е в ред, макар тя и да ходи на работа докъм 3 часа след обед. Готви всеки ден, за което явно има вродени способности, макар че при изобилието на всевъзможни зеленчуци и плодове, които купува или на големия пазар, отдалечен на не повече от 10 минути, или вторник на пазара почти пред самата къща, не е толкова за учудване. Не само салатата, но и готвеното е винаги със зехтин, което придава специфичната нотка на нейната кухня. След задължителната в Гърция следобедна почивка придружавам Сотир, жена му и Катерина до международния панаир. Колкото и да е неприятно на Сотир, в събота и неделя той трябва да отделя доста внимание на семейството си – ходят заедно на гости и пр. Също и посещението на панаира е в чест на Катерина и Сотир трябва да се примири с подобни жертви. Затова пък, както ми разправя след това, в останалите дни и нощи, когато е на разкопки, може да ползва напълно свободата си, което и прави, а потребностите му в това отношение са повече от нормалните – може да си позволи там лукса да има няколко любовници, което физическата му издръжливост на млад бик – той е само на 38 години – все още му позволява.

Панаирът не представлява особен интерес за мен. Посещаваме югославската, албанската и българската палата, както и палатата на ГДР. Преобладават потребителските стоки и компютрите във всички варианти. След два часа се прибираме и късно приключваме разговора. Сотир ще замине в понеделник сутринта на разкопки в Кукуш и ще се върне в сряда след работа. В това време аз ще мога да разбера, дали ще замина за Атон, но ще го дочакам, преди да замина за Лариса.

18 септември, понеделник

Приемният час в Министерството на Северна Гърция (след моето последно пътуване то вече е преименувано в Министерство на Тракия и Македония) е след 11 часа сутринта, но аз излизам рано – по гръцките представи за времето – към 8,30. Сотир замина още към 6, а малко след това излезе на работа и жена му, последвана от децата. Аз отивам отначало на разходка по пазара. Забавно ми е да гледам това множество от продавачи и купувачи, от стоки. Правя много снимки – пъстротата и динамиката на сцените ме увличат и аз изщраквам филм след филм. Към 10 часа отивам в българското консулство. Напоследък гръцките власти са премахнали регистрирането в полицията като условие за получаване на разрешение за посещение на Света гора, с което ми се спестяват няколко часа и съответните такси. Условието за представяне от желаещия да посети Атон на препоръчително писмо от посолството или консулството обаче остава в сила и това ме кара да предприема пътуването до твърде отдалеченото от центъра българско консулство и да водя разговори със съответните служители, които не очаквам да бъдат особено приятни. Тъй като вече не си спомням добре спирката на автобуса, където трябва да сляза, питам шофьора на моя не особено добър гръцки език, но получавам отговор на твърде приличен немски – явно, че моят външен изглед ме препоръчва за немец. Благодаря многословно на немски и се усмихвам.

Няколко минути по-късно съм пред консулството. Пред главния вход има огромна тълпа гърци, чакащи или за визи, или за

Солун, Министерството на Северна Гърция

Солун, църквата „Св. Димитър“

Солун, Централният пазар

Солун, Централният пазар

Солун, Централният пазар

Солун, Централният пазар

Солун, Бялата кула

Солун, арката на Галерий

Солун, Св. Георги, мозайка в ротондата „Св. Георги“

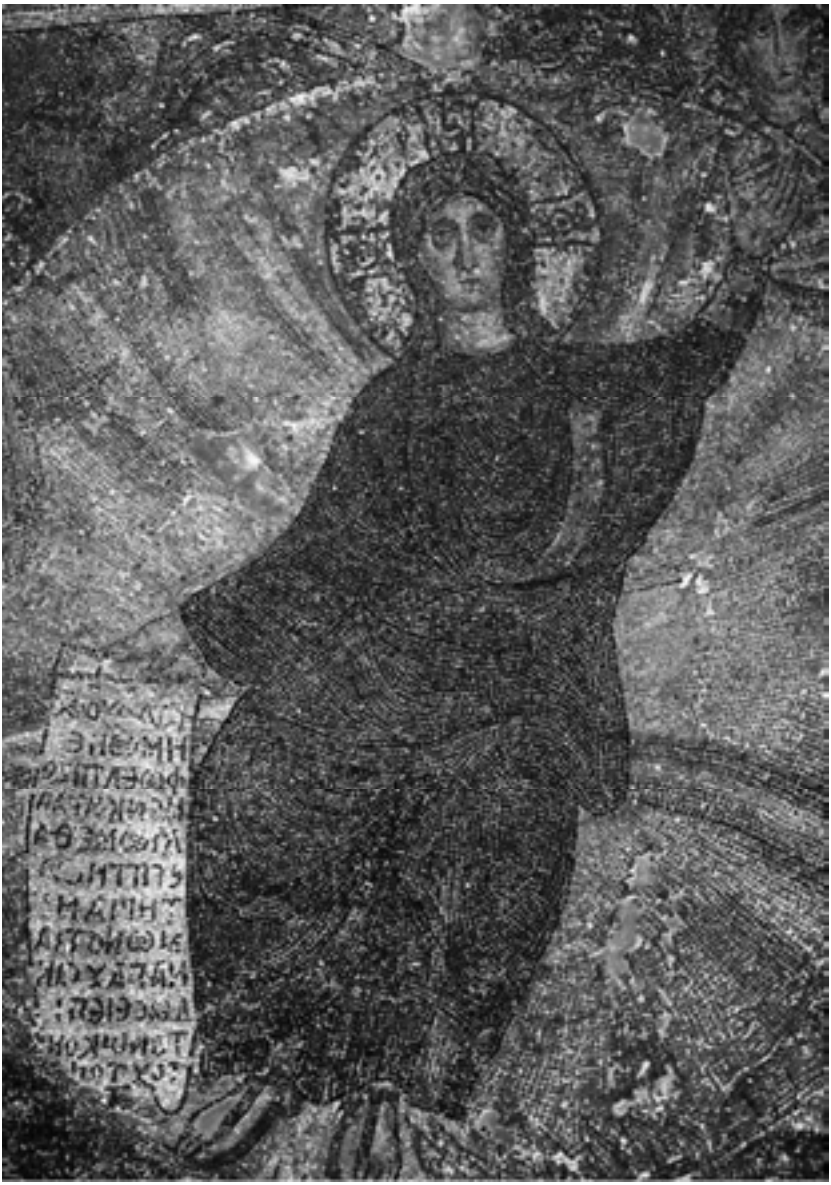
Солун, ротондата „Св. Георги“

Солун, новите строежи в Патриаршеския институт

Солун, църквата „Свети Давид“, VI век, западна фасада

Христос, детайл от изображението в апсидата

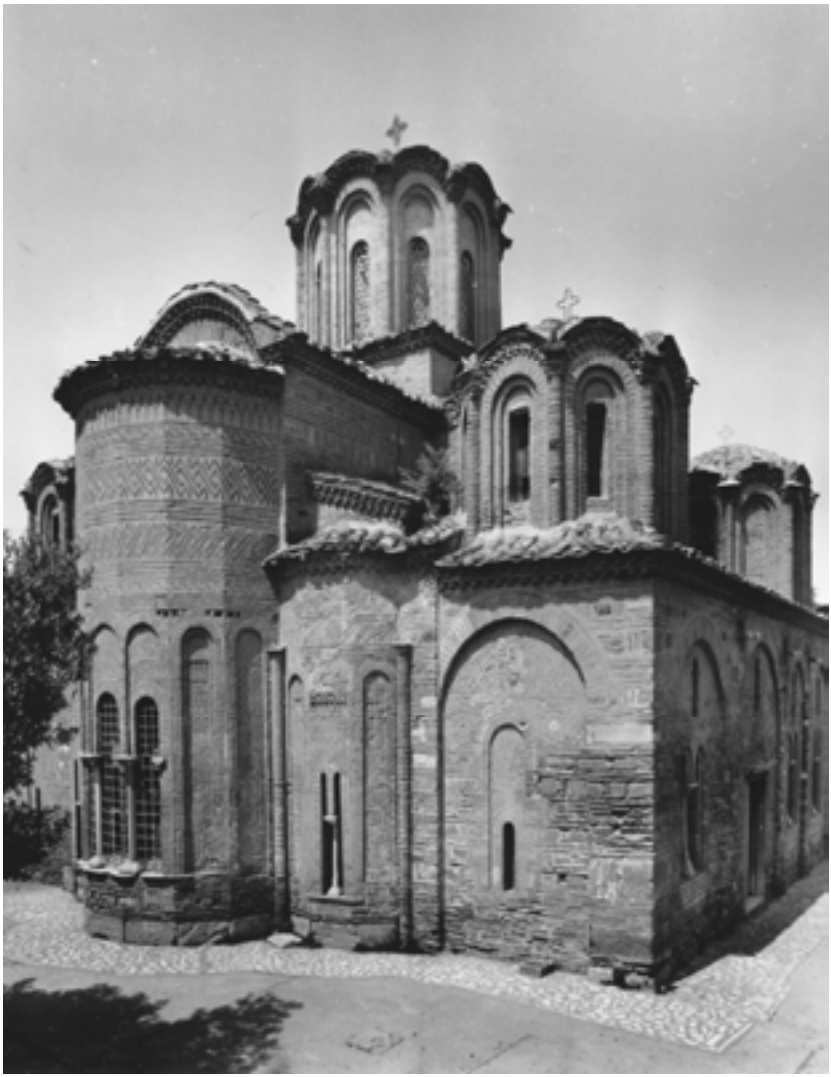
Солун, църквата „Свети Давид“, мозайка в апсидата

Църквата „Свети Никола Орфанос“ (горе)
Църквата „Богородица Ахиропиитос“ (долу)

Солун

Църквата „Свети Апостоли“

Солун

Църквата „Богородица Медникарска“, XI век

Солун

заверка на покани. Не по-малка е и тълпата пред терасата в двора, където виждам, че също е открито гише. Някак успявам да си пробия път до гишето и казвам на служителката, че искам да се срещна с консула по служебна работа. Тя иска да уточня причината за посещението и изчезва за няколко минути. След малко се връща и ми казва, че консулът не може да ми издаде исканото от мен писмо. Аз настоявам отново да бъда приет, след половин час се появява друга служителка, която ми казва да мина от главния вход. Промъкнал се през огромната тълпа, влизам в чакалнята и след няколко минути съм в кабинета на консула, за когото ми казват, че се наричал Димитров. Представям му се – оказва се, че преди идването си в Солун той бил известно време в Генералното консулство в Западен Берлин, но не сме се виждали там, тъй като през последните години не съм имал път нататък. Говорим за някои общи познати, що се отнася до исканото от мене писмо, той ми казва, че има изрични нареждания от МВнР да не издава такива писма на никого без съответното писмо от Комитета по въпросите на българската църква, т.е. от мафията Попов–Маринчев. Междувременно и в Атина вече има нов посланик, когото не познавам, и единствена възможност да получа необходимото ми писмо остава, според думите на консула, да говоря по телефона със София и оттам да бъде изпратен телекс до консулството. Разбира се, за мене съществува също и възможността да убедя някак гърците да ми издадат разрешение без препоръка от българските власти, което не е твърде невероятно. Отказът обаче ще ми послужи за потвърждение на моята теза против мафията – още едно силно доказателство за вредната политика на Попов–Маринчев, целяща отчуждаването на Зографския манастир от българите и способстваща за превръщането му в лека плячка на великогръцката политика.

Напускам консулството и се отправям към Министерството. В канцеларията на службата за Атон хората са нови. Завеждащата тази служба, сравнително млада жена, в момента говори на немски с двама германци, на които обяснява, че за следващите седмици бройките на посетителите са попълнени и тя не

може да им даде разрешение за посещение. Фактът, че тя говори прилично на немски ме успокоява. Аз ѝ се представям, като казвам, че съм записан за посещение за 25 септември. Тя намира името ми в списъка и ме запитва за причината за моето посещение. Казвам ѝ, че съм автор на предстояща да излезе в ГДР книга за Атон, че съм посещавал вече много пъти Света гора. На искането ѝ да представя препоръчително писмо от моето консулство отговарям, че последното отказва да ми даде такова, тъй като съм постоянно живущ в ГДР. Същевременно ѝ предлагам да поиска сведения за мен от моите гръцки колеги, които ме познават доста добре, като назовавам имената на десетина професори от Солун и Атина, включително Милонас и Цамис. Дамата явно е доста впечатлена от тази поредица имена на гръцки светила, усмихва се много любезно и ми подписва писмото – толкова бързо и лесно досега не бях получавал разрешение.

Най-голямата ми грижа е преодоляна. Правя още една разходка по пазара и дори си купувам грозде. Връщам се за обед у Сотир и триумфиращ показвам на жена му разрешението. След малка почивка отивам привечер у Георги Веленис, с когото съм се уговорил да го посетя.

Георги всъщност е моят пръв гръцки приятел. Познавам се с него още дълго преди да почна да пътувам за Гърция. Тогава той беше стипендиант на ЮНЕСКО в Националния институт за паметниците на културата (НИПК) в София и беше аташиран към арх. Боян Кузупов. След това получи двугодишна стипендия в Западен Берлин. По това време и аз отново, след осемгодишно прекъсване, започнах да ходя там и дори той ме запозна с бъдещите ми познати и приятели в Германския археологически институт. Аз му помогнах да се снабди с пълен комплект източногерманска среднoформатна фотоапаратура, която той ми заплати в гръцка валута. За него това беше огромен шанс да получи апаратите за по-малко от една четвърт от тяхната стойност, която иначе би трябвало да плати поради висо-

ките митнически тарифи в Гърция. За мен пък шансът беше да получа валута при курс 1:1, валиден само при официалните плащания между ГДР и ФРГ. По такъв начин първите ми пътувания в Гърция бяха осигурени не само във финансово отношение, а и по отношение на мястото за пребиваване – при пътуванията ми през 1978 и 1979 г. живеех в Солун в неговото жилище – отначало това беше квартирата му в многоетажна сграда в съседство на площада при двореца на Галериус, а след земетресението, когато това жилище беше доста разклатено и разпукано – в апартамента, който той получи от тъста си след сватбата. Първото жилище с многобройните си стаи (и с невероятен брой прозорци и 26 врати) беше истински Аврамов дом, където влизаха и излизаха толкова много хора, че за мене представляваше огромно затруднение да ги различавам един от друг, т.е. кои бяха братя, сестри баджанаци, кои чии деца и т.н.

Всичко това коренно се измени след сватбата му в 1981 г. Кръгът внезапно се ограничи – наистина аз можех още да отсядам там, тъй като жилищната му площ не само че не се намали, но дори се увеличи. При първата възможност обаче да отседна в хотел, което стана при пътуването ми през 1981 г., намалих времето на престой у Георги. По време и на двете ми пътувания през 1982 г. още отсядах у него, но вече за много по-кратко и когато през 1983 г. Сотир ми предложи да се прехвърля при него, направих това с удоволствие. И на мен постепенно започна да ми става не особено приятна дребнобуржоазната атмосфера у Георги, липсваше вече непосредствеността, а започнах да забелязвам и, че интересът му към моята работа и изобщо нашите общи интереси започнаха да се ограничават. Когато той идваше в Берлин, все още се срещахме, но вече по-рядко. В това време той обаче успя – и то въпреки тези ограничения у дома си – да напише и защити докторската си работа, а през последните месеци и да се премести от Политехниката във Философския факултет, където след като успешно преодоля някои затруднения и спечели конкурс, получи званието асистент-професор.

У дома му заварвам освен него, също и жена му Джени (Дзени) и малкия му син Михаил, роден след като бях престанал да пъту-

вам до Солун. Голямата му дъщеря (9 години) е на училище и не мога да я видя. Намирам Георги вече малко застарял след последната ни среща в Берлин преди една година. За неговите 47 години е доста надебелял и малко подвижен. Обстановката в апартамента е променена само по отношение на неговия кабинет, който е доста подреден, но не дава никакъв вид, че в него се работи. И наистина, Георги само си играе със сина си и ми се оплаква, че след завършването на дисертацията си за Солунската стена, представена за професорска титла, нито е написал, нито е прочел нещо. Докато Джени била през цялото лято на разкопки, той се занимавал с децата, макар и тъща му да живее в съседния апартамент и да може напълно да го освободи от тези задължения. Изобщо, той не бил в състояние да прави нещо за себе си, когато децата са там. Затова напоследък си бил купил за 9 милиона драхми (част от тях ипотека) ателие. Това ателие се намирало съвсем наблизо и още не било обзаведено, а се нуждаело и от ремонт. Използвал го, когато трябвало да прави чертежите за дисертацията си върху Солунската стена, но след ремонта смята там да пренесе и целия си кабинет, като превърне помещението в спалня за себе си и Джени, а двете по-малки стаи бъдат обявени за детски стаи.

Интересното и забавното за мене беше, че връзката на Георги с бъдещата му жена започна в България, в Пловдив, и то само няколко месеца преди сватбата му. Като асистент и близък на проф. Вокотопулос, но и в качеството си на добър познавач на България и нейните исторически паметници, придобито по време на двегодишния му стаж при НИПК в София, той придружаваше през пролетта на 1981 г. група студенти от курса на Вокотопулос при автобусна екскурзия в България. Между студентите беше и Джени, 20 години по-млада от Георги, една от твърде рядко красивите гъркини, дъщеря на бивш участник в съпротивата и гражданската война в Гърция. По време на управлението на хунтата той е дискриминиран и лишен от възможността за чиновническа служба в държавния сектор, така че преминава в частния, където натрупва милионно състояние. При сватбата на единствената си дъщеря подарява на зет си скъп автомобил (до-

колкото си спомням Фиат), а като дар на семейството – нов луксозен петстаен апартамент в един от най-хубавите солунски квартали, встрани от шума на центъра – за улеснение на младото семейство при предвиденото увеличение на броя на неговите членове, тъстът заедно със съпругата си се настаняват в един помалък апартамент на същия етаж, осигурявайки по такъв начин отглеждането и възпитанието на следващото поколение. Джени се дипломира малко след сватбата си като археоложка и направи важни открития при разкопките във Вергина с гроба на Филип Македонски, а понастоящем (2012 г.) е директор на Солунския археологичен музей. И не се нарича вече Дзени, а Поликсени.

Появява се и Джени. Както винаги, тя е много светски-шармантна и ме пита какво бих предпочел да пия: кока-кола, кафе или портокалов сок. Избирам последното, което ми се поднася на сребърна табличка със задължителните топчести и поръсени с пудра захар курабийки. За миг влиза и тъщата на Георги, за да се осведоми за моето здраве. След изпълнението на тази програма Джени се сбогува, за да излезе на разходка с децата – дъщерята така и не можах да видя. Георги ми предлага да ме заведе в ателието си и ми го покаже. Разговорът ни е стигнал до мъртва точка и аз приемам с удоволствие това предложение, като считам, че след посещението на ателието вече ще мога по-лесно да се оттегля.

Така наречената ателие наистина е отдалечено само на няколко минути от жилището на Георги – разбира се, пеша, макар че Георги ми предложи да ме закара дотам с кола. В действителност това ателие се оказа тристайна къща с кухня и баня, в каквито живееха през първите десетилетия от нашия и през последните от миналия век сравнително заможните многодетни семейства. Построена в началото на 20-те години, тя е обявена за паметник на културата, тъй като принадлежи към определен тип къщи, с каквито се гордее гръцкото градоустройство. Намира се отстрани на големите улици, в съвсем тих квартал, има дори двор с цветя, както и при съседните къщи – нещо, вече съвсем необичайно за Солун. Вътре е добре ремонтирана, макар и почти без покъщнина, но отвън предстои отново да бъде

измазана. Условията, които тази къща предлага за работа, са наистина идеални, макар и идилията за лични занимания да остава съвсем утопична – къщата се намира твърде близо до жилището на Георги и по всяка вероятност, когато той отиде там да работи, ще бъде веднага последван от децата, за които дворът и изобщо околността са много по-примамливи от околността на тяхното жилище. Изглежда, че тази близост на двете жилища ще е била и решаваща за съгласието на Джени, тъй като по такъв начин всякакви изкушения от странични извънбрачни връзки на Георги от самото начало ще бъдат избегнати.

След като изминават задължителните няколко минути, изисквани от учтивостта, разделям се с Георги и се прибирам, макар и рано, у Сотир, където до късно преглеждам някои статии от научната литература и една нова българска книга, неизвестна за мен досега – Книга за Библията от неврокопския митрополит Пимен. Сама по себе си книгата не е съвсем лоша и дава множество сведения, иначе недостъпни за обикновения читател. Много лошо впечатление обаче ми прави предговора на автора и неговите безмерни ласкателства по отношение на патриарха. Сега, когато подобен род блюдолизничество вече е на път да изчезне от политическите сфери, наличието му в т.нар. „духовни“ сфери ми действа като особено неприятен анахронизъм.

19 септември, вторник

При съставянето на програмата за пътуването в Гърция не съм допускал, че ще получа разрешение за посещение на Света гора от 24 до 27 септември. Междувременно съвсем съм забравил, че бях казал на Сотир да ме запише тъкмо за 24 септември и в плановете ми съществуват само два варианта: или че ще получа разрешение за посещение, т.е. ще замина още в началото на седмицата за там и след като се върна, ще замина за Метеорите, или че ще ми бъде отказано и към средата на седмицата ще замина за Метеорите и след като прекарам там 5–6 дни, ще мина за един ден през Солун и ще се върна в София. Затова и не съм направил резервация за самолета за Берлин, смятайки, че ще

имам достатъчно време да сторя това в София, макар и да зная, че трябва да бъда в Берлин на 4 октомври поради отдавна запланuван ремонт, за който бях уведомен още през юни. Разрешението изменя ситуацията и ме поставя пред сериозен проблем. Ремонтът на софийското летище от 8 септември до средата на октомври и излитането на самолетите от Пловдив, а така също твърде възможното съкращаване броя на полетите правят вече връщането ми критично. Затова първата ми грижа е да се свържа с някой в София, който би могъл да ми направи резервация – това може да бъде само Димитър Терзийски, който засега разполага с нужното време, но е твърде труден за намиране. Многократните опити да се свържа с него по телефона остават без резултат. И в Самоков не мога да намеря никого по телефона. Сутринта обаче на излизане от дома на Сотир срещам пред вратата двамата българи, които вече бях видял при пристигането си в Солун и които идваха да се сбогуват със синовете на Сотир и да върнат ключовете. Те с готовност приемат веднага след пристигането си в България да се обадят по телефона на брат ми и да му прочетат текста от една бележка, която написвам набързо и с която го моля да се свърже с Димитър и да му предаде моята поръчка да ми направи съответната резервация – впоследствие се оказва, че те действително се обаждат в Самоков, но на телефона е била зълва ми и или тя не е могла да разбере какво са ѝ казали, или те не са прочели бележката; във всеки случай брат ми сам и много късно се опитва да направи резервация, но получава такава чак за 7 октомври. След обяд аз обаче успявам да се свържа с Димитър и той след много тичане прави две резервации – за 5 октомври (нормална) и за 3 октомври (през Прага), при която трябва да бъда на летище София в 4,30 сутринта, а в Берлин ще пристигна в 19 вечерта. След пристигането ми в Берлин обаче ще се окаже, че тревогите ми са били напразни, защото датата на ремонта междувременно е променена – вместо 4–5 октомври, 6–9.

Решавам да се откажа и от първоначалното си намерение да се помъча да получа продължение за посещението на Атон. Туй ще ми наложи да се срещна с много хора, които повече или по-

малко имат влияние върху съответните институции. При всяко положение ще се вдигне повече шум, отколкото ми е нужно, а при отрицателен резултат може да повлияе в смисъл на отказ при следващо пътуване, каквото бих искал да осъществя през 1990 г. Също така снимачният материал, който съм взел със себе си, не е за продължително пътуване, а и чувствам, че вече съм загубил твърде много от тренировката си и не съм съвсем сигурен, че бих могъл леко да понеса продължително пътуване с огромния си багаж, без да взема пред вид и всички изненади на времето, с каквито през последните дни на септември и в началото на октомври би трябвало да се съобразявам. И действително, непосредствено след завръщането ми в Солун ще се излее пороен дъжд, който на Света гора би парализирал всички мои действия.

В такъв случай единственото по-неприятно последствие от промяната на първоначалния ми план остава съкращаването на срока за посещение на Лариса, което трябва да координирам с Лазар по време на уговорения с него телефонен разговор тази вечер. През деня обикалям отново Солун – скитам по пазара, хвърлям по един поглед на най-важните архитектурни паметници, за да се уверя, че състоянието им в момента ги прави по-непригодни за фотографиране, отколкото при предишните ми пътувания, откогато на всеки от тях имам по-хубави снимки, отколкото бих могъл да направя сега. Отивам и до Бялата кула, където има хубава изложба на старохристиянското изкуство в Солун с изложени многобройни оригинали от мозайки и стенописи, каквито досега не бях виждал. Купувам си много приличен каталог за 700 драхми, макар че за същата цена преди години можех да купя солидни книги – разкошните издания на миниатюрите от светогорските манастири бях купил с помощта на Вокотопулос и със съответен рабат по 1100 драхми тома!

Вечерта говоря по телефона с Лазар. Той е много разочарован от съобщението ми, че в Лариса мога да бъда само три дни. Казва, че тъкмо в четвъртък трябва да бъде на Метеорите, а в петък – във Верия. За мене това е много добро разрешение, тъй като ще мога да пътувам с неговата служебна кола и ще видя

набързо всички тези манастири, както и църквите във Верия, чиито стенописи в момента много ме интересуват. Наистина, би било добре да можех още веднъж да отида и до Костур, но не трябва да прекалявам. И това стига.

20 септември, сряда

Импровизираната ми програма оставя деня без каквито и да било събития или срещи. Сотир е обещал да се върне рано следобед, но не сме предвидили никакви съвместни действия. Влакът за Лариса заминава късно вечерта – това е същият влак, с които пристигнах в Солун и който след едночасов престой тръгва за Атина. Денят преминава в празно скитане, следобед чета, а след идването на Сотир разговаряме на всевъзможни теми. На гарата отивам към осем и половина вечерта, където поради закъснението на влака трябва да чакам до десет и половина. След като тръгва с такова голямо закъснение, влакът вече не може да бъде в Лариса преди полунощ, както се предвижда по разписание, а пристига чак след един часа. Уговорката ни с Лазар е да му телефонирам от гарата, за да дойде да ме вземе с колата си и да ме закара в хотела. Звънът на телефона го разбужда от първия му сън – казва ми да взема такси и да поръчам да ме закара в хотел Есперия, а той ще изпрати сутринта своя шофьор да ме вземе и закара в неговата служба. Таксито ме закарва само за няколко минути до въпросния хотел. Таксиметърът показва 70 драхми, но шофьорът иска 200, които съм принуден да заплатя, тъй като не искам да се разправям. От друга страна, правя сметка, че това са 2,50 марки и че за толкова пари в никоя западна страна не бих могъл да се возя и 200 метра на такси, още повече нощем!

Получавам ключа от дежурния в хотела. Стаята е същата, в която нощувах миналия път, при посещението си преди шест години, но хотелът е изцяло ремонтиран и има доста добър вид. Категорията му е означена като III, с климатична инсталация, цената на стая с две легла е 2700 драхми на вечер, без закуска – тя струва допълнителни 400 драхми. В банята има топла вода и

за първи път от идването си в Гърция мога да взема душ, след което заспивам наистина като къпан.

21 септември, четвъртък

Въпреки че си бях легнал дълго след полунощ, събуждам се както обикновено, малко след 6 сутринта, но напълно отпочинал и бодър. Използвам още веднъж изключителния случай да имам на разположение баня с гореща вода и вземам душ. Към 7 часа слизам във фоайето на хотела, където собственикът Хараламбос Хадживасилиу вече ме очаква и ми предлага закуска.

Всъщност хотелът принадлежи на двамата братя Хараламбос и Янис, които са го наследили от баща си, но Хараламбос е постарият и един вид по-важният от собствениците. С него се бях запознал едновременно с Лазар през 1978 г. в Източен Берлин. Двамата бяха на екскурзия до Западен Берлин и дойдоха за един ден и в Източен. Моят приятел от Германския археологически институт Луц Шванднер ме помоли да ги придружа и разведа по забележителностите. С Лазар това мимолетно запознанство се превърна в трайна приятелска връзка, поддържана не само от общите ни интереси в областта на средновековното и особено поствизантийското изкуство, което е неговата главна специалност и за което той вече близо 10 години пише дисертация, но и към музиката, и по-специално немската предкласика и италианската опера. През 1981 г. той дойде със стипендия за две години в Западен Берлин и тогава бяхме постоянно заедно. През септември 1983 г., след многократни покани, отидох на гости при него за една седмица. Това мое гостуване беше в известна степен помрачено от държането на не особено симпатичната му съпруга – суха, надута и абсолютно лишена от отношение към изкуството, макар и учителка по литература, с която не можах да установя никакъв контакт. И тогава отседнах в същия хотел, но Лазар разполагаше с много малко свободно време и аз, освен пътуването ми до Метеорите и Еласона, бях предоставен на собствената си съдба да се възхищавам от „големите забележителности“ на Лариса. В Метеорите обаче можах да разгледам

доста внимателно всички забележителности и да направя много снимки на стенописи, които предоставих на Лазар за дисертацията му и ако той беше достатъчно умен да ги използва както трябва, отдавна да я е защитил. Тогава външните снимки не можаха да станат добре поради облачното време и се надявам сега да мога да ги заменя с добри.

За Хараламбос Хадживасилиу пътуването до Берлин е останало като най-ценния спомен в живота му. В този спомен и аз играя някаква централна роля, така че той винаги се радва на моите посещения, считайки ги за особена чест за неговия хотел. Аз не желая да го лиша от това му убеждение. Разговаряме дълго – разбира се, доколкото моят гръцки език позволява да водя свободно такива разговори.

Закуската – по гръцки обичай – е повече от скромна: освен чаша портокалов сок и мока – два сухара, 25 гр. масло и 25 гр. мармалад. За гърците главното ядене е вечерята – както изобщо и главната част на деня е вечерта, продължаваща обикновено до късните часове, като сутрин почти всички са недоспали и им е нужно само едно кафе за пробуждане, а съня си наваксват със задължителната следобедна почивка. Аз съм привикнал с обратната програма и за мене най-важна е сутрешната закуска. От предишния ден на обед съм изял само една баничка на Солунската гара и символичната гръцка закуска в хотела няма да ми уталожи глада. Хараламбос ми предлага и някакъв гръцки специалитет, суджук от халва или нещо подобно, който не е кой знае колко вкусен, но аз го взимам в стаята си като желязна резерва за в случай, че съм още по-гладен. В осем и половина идва и служебната кола на Лазар да ме закара в неговата служба. В службата – Ефория на византийските паметници в Тесалия – Лазар е напълно в стихията си. Всъщност той е роден бюрократ, а любовта му към изобразителното изкуство и музиката представляват неговото хоби, от което той едва ли не се срамува. Запознава ме с множество свои подчинени сътрудници, като ми се оплаква от трудностите да се работи с жени. Според думите му, той трябва сам да решава абсолютно всички въпроси –

никой не взима самостоятелно решение. А сега, освен своята голяма ефория, той е принуден да управлява по съвместителство и съседната − „Западна Македония“, чийто директор е в отпуск. Аз на шега му казвам, че при това положение той вече не може да се нарича само *ефорос,* след като управлява цял *диоцез*. Лазар е много поласкан от моето определение и се вживява дълбоко във висотата на положението си.

Отпътуването ни за Метеорите се проточва с повече от час, но най-после тръгваме. С нас в колата пътува и един архитект, който има работа в различни манастири, както и една колежка, която ще оставим някъде по пътя. През време на пътуването Лазар води дълги политически разговори със своя шофьор – Лазар е дълбоко убеден консерватор, а шофьорът е последовател на социалиста Папандреу. За мен е трудно да следя разговора, който се води извънредно разгорещено и в невероятно темпо. Затова изключвам от съзнанието си двамата и се връщам към спомените си от предишните пътувания до Метеорите.

Първото ми пътуване до тези манастири беше още по време на първото ми гръцко пътешествие през 1978 г. Няколко дни след пристигането ми в Солун – беше началото на юни – заминах в ужасна жега за Атина, за да получа разрешение за посещение на Атон. Там останах два-три дни, нощувах (и което е поважно, денувах) в хотел „Галакси“, до българското посолство, с великолепна климатична инсталация. Обикалях по паметниците само в ранно утро, а по музеите – вечер. Поради все още не чак толкова страшното автомобилно движение тогава и поради ранните часове на деня можах да направя снимки на всички средновековни църкви без паркирали пред тях коли, нещо днес вече напълно невъзможно. Ходих също и до Дафни. Вече не мога да си припомня, кое ме беше накарало да взема само едната от двете ми камери Пентакон Сикс и един-единствен цветен филм с 12 кадъра, на който трябваше да събера външни изгледи на всички стари църкви в Атина, Акропола, Дафни и дори да ми останат за Метеорите. Наистина, всички тези снимки станаха много хубави, независимо от източногерманската техника и фо-

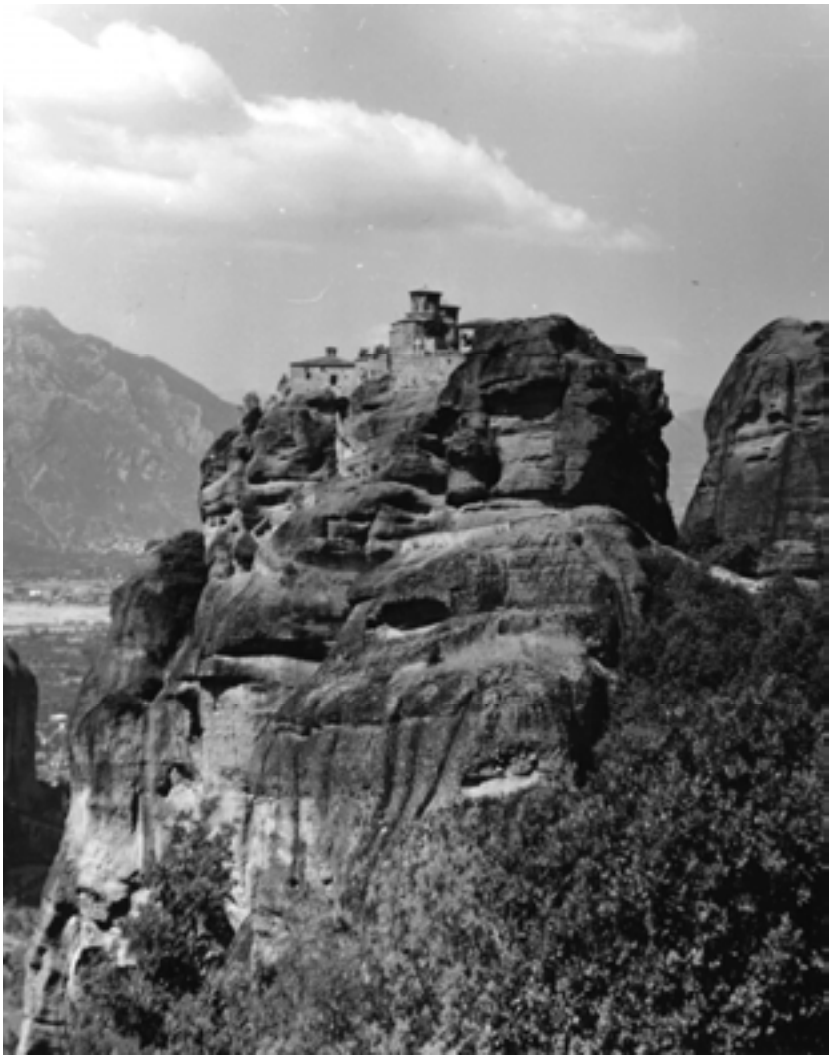
томатериали, някои влязоха в календари – но да направя такова пътуване при идеални атмосферни условия с 12 цветни кадъра, като за всяка снимка сменях цветния с черно-бял филм и то при положение, че имах предостатъчно филми в Солун?! Но не само филмите ми бяха малко при това пътуване. Бях взел и твърде малко пари със себе си, след това щях да получа от Георги напълно достатъчно за пътуването ми до Атон и за останалия ми престои в Гърция, но от Атина за Солун, с престой в Метеорите и преспиване в Лариса, тръгнах с 400 драхми (15 DM). Наистина тогава това бяха повече пари, отколкото са днес, когато с тях може да се купят най-много две банички.

И тогава пристигнах в Лариса с нощния влак, някъде след полунощ, отидох в първия хотел, който се мерна пред очите ми на площада на гарата и спазарих една стая за 200 драхми за 24 часа, т.е. до отпътуването ми със същия влак на следващата нощ. Веднага след разсъмване се отправих към автогарата, откъдето малко след това тръгна автобусът за Каламбака – доколкото си спомням, цената на билета беше малко по-малко от 100 драхми, така че имах достатъчно пари за връщане, но за нищо повече. Разбира се, имах и „желязна резерва“ от 50 DM, които в най-краен случай можех да обменя, но не по-рано от завръщането ми след обяд в Лариса, и то ако банката по това време работи. Половината от пътя Каламбака–Метеора се возих на автостоп, но останалата част, както и разстоянието между отделните манастири минах пеша. Въпреки това успях да разгледам всичките, без Русано, който тогава, както и сега беше затворен заради реставрация – в 1983 г. успях с помощта на Лазар да вляза в него, да разгледам най-обстойно стенописите в църквата му и да направя много, много снимки. На няколко места питах тогава за Лазар и бях дълбоко удивен, че никой не беше чувал името му – това остана за мен и досега загадка, тъй като длъжността му е доста важна, а и виждам с каква почест бива навсякъде посрещан. Но тогава, през 1978 г., рано след обяд приключих с разглеждането на манастирите, изправен пред дилемата, как бих могъл да сляза до Лариса, ако си купя една баничка за ядене. В този момент се зададе огромен мюнхенски автобус „Мюлер-Райзен“, спря пред мен и започва да разтоварва

съдържанието си, състоящо се от множество дебели германки. Отправих се към шофьора, докато пътничките започнаха да фотографират и да купуват сувенири – включително „сребърни“ верижки от някакви поляци, използващи и това „свято“ място за своя бизнес. С възможния най-любезен израз попитах шофьора, дали той е шефът и дали би могъл да ме свали до Лариса. За мое най-голямо щастие попаднах в момент, когато той беше в отлично настроение и най-великодушно се съгласи, с уговорката обаче, че цялата група ще направи дълга почивка в ресторанта в Каламбака. Това, разбира се, реши въпроса за моята баничка по най-блестящ начин, в Каламбака си взех дори един сандвич и чаша бира, запазвайки така желязната резерва непокътната.

Докато си припомням тези истории, колата ни вече приближава Метеорите. Лазар има работа в манастира „Голяма Метеора“, оставяме го там до обяд, а двамата с архитекта от службата на Лазар отиваме с колата до манастира „Варлаам“ и след това до „Св. Стефан“, като в манастирите и по пътя правя външни снимки, липсващи ми досега. Към обяд се връщаме в „Голяма Метеора“, където Лазар вече ни чака. В наша чест е сложен великолепен „манастирски“ обед – печена на фурна риба с картофи, спаначена баница, скордаля, манастирско вино, ледена вода, грозде, ябълки и праскови. Всичко е приготвено по един неповторим начин – всъщност такава хубава кухня досега съм срещнал само в този манастир. Новост са приборите и съдовете, всичко от благородна стомана, която тук явно е главен признак на цивилизацията. Също и кафето, което ще ни се поднесе след това, е в джезве и чаши от такава благородна стомана.

Времето, което остава до тръгването ни, прекарвам отчасти в музея на манастира, отчасти в снимане. По пътя на връщане правя още няколко снимки, използвайки възможността да се придвижвам до всяко място с кола. В Лариса сме някъде след шест часа и с Лазар се уговаряме да се срещам към 8–8,30. Времето до срещата използвам още веднъж да взема душ и да си измия косата. В 8,30 Лазар ми се обажда по телефона, че след малко ще дойде да ме вземе, за да отидем на вечеря. Ключът от

Манастир Голяма Метеора

ΠΑΧΩ
ΜΙΟ

Сретение Господне ⇧

⇦ Свети Пахомий

Манастир Голяма Метеора,
стенописи от Теофан Стрелица, XVI век

Св. Козма Маюмски ⇧

Въведение Богородично ⇨

Манастир Голяма Метеора,
стенописи от Теофан Стрелица, XVI век

ΤΑΑΓΙΑ
ΤΩΝΑΓΙΩΝ

Адам, детайл от композицията „Слизане в ада“. Стенопис, XVI век ⇧

Изглед от югоизток и югозапад ⇨

Изглед от югоизток ⇧

⇦ Капители с антични сполии

Контариотиса, седалището на Епископията на Петра

Арта, църквата „Богородица Парагоритиса“

стаята преди това ми дава една млада жена, която като чува номера, веднага възкликва: „А, вие сте кириус Чилингиров? Аз съм съпругата на Хараламбос – много ми е приятно да Ви видя и се запозная най-после с Вас! Той тъй често приказва за Берлин и за Вас, а ето че и Вие най-после сте дошли тук."

Лазар идва и поднася извиненията на жена си, че поради нейната заетост не може да се видим. Аз, разбира се, не съм особено огорчен и двамата с Лазар прекарваме чудесна вечер в една пицария, където си разделяме една пица – наистина най-хубавата, каквато досега съм ял. След продължителни разговори към полунощ се разделяме.

22 септември, петък

Ставам сутринта рано, както съм свикнал, без да зная, как да уплътня времето. Лазар е обещал да ме вземе към 9 часа, но се съмнявам, че ще удържи думата си. Предишния ден той е получил съобщение, че в събота трябва да присъства на заседание на Археологическото дружество. При това положение решихме, че за мене ще бъде най-удобно, ако от Верия той ме закара с колата до най-близката жп-станция по линията Атина–Солун, откъдето ще мога да се придвижа обратно, като по този път си спестя едно уморително пътуване с влак от Лариса. Слизам за закуска и заварвам дежурен Янис, брата на Хараламбос. С него се познавам от предишното ми гостуване в Лариса. Той е помлад, но изглежда все пак малко по-опитен в своя бранш. Бил е няколко години на работа в ФРГ, един вид стаж в хотелиерския занаят, знае прилично немски език и по такъв начин е по-добре подготвен за посрещане на немската клиентела.

Разговорът ни е значително по-свободен, отколкото с Хараламбос. Все пак на немски език върви много по-лесно. Както може да се очаква в Гърция, темите са предимно политически и стопански. Разправя ми за последните сплетни, включително за провала на целия ЦК на Гръцката комунистическа партия – така и не разбрах на коя от трите; за даването на Папандреу под

съд и т.н. Във връзка с комунизма и със социализма той изказва една много вярна мисъл, че всички гърци, без изключение, са повече или по-малко капиталисти – в най-лошия случай бъдещи. С такъв манталитет никой не би могъл да си помисли сериозно, че те биха станали социалисти, освен с далечната цел по такъв начин по-лесно да станат капиталисти. Интересни подробности ми разправя за развитието на неговия бранш. Преди години клиентелата им се състояла изключително от чужди туристи. За последните няколко години обаче настъпила коренна промяна – основната част от клиентелата вече са гърци, които започват да живеят и да откриват прелестите на заможния живот. При това те не са организирани туристи, а отделни двойки – женени или не – които пътуват не само по време на отпуск, какъвто по-рано гърците не можеха да си позволят. Растежът на благосъстоянието се забелязва най-вече в по-малките градове. Докато по-рано разкошът беше напълно естествен за големите стопански центрове като Атина и Солун, сега малките градове се мъчат да настигнат метрополиите по разкош, богатство и изобилие на магазините и на новите сгради. Срещат се изключително много облечени по модата жени, макар и безвкусно. Особено ми е смешна модата на широките, подпълнени рамена, действащи при ниските и дебели гъркини особено комично, както и на широките, сравнително къси панталони от мека и светла материя. Електрониката – битова и развлекателна – доминира сред магазините. Асортиментът на плодовете и зеленчуците е увеличен за сметка на някои екзотични артикули като банани, които въпреки високата им цена се купуват, тъй като, изглежда, представляват част от престижа.

Лазар идва чак към 11 часа. Както винаги е недоволен от своите сътрудници, които нищо не можели да направят без него. Закъснението не ме тревожи много. Във Верия плановете ми не са особено големи и времето, което ще имам, за да ги изпълня, ще бъде съвсем достатъчно. По пътя разговарям с Лазар главно за неговата работа и живота му. Най-голямото му удоволствие, да слуша музика, напоследък му се отказва напълно. Децата му са окупирали изцяло апаратурата в дома и слушат само рок.

Дъщеря му скоро ще замине да следва – доколкото мога да разбера, нещо като учителка за детски градини. Това обаче няма да промени неговото положение. С умиление си спомня за годините в Берлин, когато от сутрин до вечер можеше да слуша по радиото музика – особено му е скъп споменът за т.нар. „класика за закуска“ по третата радиопрограма на Западен Берлин. Въпреки това, като го гледам как работи, смятам, че е напълно щастлив като роден бюрократ.

По пътя небето е като чаршаф, а по едно време минаваме дори през дъжд. Олимп е напълно закрит от облаци. Спомням си първото ми пътуване по тези места. Това беше още на следващия ден след пристигането ми в Солун, 4 юни 1978 г. Георги организира пътуване с кола до подножието на Олимп. Тъй като тогава самият той още не беше моторизиран, трябваше да ползваме услугите на една от многобройните му приятелки, на която знаех само малкото име, Мария. Тя беше от много богато семейство, тримата ѝ братя имаха някакви фабрики и четиримата заедно притежаваха пет коли. Но както се случва при гърците, за пътуването беше определена най-малката от тези коли – английска „Мини“ – макар че и четирмата спътници бяхме доста едри хора, тя също беше висока и приличаше на кобила, а с нас беше предвидено да дойде и проф. Вокотопулос, с когото Георги още тогава беше много близък, а две години по-късно той му стана кум. И тъй, натоварихме се като сардели в малката кола – доста по-малка от Трабант. Крайната цел ни беше Дион в подножието на Олимп, където разгледахме музея и старините, а на връщане се отбихме от Катерини до Контариотиса, за да разгледаме и фотографираме църквата.

Никога няма да забравя пиршеството, което си устроихме накрая. Достигнали Егейското крайбрежие с непрекъсната поредица хотели на самия плаж, влязохме в празния ресторант на първия от тях. Веднага към нас се втурнаха собственикът и двама келнери. Вокотопулос попита каква риба могат да ни предложат за обед. Собственикът ни покани сами да си изберем и отвори чекмеджетата на два огромни хладилни шкафа, във вся-

ко от които имаше отделен вид риба, а на витрините се виждаха огромни количества вече приготвена салата. Вокотопулос и Георги поръчаха определени видове риба и казаха, как тя да бъде приготвена. След по-малко от половин час седяхме на една маса отвън, на която келнерите простряха найлонова покривка, отрупана с чинии и многобройни съдове с риба и салата. Преди това, докато чакахме, Вокотопулос отиде малко да поплува на празния плаж – все пак беше едва началото на юни, времето за тук вече беше нормално топло, но липсваха чуждестранните туристи, за които сезонът още не беше започнал.

Пиршеството премина съвсем по античен обичай: всеки се хранеше с ръце, отпадъците се плюеха и хвърляха върху найлоновата покривка, която след това се изхвърли заедно с картонените чинии. Помня, че за туй пиршество Вокотопулос плати 1000 драхми – днес, 11 години по-късно, с тези пари не може да се получи и една десета част от нашия тогавашен пир.

Междувременно пристигаме във Верия. Бях посетил града през 1981 г. за малко – само за един ден с едно преношуване – и той вече почти напълно се беше заличил от съзнанието ми. Трябва обаче да минем само през главната улица и всичко си припомням: и хотела, в който тогава бях отседнал, Вила Елия, и разположението на църквите, и улиците на стария град. Отиваме найнапред до Ефорията, където вече чакат Лазар, като са му приготвили огромна папка, пълна с документи, чакащи неговия подпис. Лазар се разпореди един негов служител да ме заведе до Христовата църква, откъдето ще бъда отведен в Старата митрополия. Снимки ми се разрешава да правя само в Христовата църква, която между впрочем вече отдавна съм заснел и сега снимам само няколко детайли с малкоформатния фотоапарат, както и няколко външни снимки. Оттам отиваме отсреща до Старата митрополия „Св. Киряк“. Сега вече съм склонен към известни корекции в датировката на стенописите, които по всичко изглежда нямат нищо общо с епохата преди XI век. Заснемам и няколко детайла от архитектурата, които по-рано не бях снимал, и отивам да си оставя апаратите при Лазар. Той още не е и преполовил своята папка, така че имам цял час за обикаляне на града.

Скоро си припомням разположението на църквите, които съвсем не са се променили за последните осем години. Затова пък магазините и изобщо вида на града и неговите обитатели са коренно изменени. На мястото на деловите по-рано граждани, по улиците се виждат предимно младежи, които безделничат, карат огромни представителни японски мотоциклети, трупат се по кафенетата и по заведенията за електронни игри. И тук по витрините доминират разнообразните предмети от битовата развлекателна електроника, едва ли не във всеки десети магазин се продават видеофилми. Сред този декор бедните църкви, сгушени и скрити между многоетажните жилищни блокове, изглеждат като някакъв анахронизъм. Не зная докога ще ги търпят, но един ден сигурно ще ги разрушат – с убогия си вид те нарушават хармонията на модерното време, а тъй като и без това са затворени и никой няма нужда от тях, туй сигурно ще се случи скоро.

Към три часа Лазар вече е приключил с подписите, папката е обърната на другата страна и той е дълбоко удовлетворен от изпълнения си дълг. За около половин час пристигаме на гарата. Влакът, разбира се, има закъснение, но ще трябва да чакам не повече от 40 минути. Разделяме се с Лазар, без да знаем кога ще имаме възможност да се видим отново. Не го съжалявам за неговия начин на живот – ясно ми е, че той би могъл да бъде щастлив само при такъв живот.

Прибирам се с влака в Солун по-рано, отколкото предполагах, но не съм никак недоволен от това. Имам ключ от жилището на Сотир и бих могъл да вляза дори ако там няма никой. Той наистина не се е върнал – телефонирал, че са му се обадили негови сръбски приятели и че с тях ще отиде в Костур. Аз излизам да се поразходя малко из града, а след това чета до късно вечерта.

23 септември, събота

Сотир си е дошъл много късно, без да го чуя. Сутринта разговаряме малко, после излизам да купя някои продукти за моето пътуване до Света гора – хляб, маргарин и няколко опаковани ре-

зена сирене. Жената на Сотир се чуди, че ще взема за Атон храна със себе си, още повече че нося толкова багаж. Аз обаче добре знам какво ме очаква, освен това пътувам в неделя сутрин, когато нито на автогарата, нито по пътя бих могъл да закуся. После отивам до Патриаршеския институт във Влатадон. Зная, че в събота след обяд там няма жива душа, но това и искам, за да направя спокойно от върха на града няколко снимки, а и да разгледам околността. Южно от Влатадон откривам някакъв огромен нов църковен строеж от бетон и се опитвам да фотографирам това още незавършено чудовище. На връщане си купувам килограм грозде, което веднага изяждам.

Вкъщи Сотир е изправен пред дилемата да изпълни семейните си задължения, стоящи пред него всяка събота и неделя, или да прочете нещо и да отговори на един куп писма, чакащи го още от лятото; също така от една седмица се кани да постави нови брави на всички врати и прозорци, които жена му отдавна е купила – в това време нито една от вратите, включително и на банята-клозет, не могат да се затварят. Като виждам колко е безпомощен в техническо отношение, предлагам му аз да свърша тази работа, а той да отиде с жена си на гости и да я успокои по този начин. Оказва се, че в къщата му няма дори свястна отвертка и трябва да използвам своето джобно ножче, което стои постоянно при фотоапаратите ми. Работата се оказва не толкова проста, понеже някои от вратите и прозорците са се изметнали – това явно се случва даже и при капиталистически строежи! Освен това в банята се оказват и други проблеми, но в края на краищата свършвам успешно тази задача. В това време Сотир е отишъл с жена си на гости, аз приготвям багажа и си лягам.

24 септември, неделя

Тази нощ е с един час по-дълга от другите, тъй като след полунощ се сменя лятното време. Това е за мене добре дошло, тъй като трябва да стана много рано. Проблемът е там, че е неделя

и автобусите, които обикновено тръгват в 5 часа сутринта, сега пътуват много по-рядко. Аз съм преди 5 на спирката и чакам до 5,20, когато най-после се появява първият автобус. Рейсът за Уранополис тръгва от автогарата в 6 и никак не ми се иска да взимам такси за тъй дълго пътуване, понеже автогарата „Халкидики“ е на другия край на града. Пристигам спокойно в шест без четвърт, купувам си билет, после поставям багажа в багажника и се настанявам. Автобусът потегля навреме – изобщо тук автобусите са много по-редовни от влаковете. Пътят ми е добре познат – досега само веднъж съм пътувал по другото, северното шосе. Виждам колко много нови постройки има по периферията на града, включително ужасно грозни и лошо построени панелни блокове – после научавам, че са построени от български строителни организации. Времето е хубаво и в ранния утринен час има лека мараня. На Арнеа, където приблизително е средата на пътя, правим обичайната пауза „за цигара“. Както и предполагах, поради неделния ден няма нищо за закуска и пия само вода. В девет без четвърт сме в Уранополис, откъдето нашият кораб ще тръгне след половин час. Докато чакам, изяждам два сандвича от моите запаси. Корабът е малкият – до него е акостирал големият, който ще направи екскурзията покрай крайбрежието за западните туристи и най-вече туристки.

Преминавам през нормалната церемония за проверка на багажа и документите. Сотир ми беше казал, че има промяна, с която се дава възможност на туристите, не желаещи да ходят до Карея и да заминат по манастирите на западното крайбрежие, да получат документа за посещение на Атон още на пристанището в Дафни. Оказва се обаче, че това е така само през лятото, до началото на септември, а сега е в сила нормалното разпореждане, тоест да се пътува до Карея с автобус, там да се получи т.нар. диамонитирион (разрешителното за престой в Света гора) и оттам нататък кой както иска се придвижва – пеша или с автобус – и по маршрута, който иска. Това не ме устройва много. Аз нямам много време и трябва да използвам всяка минута, а автобусът пътува обикновено само до Ивер.

По пътя времето продължава да е хубаво – слънчево с лека мараня. С малкоформатния фотоапарат и цветен филм снимам от кораба някои от манастирите и пристанището на Зограф. От по-рано имам доста добри цветни снимки на всички манастири откъм морето, освен на „Свети Пантелеймон“ (Русик), но тъкмо при него слънцето вече е зад облаци. На пристанището в Дафни преминавам през обичайната процедура и докато чакам за автобуса, който трябва да ме закара в Кария, изпивам една студена лимонада. Междувременно шосето е поправено и автобусът е сменен с нов – стария виждам захвърлен по пътя. В Карея процедурата трае много дълго. И тук има вече известно улеснение – паспортите не се получават от полицията, а чиновник от полицията сам ги занася в Кинотиса (църковното управление на Света гора), откъдето ще получа заедно с диамонитириона и моя паспорт. Докато чакам, отивам до телефонната централа и звъня в конаците на Хилендар и на Зограф, но нито на едното, нито на другото място има някой. По-късно научавам, че моят добър познат, монах Митрофан от Хилендар, който представлява манастира в света и обикновено е в конака, е заминал за Австрия. Заговарям един монах, който се оказва, че говори на много хубав руски език, но не казва откъде е. Опитвам да се осведомя, дали има ново разписание на автобуса, който по-рано пътуваше следобед и само до Ивер. Положението се оказва, че е същото. Питам, дали бих могъл да се придвижа направо до Зограф – сам никога не съм ходил от Карея направо до Зограф, а съм използвал кораба до пристанището на манастира или съм минавал през Хилендар, и сега ми е трудно да се реша да тръгна по него, още повече че този път се използва твърде рядко. Монахът разпитва други местни хора, но след получените информации не може да ме посъветва да тръгна по този път. За мен остава единствената възможност да измина пеша същия път, по който преди един час дойдох с автобуса и който е към 12 километра, като накрая мина по един пряк път, за да отида през Ксиропотам в Русик. В Ксиропотам искам още веднъж внимателно да погледна зидарията на съборната църква, да ѝ направя външни снимки и да заснема някои детайли, а по възможност и от фреските в нартиката, както

и общи снимки на манастира. От всичките имах цветни снимки, които обаче ми бяха откраднати. Повече не смятам да се задържам в Ксиропотам, а да се отправя за Русик, който е само на няколко километра и то по пътя надолу по стръмнината.

Малко преди 2 часа тръгвам. Първите няколко километра са много неприятни – пътят е все нагоре, макар и не особено стръмен, но жегата вече е доста голяма, трябва да е над 30°. По пътя правя с телеобектива на малката камера снимки на някои от конаците и на бившия руски скит „Св. Андрей“ – след смъртта на последните руски монаси скитът е взет от манастира „Ватопед“ и както впоследствие научих, неговият иконостас и други ценности са продадени в Англия на търг. Превалям гребена, най-високото място по пътя ми, и от там започвам да слизам. Минавам по прекия път и към 4 часа съм най-после в Ксиропотам. В архондарика (гостната) няма никой и аз си оставям багажа на двора, за да направя нужните ми архитектурни снимки. Утолявам жаждата си от чешмата и накрая отивам в черквата, където в момента има служба. Оставям си багажа на пейката в нартиката и влизам в черквата, за да изпълня цялата церемония на поклонението. След това излизам на нартиката и започвам да правя снимки на стенописите в калотите със сцени от апокалипсиса. От църквата излиза един монах, за да се осведоми какъв съм и какво искам. Обяснявам му, че съм археолог, православен и отивам в Русик, като преди това ще направя няколко снимки в нартиката, каквито – подчертавам – доколкото ми е известно, е разрешено да се правят. След като снимам средната калота, някакъв млад монах излиза от църквата и възбудено почва да ме ругае, че снимам вътрешността на църквата през отворената врата. Спокойно му казвам, че дълбоко се заблуждава и че снимам само стенописите с апокалипсиса, и престава да му обръщам внимание – той явно е смутен от моето държание, не знае какво да каже и след малко влиза отново в черквата. За петнадесетина минути съм приключил работата си, затварям куфара и чантата и потеглям.

На излизане от манастира правя няколко общи снимки и тръгвам по пътя, който някакъв прислужник в манастира ми посоч-

ва. Макар че по този път съм минавал само веднъж, в 1981 г., припомням си го добре и се придвижвам до Русик без никакви премеждия.

Някъде след 5 часа съм вече в манастира. Архондарикът е заключен и на тропането ми никой не реагира. Отивам в черквата, която малко преди това трябва да е пуснала. Всички са в трапезарията, където отивам и аз. Вечерята е вече към края и монасите излизат един по един. Въпреки това има още мнозина, които продължават да се хранят, включително голям брой заети с работа в кухнята – винаги съм се удивявал на огромния брой котки и работници в кухнята и трапезарията на Русик, брой, който с годините не само не е намалял, но дори се е увеличил.

Аз изглежда не правя никому особено впечатление, тъй като тук са свикнали с гости като мен. Сядам на една странична трапеза; до мене сяда някакъв монах, който ми предлага чинии с храна, без да се изненадва на руския ми език. До разговор не се стига. Взимам чинията, която ми се предлага – всъщност това е съд от благородна стомана, навлязъл и тук дълбоко в бита на манастира. Съдържанието е варена риба с кафеникав сос. По костите на рибата личи, че е от същия вид, както в Метеора. От предишната вечер до този момент съм изял всичко на всичко два сандвича, но даже и жестокият глад, който ме измъчва, не е в състояние да ме накара да ям от нея. Рибата е недоварена и вони ужасно. След като съм опитал една хапка и съм я изплюл обратно, избутвам чинията пред мен. Срещу мен на масата седи някакъв одърпан „иждивенчик“, който ме пита дали ще ям от рибата и след отрицателния ми отговор взима чинията и изяжда съдържанието ѝ с най-голямо удоволствие. Слава Богу, освен рибата има и някакъв съвършено постен борш, хляб и съвсем вкиснал квас. Утолявам донякъде глада си и ставам.

След разни лутания най-после откривам архондаря (домакина), който вече не е външен служител, както по-рано, а монах с най-разнообразни други задължения. Той ме завежда в гостната да се разпиша в книгата за посетители и иска да ме настани в една стая с иждивенчика, когото срещнах преди това в трапеза-

рията. Интересен е обичаят на тукашните монаси: дори когато огромните сгради с безброй гостни спални са празни, те обичат да тъпчат всичките си гости по възможност в една стая. Моля го да ми даде отделна стая, той ме поглежда с най-голямо учудване от тъй необикновената молба, но без да каже нещо ме завежда в друга стая, в която ще бъда сам. Нововъведение в манастира е електрическият генератор, който произвежда с огромен шум и силна воня електричество за осветлението. Малко след лягането ми обаче генераторът бива изключен и аз трябва да си послужа с оставената на мое разположение газова лампа. Преди да ме напусне, архондарят ми казва, че ще заключи сградата, така че самостоятелно не бих могъл да изляза на разходка – всъщност аз и не мисля да се разхождам, умората от деня не е малка и се радвам да мога най-после да си легна. Утрината ще бъде в 4,30 сутринта, но аз нямам намерение да отида тъй рано.

25 септември, понеделник

За съжаление, тъй доброто ми намерение да си почина не се осъществява. Точно в 4 часа сутринта се включва електрическото осветление, удря клепалото и архондарят чука на вратата на стаята ми, за да ме събуди. Казвам му, че ще закъснея за утрината, той обаче най-безцеремонно ми заявява, че трябва веднага да стана и да отида на утрина; след 15 минути той щял да заключи отново вратата на сградата и ще я отвори отново чак след четири часа. Това съвсем не съвпада с плановете ми, но решавам все пак да следвам програмата на манастира – да тръгна след 8–8,30 и то без нищо да съм ял, никак не ме устройва. Същевременно зная от опит, че на утрината едва ли не всички – разбира се, без непосредствено участващите в службата – дремят. Измивам се и се избръсвам – междувременно банята в гостната сграда е добила доста приличен вид, макар и тоалетните да са както в голяма част от гръцките селски къщи все още с клекало.

За започването на утрината вече съм в църквата, но съм много изненадан от нищожния брой монаси, намиращи се там. От

всичко тридесетината монаси, колкото живеят в манастира, в църквата не мога да преброя повече от 5–6. В замяна на това всички гости – освен мене още двама – са налице! Примирявам се със съдбата си и се подпирам в един ъгъл да дремя. След малко ме стяга шапката и излизам на чист въздух. Така преминават следващите три часа и половина, като от време на време влизам и излизам.

Най-после и този спектакъл приключва. Всички участници влизат в трапезарията, където останалото мнозинство обаче вече търпеливо е заело местата си. Менюто не е по-добро от предния ден: някаква отвратителна каша, която не съм в състояние да ям, задължителните маслини, които не мога дори и да гледам, някаква салата с домати, до която едва успявам да се добера и, разбира се, хляб, който е от няколко седмици. Никакво сирене, никакъв чай – вместо това същата вкиснала помия от предишния ден. Хапвам няколко залъка хляб с домати, изяждам една чепка грозде и с това закуската ми приключва.

Забелязвам, че не съм единственият, който тъй бърже завършва закуската. В това време и четенето (на руски език!) престава, игуменът казва кратка молитва и веднага след нея произнася дълга и гневна реч, с която ругае с най-груби думи братството за липсата на участие в утринната служба. Игуменът Еремия е все така енергичен и строг, както го помня от миналите години, макар че вече трябва да е доста над осемдесетте. Доколко думите му обаче внушават респект пред останалите – не мога да разбера, но нямам и никакво желание да проверявам това. Отново се отправям към гостната, за да чуя от архондаря за странната програма: гостната ще бъде отново заключена за три часа, за почивка – показва ми се дори напечатаната на гръцки език и закачена на стената информация в тоя дух. И този път не ми остава нищо друго, освен да си събера пъртушините и след като направя няколко снимки, да потегля по-нататък.

Да се фотографират дворът на манастира и манастирските сгради не е никак приятна работа. По безредието тук веднага личи, че се намирам на руска земя. Само полуразглобените трактори и камиони, пръснати по всички страни, не са съветско

производство, а Мерцедес и други подобни. Картината на запустял колхоз се допълва от безразборно струпаните на всички страни строителни материали, ръждясали тръби, греди и други подобни боклуци. Към това се прибавят все още неотстранените следи от стихийния пожар преди повече от двадесет години. На някои места опожарените сгради са в процес на възстановяване, с излети бетонни плочи и трегери. Това възстановяване, започнало малко след пожара, е отново изоставено и вече десетилетия напомня за липсата на организация и пари, но главно на интерес.

Изпълнен с мрачни мисли се отправям към съседния манастир Ксеноф (Ксенофонт), тръгвам обаче по погрешка по пътя за стария манастир. След четвърт час разбирам грешката си и се връщам, за да излезна на верния път, който минава непосредствено по брега. Излязъл от обсега на манастира, изкъпвам се в морето за първи и последен път в Гърция. Това е и последната възможност, защото по-нататък брегът става стръмен и пътят преминава високо над морето. Разстоянието не е повече от 5–6 км, но пътят съвсем не е приятен, а и багажът ми тежи. Скоро след превалянето на следващата височина се открива поглед към манастира Ксеноф и аз използвам случая да направя няколко снимки. Оттук остава малко повече от половин час път. Няколкостотин метра преди манастира ме настигат двама гърци и един германец, които преди това бях срещнал в околностите на Русик. Немецът е в отпуск в Гърция със семейството си и бил придуман от своите приятели да отиде за два дни и до Атон. След посещението на Ксеноф групата ще вземе същия кораб, с който и аз искам да се придвижа нататък, но те ще отпътуват вече окончателно.

След малка почивка пред манастирската порта, където се напивам с вода, влизам в манастира. Преди да отида в гостната, използвам случая, за да направя няколко снимки на старата съборна църква, от която – поради ремонта ѝ при предишните ми посещения – нямам досега хубави снимки, отказвам се да снимам фреските в преддверието на трапезарията, макар и да имам много малко заснети сцени – цветният фотоматериал е сравни-

телно малко и не искам да го хабя за по-маловажни случаи. В архондарика ме посрещат много внимателно. Дежурният е млад монах, комуто обяснявам, че ще остана само до отпътуването на кораба в 12,30 часа и че молбата ми е да ми бъде разрешено да вляза в новия католикон, който обикновено е заключен. Моля го и да ми даде възможност да се свържа по телефона със Зографския манастир, за да поискам от там да изпратят кола, която да ме посрещне на пристанището и да ме закара до манастира.

Влизам заедно с другите гости в приемната, където ни поднасят традиционните локум, ракия, кафе и студена вода. До изпълнението на моите молби трябва обаче да чакам повече от час и половина и вече започвам да се безпокоя, че параходът ще дойде и ще трябва да замина, без да си изпълня задачата. Влизането в католикона е една от главните точки на тазгодишната ми програма. Той е построен през 1819 г. със средствата на бившия самоковски владика. От формата и зидарията съм убеден, че е строен от майстор Павел от Кримин, но не притежавам нито някакви писмени свидетелства, нито плана на църквата, който досега не е публикуван. Особено ме интересува как е решено пространството и по-специално как стои въпросът със стената между наоса и литията. Никъде не мога да открия паметен надпис, а само датата 1819 в горната част на южната стена.

Най-после се появява един монах, който ще ни разведе първо в стария и след това в новия католикон. Той обръща на всички внимание, че вътре в църквите не може да се правят снимки и аз не искам да го провокирам. Най-после се отключва и новият католикон. Изненадан съм повече от обширното пространство и сравнително извисените пропорции. Всичко останало е напълно традиционно. За мене няма никакво съмнение, че строител е майстор Павел, но в решенията на пространството и в изграждането на сводовете няма нищо революционно. Тук имаме по-скоро един вид количествено натрупване на опита му, тъй като размерите на тази църква наистина превъзхождат размерите на другите негови църкви, освен рилската. Правя още няколко снимки на детайли от зидарията и се приготвям за път, тъй като часът вече минава 12.

Корабът пристига по разписание. Това е същият малък кораб, с който пристигнах на Атон. Суматохата от множеството пътници е голяма и аз минавам, без да има нужда да си купя билет. След по-малко от половин час сме вече на пристанището на Зограф и аз слизам. Надеждата ми, че ще открия някого там, остава напразна. При сградата на пристанището са оставени един камион и един лендроувър, но нищо не дава вид, че екипажът им се намира наблизо. От разговора, който водих по телефона в Ксеноф със Зографския манастир, можах да разбера само, че резултатът е отрицателен, без да си изясня причините; впоследствие се оказва, че игуменът бил в Солун, а тъй като колата е при пристанището, наистина няма възможност някой да ме посрещне. И тъй, не ми остава нищо друго, освен да потегля по моята голгота. Успокоявам се само с мисълта, че при първото ми пътуване моят багаж беше с 5–6 кг по-тежък, както и че температурата беше също с 5–6 градуса по-висока. Това успокоение обаче не е много успешно, тъй като и сега багажът ми надхвърля 25 кг, горещината е не по-малко от 30°, а аз съм с 12 години по-стар. Но както и да е – полека и с чести почивки се придвижвам напред. Шосето междувременно е приведено в ред, включително няколкото участъка, където движението на превозни средства по-рано не беше възможно. На няколко места е избрано ново трасе, но аз се придържам към стария път. Разстоянието не е повече от 5–6 км, но пътят е доста стръмен и открит за слънчевите лъчи.

Най-после, малко след 2,30 часа пристигам. Както обикновено, отбивам се първо до чешмата. Наоколо няма жив човек. Влизам в двора на манастира и за най-голямо мое удивление виждам в южния край да копае Нектарий, когото видях също така пръв преди 12 години.

Интересно е, че в този микрокосмос, какъвто е Зографският манастир, сред неговите малобройни обитатели са проявени тъкмо най-характерните черти на българина. Не че всеки отделен обитател представлява определени характерни черти. Поскоро у всички монаси са изкристализирали тези български черти

може би значително по-силно, отколкото в други, познати на мене групи българи. Разбира се, някои от тези черти са изявени в отделните личности по-силно, отделяйки ги в известна степен от другите, но при всеки случай това са тъкмо най-характерните черти на българина.

За Нектарий това е преди всичко неспокойният, недоверчив към другите, анархистичен дух – макар че тази недоверчивост с нищо не му пречи да вярва в някои глупави суеверия и изобщо в поверия, без нито капка критичност. У никой от останалите монаси в Зограф неспособността да се подчинява на някого или на някаква идея не е така силно изразена, както при него. Трудно мога да кажа дали това е прословутата българска любов към свободата, или по-скоро е твърде печалната за нашата история склонност към сепаратизъм. Това ми обяснява и причините за дълбокото противоречие между българския и гръцкия елемент в Света гора, съществуващо вече много по-дълго от едно хилядолетие, защото се изявява още преди появата на Атанасий Атонски.

В първите векове на монашеския живот на Света гора този тъй силно изявен индивидуализъм ражда отшелническото течение на така наречения идиоритмичен начин на монашески живот, срещу който Атанасий с успех се бори, поддържан от върховните инстанции на византийската църковна и държавна организация, без да може да го победи напълно. В епохата на Атанасий несъгласните със стремежа му да изгради една блестящо организирана обществена система при спазване на строгия йерархичен принцип, в чиято основа е подчинението под един ръководител, а същността – единство и общност, се скриват дълбоко в дебрите на атонската пустиня, за да вземат отново връх при всяка криза в ръководството, а такива кризи не са рядко явление през Зрялото и особено през Късното средновековие.

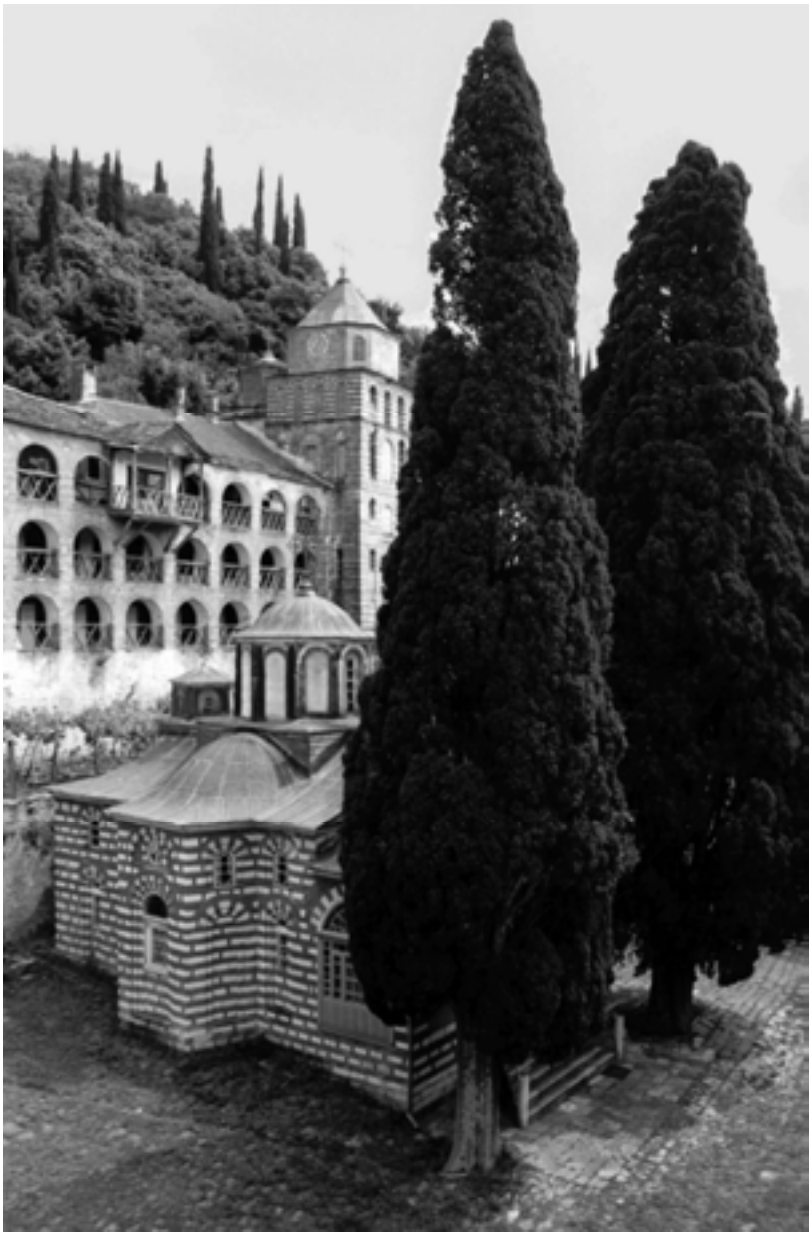
В Зографския манастир Нектарий е не само най-големият индивидуалист, а дори въплътява в най-чиста форма идеята за индивидуализма. Той е мой връстник, замонашен е още като юноша, но за три десетилетия монашески живот не е могъл да

Зографски манастир, входната порта

Зографски манастир, общ изглед

Съборната църква „Св. Георги“ от северозапад

⇦ Старата църква „Успение Богородично“ от северозапад

Зографски манастир

Старата (зимната) и Съборната църква от югозапад

Зографски манастир

Трапезарията с параклиса „Св. св. Кирил и Методий“
в западното (новото) крило на манастирския комплекс

Зографски манастир

Първи дарители на църквата: цар Иван Асен II и Стефан воевода

Проигумени Евтимий и Порфирий ⇨

Стенописи във външния нартекс на Съборната църква, 1817 г.

ГЕРОНТ&МЕНИ·
ЄѵѳѵмІЙ· ИПОРФѵРІЙ
ИПЕРВОВИНОВНІИ
КТІТОРИ ЦЕРКВИ
СЕѪ
ЛЄѢѢ

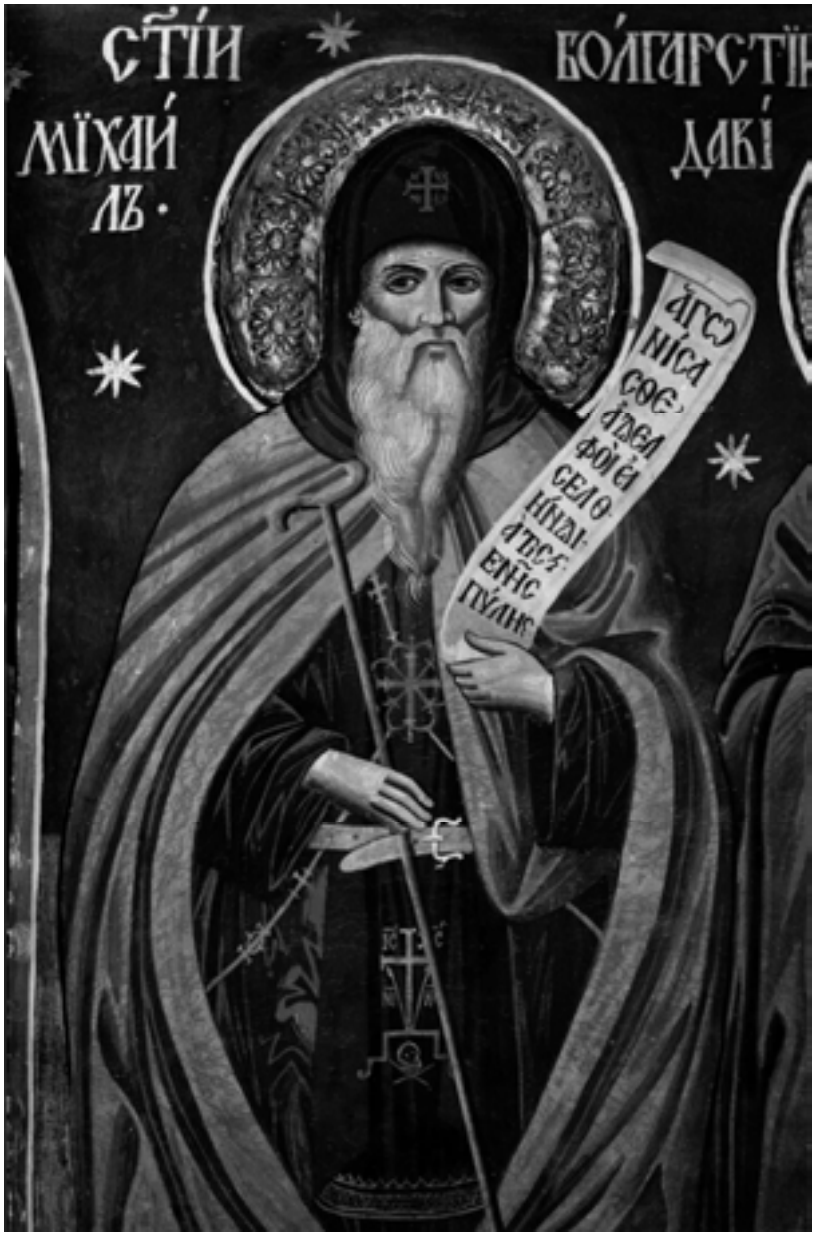

Основателите на манастира: братята св. Мойсей, Арон и Давид ⇪⇨

цар Михаил Български и св Теоктист ⇨ ⇨

Стенописи в нартекса на Съборната църква, 1817 г.

БОЛГАРСТІЙ
ДАВІ
ДЪ

СТІЙ
МЇХАЙЛЪ·
БОЛГАРСТІЙ
ДАВІ

ΘΕΟ
ΚΤΙΣΤΗ

Северозападният дял на нартекса (литията)

Съборната църква на Зографския манастир

Югоизточният дял на нартекса (литията)

Съборната църква на Зографския манастир

Югоизточният дял на наоса

Съборната църква на Зографския манастир

Молитвен иконостас с храмовата икона на св. Георги Зограф

Съборната църква на Зографския манастир

Главният иконостас
Майстор Атанас Теладур, ок. 1826 г.

Съборната църква на Зографския манастир

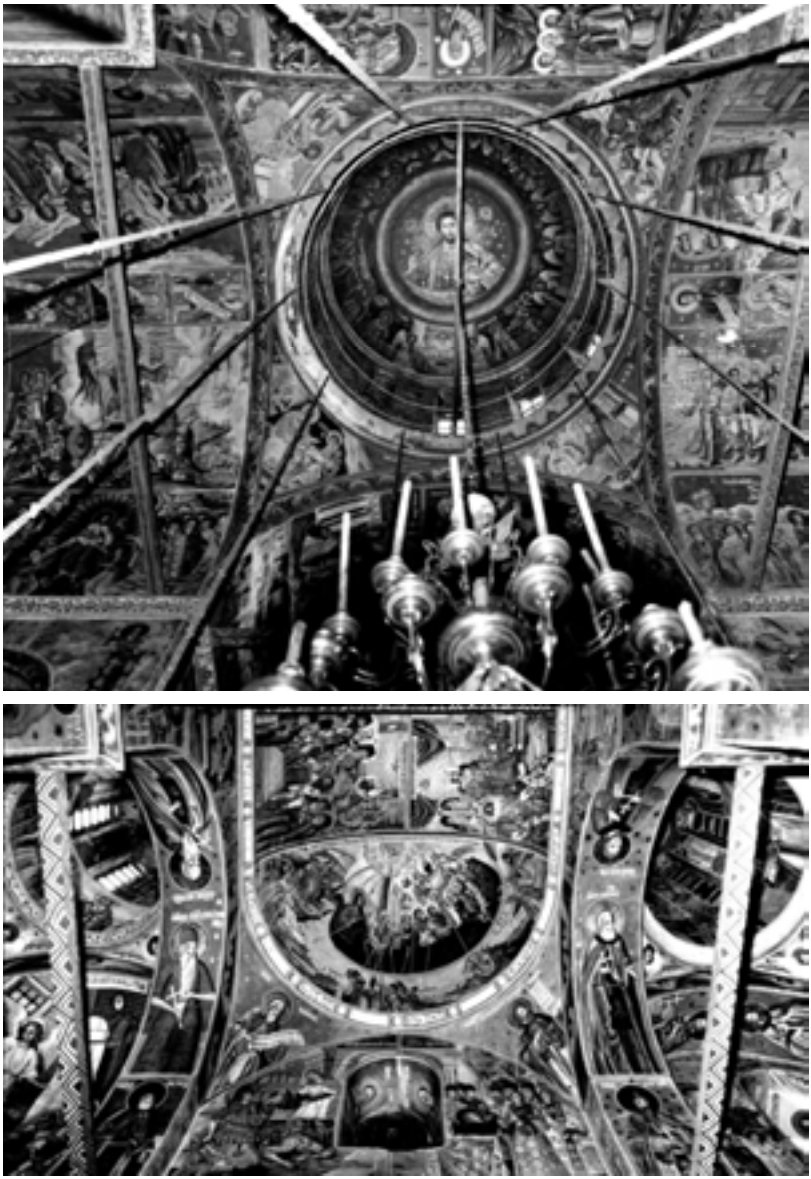

Поглед към централния купол на нартекса (литията)

Съборната църква на Зографския манастир, 1800–1803 г.

Стенописи в нартекса (литията) на Съборната църква

Стенописи в централния купол и в нартекса

Седемте спящи младенци от Ефес (горе)
Корабът на православната църква (долу)

⇦ Изгарянето на 26-те зографски монаси

Стенописи в нартекса (литията) на Съборната църква, 1817 г.

Сцени от Апокалипсиса, стенописи във външния нартекс, 1817 г.

Съборната църква на Зографския манастир

Сцени от Апокалипсиса, стенописи във външния нартекс, 1817 г.

Съборната църква на Зографския манастир

Богородичен химн „О тебе радуется, Благодатная“

Св. Козма Зографски, детайл ⇨

Стенописи от Макарий Галатишки в старата църква, 1764 г.
Зографски манастир

Химнопевците св. Йоан Дамаскин и св. Козма
Стенописи в параклиса „Рождество на св. Йоан Кръстител“, 1768 г.

Зографски манастир

Рождество Христово
Стенопис в параклиса „Св. Димитър“, последна трета на XVIII век

Зографски манастир

Източно крило на манастирския комплекс
с параклисите „Св. Димитър“, „Рождество на св. Йоан Кръстител“
и часовниковата кула

Зографски манастир

придобие главната добродетел на калугерите – послушанието и всеотдайността в службата на Бога и човечеството. Той от много години не влиза в църквата – парадокс и единствен случай в Атон. Игуменът и останалите монаси са проявили по отношение на него невероятна и съвсем непривична за българите толерантност, като са му предоставили някаква църква в околностите на манастира, където той служел, макар че не ми е известно някой някога да е проверил как и кога го прави. Това обаче съвсем не значи, че той е мързелив и от мързел не изпълнява основната задача на атонските монаси. Напротив, между останалите монаси в Зограф няма нито един, който да работи тъй много като него. Докато другите избягват всяка възможна работа – още една характерна черта на българина: чорбаджийството – Нектарий винаги си намира някаква тежка физическа работа. С такава работа е зает и в момента: копае в двора и изравнява терена – макар че много често тази работа не е нищо друго, освен работа на празни обороти. Такива бяха и заниманията му през предишните години, когато разкопаваше пода на килиите в старото крило на манастира, за да търси манастирското съкровище, което според преданието монасите скрили в смутните времена, без отново да го извадят, като междувременно било забравено и мястото. Също така, преди години Нектарий се препаса със схима, чиито знаци саморъчно бе извезал и за чието достойнство и задължения не дава никому някакъв отчет. Интересно, че и за тази негова специфична особеност никой от останалите монаси не показва някакъв израз на неодобрение, а по-скоро те я толерират благосклонно или с непринудено добродушие по отношение на чудака, колкото и това да не е характерно за българите, дълбоко нетолерантни в дъното на душата си.

При първото ми посещение на Света гора през 1978 г. видях Нектарий най-напред на пристанището на Зограф, където се качи на кораба, с който пътувах, и слезе на Дафни. Видът му тогава ми направи силно впечатление и ме накара да обърна по-голямо внимание на него, макар и да не го заговорих. Той е среден на ръст, набит и с добре развита физика, подвижен, съсредоточен, но съвсем не вглъбен в себе си, а по-скоро жизнера-

достен. С това никак не отговаря на клишето, възприето и от мене, за външния вид на монасите.

Пристигнал в манастира приблизително по същото време като сега, заварих него, Нектарий, единствен там да работи нещо, вместо да почива или да безделничи като останалите. Тогава излязохме с него на терасата на последния етаж в западното крило на манастира и водихме дълъг разговор на фона на кипящия живот на девствената природа в този чуден ден на ранното лято. Вместо тишината на отшелническата обител, каквато очаквах да срещна тук, от дъното на пропастта пред нас, където в малък басейн завършва каскадата на манастирската напоителна система, се чуваха всевъзможни звуци на многобройните обитатели от животинския свят, сред които доминираше необичайно силното квакане на жабите, свистенето на щурците, чуруликането на птиците. Множество лястовици се виеха около нас и в стремителен полет се гмурваха дълбоко в пропастта, за да се извисят в следващия миг отново нагоре – пълноценен живот на пробудената природа, какъвто отдавна вече не бях виждал не само в Германия, но и в българските планини. На този фон Нектарий ми говореше за приближаващия последен ден на Страшния съд. Силно впечатлен от разказите на някакви стари отшелници, които малко преди това беше чул, Нектарий се опита тогава да изложи пред мен и своите принципи, в значителна степен повлияни и от есфигменските сепаратисти, които тъкмо тогава бяха обявили несъгласието си с патриарха и бяха вдигнали черното знаме над манастира[1].

Годините вече са оставили и у него известен отпечатък. Въпреки че външният му вид да издава цъфтящо здраве, брадата му е прошарена и малко по-дълга, макар и все така небрежно непричесана, както по-рано. Разправя ми за последните сплетни в манастира. От манастирското братство в момента, освен него, налице са още само трима: Пахомий, Серафим и Панарет. Игуменът е в Солун и трябва да се върне на следващия ден. Паисий е на бани, Йоан (папа Яни) и Амвросий трябва също скоро да

[1] Подробности по този въпрос се дават във връзка с последното мое посещение на манастира Есфигмен по-нататък в текста на дневника.

се появят, Поликарп е в България и изглежда вече няма да дойде в манастира. Най-сериозното произшествие в последно време е конфликтът между игумена и Пахомий – след някаква голяма кавга между двамата Пахомий се бил зарекъл пред игумена, „никога вече да не му стъпи в църквата“. Питам го на шега за неговите приятели-пророци и за Страшния съд, както и за иманярските му занимания. На първия въпрос Нектарий отговаря, че информаторите му са в отвъдния свят и по такъв начин връзката му вече е прекъсната; явно е, че по този въпрос не му се говори. Преминавайки към втория въпрос, той ми казва също със съжаление: „няма сериозни хора за работа между българите“ – с това ми напомня за въпросите си към мен при предишните ни срещи, когато се интересуваше от инструменти, с каквито може да се открият златни предмети под земята, без да има нужда да се копае.

Заедно отиваме в кухнята, където готвачът Мицо е все още на поста си – същият, както го знам от 11 години, без никакви промени. Ухилва се с познатия на мен израз – полухитър, полуглупав, но добряк и работяга, подходящ за дейността си в гръцките „служби“. Нектарий ми носи няколко домата от своята градина, а Мицо ми сипва доста вкусно приготвена леща със запръжка от зехтин. Хлябът обаче е стар не по-малко от месец и половина. Както и преди, игуменът сам меси и пече в огромната фурна всеки път стотина 3–4 килограмови хляба. При тъй малкия брой на постоянното присъствие от монасите и малкото случайни гости не е трудно да се пресметне колко време е нужно, за да се изяде този хляб, преди да бъде изпечена нова фурна. За десерт има сутляш без мляко (!?). Мицо ми дава ключа на стаята, в която винаги отсядам. Разопаковам багажа си и лягам да почина малко, преди да стане време за вечернята.

Когато по-късно отивам в църквата, службата вече е започнала. В южния певник е Серафим, който с дълбоко отегчен глас чете от требника, като от всяко изречение сдъвква три четвърти от думите. Заставам до празния игуменски трон, вляво от мен е застанал възрастен гръцки свещеник. Докато слушам Серафим, поглеждам изпод око гръцкия свещеник и виждам, че той е ня-

как обезпокоен и се мъчи да привлече вниманието ми. Най-после се обръща към мен, заговаря ме тихо и ме пита дали разбирам какво чете Серафим. Отговарям му утвърдително, но гъркът не се успокоява, а изважда от вътрешния джоб на расото си някакъв требник и ми показва текста, като казва, че не разбира български, но въпреки това забелязва, че спектакълът не се провежда по задължителната програма. Аз се мъча да го успокоя, като казвам, че Серафим е много стар и тежко болен, а и недовижда, което не е трудно да се отгатне по очилата му със силни лупи. Обясненията ми обаче не успокояват гръцкия свещеник, който не може да разбере как в големия католикон на също тъй големия манастир не може да се намери нито един монах, който да чете службата както трябва. В този момент от олтара се обажда и Панарет. Серафим междувременно е забелязал гръцкия поп и много добре разбира какви са причините за безпокойството му. Използвайки малката пауза, когато Панарет от олтара казва молитвата, Серафим се опитва да включи и гърка с участие в колективния спектакъл. Получава се твърде комична ситуация, защото Серафим, макар и замонашен още преди 40 години и то в Зографския манастир, не знае повече от пет гръцки думи и не може да обясни на гърка какво да пее, а гъркът, който е от Флорина, т.е. бившия български Лерин, не знае български и толкова. Така че тази проява на икуменическия принцип в Атон остава неосъществена.

В това време Панарет е излязъл от олтара. Разбира се, и за него тази пантомима не остава скрита и той се опитва по някакъв начин да оправи положението, макар и рамките на неговата роля да не му дават много широки възможности за това. Гръцкият поп вече изглежда се е примирил със съдбата си и ме пита за моите намерения. Казвам му, че на другата сутрин в шест часа ще отида в Хилендар. Опитва се да ме убеди да тръгнем още от вечерта, но аз съм непоколебим и той най-после се съгласява да дойде на следващия ден заедно с мене до Хилендар.

Междувременно службата е свършила – или по-скоро тази част, която преминава в наоса и олтара. Аз се обаждам на Панарет, който до този момент не е дал никакъв знак, че ме е поз-

нал. Той явно е малко смутен от инцидента с гръцкия поп, но се засмива на въпроса ми, дали ме е познал: „Как да не те позная, че и панталоните ти са същите, с които идваше по-рано на Света гора!“ Казва обаче, че има още малко „работа“ и отива да приключи спектакъла.

Аз не дочаквам до края и излизам малко на въздух. След мен навън излиза и Серафим. С присъщото си чувство за хумор той отговаря на същия въпрос: „Разбира се, че те помня, ти си същия Асен, който обеща да ми изпрати лекарство, но не ми изпрати.“ Не мога да си припомня да съм му давал някакви обещания за лекарства, но това не помрачава срещата ни и разговорът се оживява. Серафим, когото не очаквах да заваря вече жив, е наистина тежко болен – с двоен порок на сърцето, което при неговите 73 години съвсем не е без значение. В България са му правени и две операции на очите, които според думите му едва не са били загубени. За тези си преживявания ми разправя с най-големи подробности. Разправя ми също и за сплетните в манастира – преди всичко за кавгата между Пахомий и игумена Евтимий, като определено взима страната на Пахомий. Това е още един характерен случай на български манталитет – вместо да поддържа страната на властта и закона, Серафим защитава анархията и слободията, като най-добър българин. Оплаква ми се, че животът му отива към края, без дори за миг да загуби чувството си за хумор.

В това време и Панарет вече е привършил задълженията си и заедно излизаме от манастира, за да можем спокойно да поговорим. С него се запознах малко след идването му в Зограф през 1982 г. При двете ми пребивавания в манастира през същата година бяхме доста време заедно и Поликарп е прехвърлил на него за съхранение моите запаси от филми, репродукционната уредба и другите дреболии от моя инвентар – две петромаксови лампи, разни противокомарни препарати и т.н. През 1984 г., когато за последен път бях в манастира, той беше заминал на хаджилък, така че не сме се виждали шест години.

Той, както и връстникът му Амвросий са вече петдесетгодишни, макар и никой да не може да им даде годините. Панарет

е нисък и малко пълен, но все пак много подвижен. Службата за него е въпрос на съвест и на служебно задължение. В последвалия разговор споделя с мен идеала си – монасите да се пенсионират подобно на миньорите след 10 години служба, след пет години да имат право на повишение в архимандрит, да имат всяка година по един месец отпуска в България и да им позволят да си купят в родината по един апартамент – повече не му трябва, с това би бил напълно щастлив и ще се чувства напълно удовлетворен за тежката си денонощна работа. Разправя ми за някои неизвестни за мен събития в манастира – като например за двамата монаси, изпратени в Зограф от България, които не успели да се задържат и се върнали. При това значителна роля играл и Поликарп, уязвен в своето честолюбие, когато беше поставен от другите монаси, нарични от него зилоти, напълно в сянка и изолиран от всички материали, които можеха да му послужат на амбициите. Поликарп през всичкото време мечтаеше да стане игумен, но не му повериха дори и поста представител на манастира в Карея. Оттогава той започва систематична борба срещу манастира. Осигурил в България гърба си с мафията Попов–Маринчев, той започва да се представя пред всички възможни български служби като най-изтъкнатия представител на българското монашество, за което прикачва към името си Поликарп титлата Зографски. Така започва подривната си дейност срещу манастира – сигурен съм, че в него гръцката кръв преобладава. Явно той е успял да убеди и двамата монаси да избягат, а по думите на Панарет, опитвал се и него да убеди. Самият аз си спомням доста случаи, когато и мен се опитваше да привлече като съюзник срещу останалите в манастира, и като видя, че други не го поддържат, върна се в България, където има в банката огромна сметка.

Панарет ми разправя и за дълбоката депресия, в която са изпаднали почти всички монаси. Паисий бил почти напълно откачил – в продължение на няколко месеца не му говорел без какъвто и да и е повод. Тази депресия била и причината за кавгата между игумена и Пахомий. Макар и никак да не обича

Пахомий, Панарет в случая му дава право. Всъщност всички са против систематическата безсистемност на игумена. Евтимий е абсолютно бездарен за всякаква стопанска дейност. Това обаче не му пречи да вземе монопол върху цялата стопанска дейност в манастира, където следват провал след провал. Само през последните месеци го измамили предприемачите, които трябвало да докарат с нов водопровод вода в манастира. Работата не е завършена, тръбите не са свързани навсякъде и така в края на краищата не достига вода до тоалетните – ако тези помещения изобщо заслужават да бъдат наречени тъй. За работата обаче са заплатени три милиона драхми (2000 долара). Съвсем наскоро пък в Солун някой откраднал чантата на игумена със 700 000 драхми. Всички му се смеят, че никога не се пазари, а е готов да даде всяка сума, която му поискат. Не по-малък е хаосът и по складовете на манастира – да не говорим за тоалетните или за някаква баня. От дълго време се предвижда строежа на по-малка фурна за хляб, където по-често и с по-малко труд да се пече. Изглежда обаче, че най-голям протест среща продоволствената програма на игумена.

Макар че напоследък финансите на манастира са блестящи, Евтимий се стиска да купува за монасите каквито и да е деликатеси. Със светнали очи Панарет ми разказва, как преди една седмица игуменът дошъл с цял камион от Солун и донесъл само 20 кутийки кисело мляко. И наистина, храната в манастира е повече от жалка. Този път това не се дължи на липса на свестен готвач, както при руснаците. Мицо се справя удивително с мизерните продукти, които му биват предоставени. А при честите пости аз се чудя на монасите, че до сега не са направили революция, а проявяват такова търпение. Аз съм тук само за два дни и се възмущавам, а те какво да правят, след като при тях тази храна е вече неотменна част от живота им. Никак не се учудвам след това, че на трапезата не виждам и половината от и без туй малцината монаси. Изглежда, че те си имат поотделно някакви запаси или успяват да се задоволят от продуктите на градините си, които самостоятелно обработват.

Докато разговарям с Панарет, появява се Пахомий и аз отивам при него. Въпреки скандала, с който се разделихме при предишното ми посещение на манастира, когато той отказа да ми даде да заснема Драгановия миней, прегръщаме се и се целуваме. Малко след това обаче разговорът ни придобива сериозен характер. Казвам му, че нямам намерение да му се бъркам в работите и че не ме интересуват отношенията му като частен човек с игумена. Не мога обаче да не осъдя най-решително обстоятелството, че той не ходи в черквата, не участва в службата. Казвам му, че монасите в българския манастир защитават българщината като войници на война и че за дезертиране войниците биват разстрелвани. Казвам му, че като монах той е дал клетва пред Бога, а не пред игумена, докато от своя страна и игуменът е отговорен пред Бога. Казвам му да си помисли добре върху думите ми, преди да продължи свадата си с игумена. В това време се задава и гръцкият поп, с когото Пахомий явно се познава от по-рано. Оставям ги да си приказват и продължавам разговора с Панарет.

Преминаваме върху дейността на Маринчев в Зографския манастир. Що се отнася до продуктите, които по-рано манастирът получавал чрез него от България, това били предимно малоценни храни – развалени рибни консерви, мухлясало сирене и кашкавал и други подобни стоки. Маринчев допускал да отиват в Зограф само негови хора – особено характерен е случаят с един монах от Рилския манастир, който въпреки горещото си желание, не бил допуснат в Зограф. Също така забележителен е начинът, по който постепенно се създава съюзът между Поликарп и Маринчев. Този съюз още повече компрометира Поликарп и прави идването му в Зограф невъзможно.

Двамата отиваме да хапнем нещо в трапезарията. Освен нас идва да се нахрани само отец Серафим – дава ми да опитам от неговите домати, които ям с лещата и твърдия като дърво хляб. Междувременно вече съвсем се е стъмнило и решавам да си легна по-рано, за да мога този път по-добре да си почина преди утрешния ден, в който програмата ми е най-тежка от цялото пътуване в Гърция.

Кулата „Св. Сава“, XIII век

Хилендар

Западната част на манастирския комплекс с кулата „Св. Сава“

Хилендар

Югозападната част на манастирския комплекс
На преден план водосветителницата

Всички сгради, включително водосветителницата, са построени с дарения на българи през XVIII и XIX век, документирани с паметни надписи

Хилендар

Част от югозападното крило на манастирския комплекс

Хилендар

Съборната църква на Хилендар
На преден план прочутият „Княз Лазаров нартекс“

За разлика от Съборната църква, XIII век, чиято строителна субстанция е почти съхранена и само отчасти подменена в края на XVIII век, нартексът е изцяло преизграден и украсен в края на XVIII и началото на XIX век от български строители и художници, чиито имена са известни

Хилендар

Хилендар, камбанарията с параклиса „Св. Иван Рилски“

Дарителски портрет на хаджи Вълчо със св. Иван Рилски (горе)
Успението на св. Иван Рилски (долу)

Стенописи в параклиса „Св. Иван Рилски“ под камбанарията, 1757 г.

Хилендар

Съшествието на Светия Дух (Чудото на Петдесетница)

Стенопис в слепия купол на т. нар. „Княз Лазаров нартекс“
Творба на българско художествено ателие, началото на XIX век

Хилендар

Христос Вседържител

Стенопис в купола на т. нар. „Княз Лазаров нартекс“
Творба на българско художествено ателие, началото на XIX век

Хилендар

Централната част от иконостаса на Съборната църква
Майстор Атанас Теладур от Самоков, 30-те години на XIX век

Хилендар

26 септември, вторник

Ставам малко след 4,30 и отивам на утрина в църквата. В ансамбъла участва вече и Пахомий. Оставам само до 5,30, връщам се в стаята си да хапна нещо и да си взема багажа. След това още веднъж минавам през църквата. Гръцкият свещеник се опитва да ме кандардиса да остана до края на службата, т.е. докъм 8,30 и тогава заедно да тръгнем за Хилендар. Аз обаче не съм съгласен – програмата ми е извънредно натоварена, а пътят е много дълъг, така че е невъзможно да тръгна по-късно. Към 6 часа вече се е съмнало достатъчно, че да мога да тръгна. Взимам за път само куфара с фотоапаратурата и в чанта отделно фотоматериали, дрехи и пелерина, ако завали дъжд, макар че небето е съвсем безоблачно и няма изгледи да вали. Пътя познавам добре, а и няма никакви възможности за отклонение. Въпреки че съм облекчил багажа си, той все пак е някъде към 14–15 кила. Мога обаче да се придвижвам сравнително спокойно, пътят е с неголеми стръмнини нагоре-надолу. Изминавам го с равномерен ход, без почивки. На около половин час от Хилендар срещам един мъж, малко по-възрастен от мен, когото поздравявам на немски. Той наистина се оказва немец – музиковед от Кьолн. Заприказваме се за около четвърт час. Пита ме дали познавам цигуларя Божидар Димов. Отговарям му утвърдително, но с уговорката, че не съм го виждал от около 25 години, т.е. преди той да замине за Западна Германия, където остана, преди аз да се заселя в ГДР. Немецът ми разказва, че е за втори път на Света гора, този път за две седмици – разрешение за тъй дълъг престой е получил от гръцкото посолство в Бон, а сам той живее в Кьолн. Сега се е отправил по своя последен маршрут. Макар че на днешния ден разрешението му изтича, той иска да го просрочи, като се отправя към манастира Ксиропотам, където през нощта предстои 14-часова служба, която иска непременно да преживее. Пожелавам му приятен път и го моля да предаде поздрави на Божидар, с което се разделяме.

Влизам в Хилендар малко преди 8 часа. На стълбата към гостната срещам дежурния монах, който много любезно ме по-

среща. Изпраща ме да отида в една свободна стая и да си почина, като казва, че след малко ще дойде да ми донесе задължителното кафе с локум. Разполагам се в стаята, правя само няколко снимки от прозореца, тъй като слънцето е още насрещно и неудобно за общи снимки в манастира, каквито искам непременно да направя – тези, които по-рано бях направил и които трябва да са били много добри, са в числото на откраднатите от Маринчев. Слизам да направя и няколко снимки на църквата от югозапад.

Макар че обещаното кафе го няма още, решавам да не чакам повече, а да отида до манастира Есфигмен, за да използвам там утринното слънце. Часът вече наближава девет и аз съм отново на път, като не взимам със себе си всичкия багаж, а само необходимите апарати и филми. Разстоянието е няколко километра, времето е много хубаво, слънчево, без да е прекалено горещо, от морето идва лек вятър. Пътят преминава почти по съвсем равен терен и малко преди 10 часа съм в Есфигмен. За съжаление веднага трябва да констатирам, че за обща снимка на манастирските сгради откъм морето вече е късно – слънцето вече е оставило тези сгради в сянка. Явно е, че следващия път ще трябва да преспя в Хилендар и да тръгна от там много рано, за да стигна в Есфигмен преди утрината да е свършила. Ще мога по такъв начин и да вляза в църквата, която иначе винаги е затворена, а същевременно да направя и снимки на целия комплекс откъм морето.

Отправям се към входа на манастира. За разлика от миналото ми посещение, този път срещам няколко монаси, които ме гледат с голямо недоверие. Обяснявам им, че съм православен, археолог и че идвам само за малко; те ме пращат в гостната на втория етаж от западното крило. Влизам в обширната стая и сядам до масата. Освен книгата за записване имената на посетителите, на масата е поставена една много занимателна книга-журнал с множество снимки. Заглавието е „Целувката на Юда“ и на заглавната корица има снимка, представяща срещата между цариградския патриарх и папата, на която двамата се целуват. В този дух са и останалите снимки в книгата, „разбулващи подлата и преда-

телска дейност на патриарха и неговите престъпни връзки с антихриста, т. е. папата“. Въпреки че нямам много време, разглеждам книгата внимателно. Никой не идва да ми донесе кафе и след привършване на моите културно-просветни занимания, слизам отново в двора. Там вече никой не се интересува от мен и аз правя много снимки на църквата и детайли от нейната зидария. Привършил и с тези си занимания, отправям се по обратния път към Хилендар. Междувременно небето започва леко да се заоблачава, което за мен е доста неприятно, тъй като пак ще ми попречи да направя хубави външни снимки в този манастир, както при последното ми посещение, когато валя и дъжд.

Завърнал се в стаята си, намирам на масата кафе, локум и ракия, успявам да направя една цветна снимка на кулата с част от църквата и двора. Отново отивам в църквата. Там заварвам монаха, който се грижи за почистването ѝ и който ме посреща също много любезно. След изпълнението на церемонията с поклонението на иконите, излизам, правя снимки в преддверието на трапезарията и в двата нартекса. С това моята снимачна програма е изпълнена. Повече външни снимки не мога да правя, понеже небето вече е съвсем облачно. Така трябва да се откажа и от общата снимка на манастира от хълма на юг от него − снимка, която все не ми се отдава да направя.

Монахът в църквата ми казва, че след малко ще започне вечернята, която по случай утрешния празник, Кръстовден, ще бъде особено дълга (7 часа!) и тържествена. Това съвсем не ме изпълва с ентусиазъм и започвам сериозно да мисля за връщане – първоначално не бях уточнил дали да се върна същия ден, или да преспя в Хилендар, като по такъв начин малко облекча тежката програма. При положение че ще бъда вързан с такава дълга църковна служба, решавам бързо да потегля обратно, още повече че има изгледи времето да се развали и да завали дъжд, който по пътя на връщане няма да ми бъде особено приятен. На път за стаята си срещам дежурния монах – благодаря му за кафето и научавам, че обедът е бил в 10 часа и вече е приключил. Той обаче ме води в кухнята, където моли да ми дадат нещо за ядене. Това нещо не е особено изобилно и се състои от сух хляб и постен боб

с няколко маслини. Този път взимам даже и от маслините и успявам някак да задоволя глада си. След тази не особено тържествена церемония се сбогувам с дежурния и потеглям обратно.

И обратният ми път минава без всякакви премеждия, като успявам да се завърна в Зограф още по светло и без да ме мокри дъжд. Явно, че този път ми върви, макар и да не мога да направя всички снимки, които искам да имам – след първото ми пътуване до Хилендар стана голямото земетресение от 1978 г., а по време на второто и третото валя всеки път пороен дъжд.

В трапезарията на Зограф са ми оставили, освен гювеч, доматена салата и мед, също така прясно мляко, приготвено от кондензирано, каквото за монасите тук е голям лукс. Научавам, че игуменът също се е върнал, както и папа Яни, но решавам да им се обадя чак на следващия ден. Капнал от близо 30-километровия преход се стоварвам в леглото си и заспивам почти веднага.

27 септември, сряда

Събуждам се малко преди 5 часа сутринта, наспал се и напълно отпочинал, въпреки тежката програма от предишния ден. Това не е толкова много за учудване, тъй като едва преди три дни е променено лятното време – дотогава бях свикнал с този ритъм: да се събуждам в Берлин към 5 и в България – към 6 часа. След малко слизам в черквата на утрина, която е започнала неотдавна. Съставът на участниците е значително увеличен: служи игуменът, асистиран от Амвросий. Един млад висок монах, немец от Франкфурт, който се числи към Хилендар, чете на отличен български език – много по-добър, отколкото езика на всички останали монаси, да не говорим, за неразбираемото мънкане на Пахомий. Неотдавна той е получил една малка църква до брега, на границата на мерите на Хилендар и Зограф. Църквата си той възстановява с немски пари, а в празнични дни идва в Зограф да помага при изнасянето на литургията. На южния певник чете папа Яни, а по столовете дремят още Пахомий, Сера-

фим и Панарет. Има и публика – един австриец, когото немският монах е довел със себе си. Аз също заставам близо до северния певник. Панарет ми казва, че службата няма да бъде много дълга – „само докъм 8 и половина“. Дълбоко успокоен от тази приятна перспектива, аз се приготвям да изтърпя и това последно изпитание, но след половин час ми писва и излизам в околностите на манастира – да се поразходя и за последен път през тази година да се полюбувам на природата. Небето съвсем се е заоблачило и леко припръсква дъжд – за пръв път тук от месеци. Това не ми пречи да си полегна на една поляна над манастира и да направя упражнения по дишане, за които времето и обстановката малко преди изгрев слънце са много подходящи. Дъждът престава, без да се е усилил преди това. Все пак – мисля си – беше много добре, че се върнах в Зограф още предишния ден. Иначе сега трябваше да бъда някъде в началото на пътя.

Към 7 часа влизам отново в черквата. Обстановката с нищо не се е променила, само свещите по полилеите почти са догорели. Амвросий започва да ги гаси и да подготвя литургията. Заедно със Серафим двамата донасят един килим и го поставят в средата на наоса, пред царските двери. Пред него поставят маса с кръст за поклонение – всичко това е във връзка с литургията на Кръстовден. Противно на тъй успокоителното сведение на Панарет, че службата ще свърши към 8 и половина, тя едва започва и се проточва до 10, след което игуменът остава още един час за водосвет. Туй не съответства на плановете ми да продължа заснемането на стенописите в наоса и трябва да се примиря с утешението да направя това при следващо посещение.

След свършването на литургията, докато игуменът прави водосвет, аз се качвам в трапезарията заедно с папа Яни, като използвам случая да си поприказвам с него. Той току-що се е върнал от новото си посещение на Божи гроб. С него се познаваме от много години и при последните си посещения в Зограф и в Зографския конак в Карея имах възможност често да говоря с него. Той беше дълги години представител на манастира в Карея и си беше създал името на един вид външен министър на Зографския манастир. Знаеше гръцки повече от другите български мо-

наси и беше доста общителен – разбира се, не без съзнанието за собственото си достойнство. Преди две години обаче бил заставен от останалите монаси, въпреки съпротивата му, да отстъпи поста си на един млад монах – българин от Австралия (?), за когото ми казаха, че се справял с обязаностите си много по-добре. Въпреки достойното държание на папа Яни и представителния му вид, който той поддържа с не малка суетност, веднага проличава зад фасадата хитрият и пресметлив, безскрупулен и извънредно меркантилен тип – още една поредица характерни български или по-скоро шопски черти, иначе прикрити зад позата. При последната ни среща той ми разправяше за проекта си да се оттегли от обществения живот на манастира, да се засели в отделна килия, но не от желание да задълбочи духовния си живот, а за да развъжда пчели, като ми обясняваше колко доходно е туй занимание на Атон. Питам го дали е успял за тези пет години да осъществи своята цел. Той смънква нещо неразбрано и започва да говори за друго. Това също е негова характерна черта. Разговорите с него са всъщност негови собствени монолози, при които той нито чува, нито има желание да слуша какво го питат, а повтаря с някаква тъпа настойчивост едни и същи мисли – ако тези негови съждения, разбира се, могат да се нарекат мисли, тъй като с мислене едва ли имат нещо общо. За външния слушател, който малко го познава, това създава отначало впечатление за някаква „мъдра затвореност“, докато разбере за какво става дума.

Папа Яни поръчва на Мицо да ми донесе локум и кафе, но това не е толкова израз на гостоприемство, колкото желание сам да използва случая и изпие едно кафе. Тъй като казвам, че няма да остана за трапезата, той настоява пред Мицо да ми приготви продукти за из път. Денят е със строг пост, така че след малко Мицо ми носи половин хляб (!) и голям плик с маслини. Приемам само маслините и един резен хляб, който искам да покажа на жената на Сотир, за да види колко прав бях да помъкна със себе си от Солун дори и хляб. Още веднъж благодаря вътрешно на идеята си този път при пътуването на Атон да си взема храна, голяма част от която още е налице и ще ми помогне да изтърпя обратния път до Солун, където ще бъда чак късно вечерта.

Имам да свърша още една работа в манастира – последна и свързана у мене с големи емоции. С помощта на Панарет изгарям във фурната на манастира останалата част от моите фотоматериали, донесени през 1981 г. и съхранявани отначало от Йоаким, а след неговото напускане на манастира – от Поликарп и Панарет. Осветителните петромаксови лампи за репродукционната ми инсталация оставям на него, а малкоформатния апарат „Exakta“ ще подаря за спомен на Георги Веленис. Този фотоматериал съставя четири големи металически кутии с близо един километър документален филм, достатъчен за заснемането на над 20 000 страници документи, ръкописи и други архивни материали, заедно с последните сто широкоформатни двойни филми по за 24 снимки 6×6, респ. 20 снимки 6×7. Последните подменях при всяко идване в манастира с нови, тъй като тяхната трайност е ограничена на около три години, така че сега и те са негодни за работа, без да изпълнят своето предназначение след пренасянето им с много големи трудности до Света гора[1] – оставям само няколко за спомен в моя берлински архив.

Междувременно и Панарет е решил да дойде с мене чак до Солун. Всички ме съветват да помоля игумена да ни закара до пристанището, което с колата не трае повече от 15 минути. Серафим даже ми предлага, ако игуменът не се съгласи, да взема неговото муле до долу и после да го пусна – то знае добре пътя и ще се върне само. Аз вече веднъж съм слизал до пристанището с неговото муле, но придружен от него, както и веднъж с кон, придружен от Иван, украинския аргатин на манастира, когото тази година не виждам.

[1] При срещата ми с бившия зам.-председател на КК при Людмила Живкова, Емил Александров, преди това мое пътуване, той ми разказа за голямата си заслуга да закупи с помощта на своята агентура копия на микрофилми от главните документи и ръкописи на Зограф, които след над 10-годишна съпротива от страна на манастира гърците накрая бяха заснели и съхраняваха в Патриаршеския институт в Солун. Той обаче не знаеше, че тези копия са негодни за научна работа, тъй като при силно контрастното им копиране, направено съвсем непрофесионално, всички дребни детайли, вкл. надредните знаци в ръкописите, са се загубили и скъпо заплатените снимки не могат да служат и за някаква информация. А аз бях принуден да унищожа фотоматериала, съхраняван в манастира и закупен с мои лични средства – достатъчен за заснемането на много повече документи от съдържащите се в закупените.

Водосветът е привършил и аз отново отивам в църквата. Моля игумена да ме поръси със светена вода и той с голямо внимание изпълнява тази церемония. Радва се отново да ме види, разговаряме малко и обещава да ме смъкне с колата до пристанището. Докато той се занимава още близо час в олтара, аз съм взел от него разрешение и правя няколко снимки на стенописи в наоса на църквата – стенописите с изображения на св. Иван Рилски и св. Арсений. При предишното ми посещение преди пет години Амвросий отказа да ми даде възможност да заснема стенописите в параклисите, позовавайки се на убеждението си, че моето снимане ще ги оскверни. Това бяха думите на български монах, роден в 1939 г. в България и дошъл на Света гора през 1982. Този път той гледа към мене не без известно страхопочитание. В краткия разговор, който се завързва между нас, аз му обяснявам някои неща за авторите на стенописите и строителите на църквата.

След като приключвам със снимките в наоса, излизам на двора, за да направя няколко външни снимки на църквите, както и на детайли от зидарията им, тъй като времето вече се е оправило и слънцето грее. Отиваме със Серафим до килията му, за да ми даде името на лекарството, което ще се опитам да му взема в Западен Берлин. Часът е вече 11,30, което означава, че единствената възможност да стигна навреме за кораба е игуменът да ме закара с колата. Оставям се на съдбата – колкото и да не е възможно да се уповавам на думите на игумена, които не винаги биват изпълнявани, за мен сега друга възможност няма.

Малко преди 12 часа игуменът се появява в трапезарията и така нареченият обяд започва. С названието си прекалено скромната трапеза няма нищо общо. Но и монасите не приемат това название сериозно – налице са само половината. Освен постен боб и хляб, има само маслини, но накрая се появява и малко грозде, така че и аз се присъединявам към компанията. В това отношение трябва да дам пълно право на бунтуващите се монаси – след пет и половина часа служба, колкото тя и да не е уморителна, все пак се полага не такава мизерна храна, подобаваща по-скоро за каторжници, а не за Божии служители.

Прощаване с игумена Евтимий на Зографското пристанище
27 септември 1989 г.

В 12 и четвърт игуменът обявява най-после обяда за приключен. Сбогувам се с присъстващите монаси, събирам си багажа и отивам към колата. Игуменът и Панарет са вече там, натоварваме се и потегляме. С колата пътуването наистина трае само 12 минути. На пристанището има малко хора, корабът вече е тръгнал от Дохияр и приближава. Правим за спомен две снимки пред колата – на едната съм с игумена, на другата той е с Панарет. Прощавам се с него и му благодаря за вниманието – наистина, той може да е пълен идиот в стопанско отношение, но на енергията му може всеки да завиди. Със своите 62 години той не е много стар, но е съвършено слаб, обаче с необикновена издръжливост. Тази сутрин е на крака най-малко от 4 часа, изкарал е доста уморителната шестчасова служба, след което трябваше да се погрижи и за моя превоз.

Малкият кораб е съвсем препълнен. Панарет е прехвърлил нещата си от един вързоп в куфар – в багажа си взима и стари литографии с изглед от манастира, които сигурно ще продаде в Солун, както и две малки книжки, издадени в началото на века, които скрива в джоба на расото си, за да мине през митническия контрол. При нас двамата този контрол е повърхностен, но не и при двама младежи, идващи от Хилендар. Митничарят е намерил у тях един сравнително малък предмет, който конфискува – част от дървен стол, изрязана на струг. За това голямо престъпление се съставя протокол и то се отбелязва в паспорта на „контрабандиста“. С труд намирам място за сядане на пейката от дясната страна на палубата, но достатъчно е само за малко да стана и да направя една снимка, за да намеря това място отново заето, така че трябва да седна на някакви чували по средата на палубата.

Изведнъж вниманието ми се приковава от рояк делфини, появил се отляво на кораба, който започва невероятен спектакъл, какъвто досега съм виждал само на кино. Делфините танцуват в някакъв странен свой ритъм, като израз на същата свръхземна радост на Творението, както лястовиците, посрещнали ме в Зограф преди единадесет години. След малко спектакълът свършва и делфините изчезват там, откъдето дойдоха, за да оставят у мене незаличимия спомен от една действителност, колкото фантастична и недействителна, толкова реална и осезаема чрез всички физически и духовни сетива.

Също както монашеският реален и нереален свят, сред който имах възможност да живея съзнателно и несъзнателно повече от едно десетилетие.

Придвижвам се до предната палуба, за да видя дали и моят немски познат от предишния ден е успял да се качи на кораба. Намирам го отпред на един стол; оказва се, че не е могъл да изпълни програмата си; въпреки ясно очертания път между Хилендар и Зограф, той се отклонил по някаква пътека надясно, пристигнал на брега, за да види заминаващия кораб и бил принуден да отиде до Русик пеша, където и останал, без да ходи до Ксиропотам. В Уранополис автобусът вече ни чака, успявам да

се кача един от първите и заемам една седалка от дясната страна за двама ни с Панарет.

По време на разговорите, които водим през близо тричасовото пътуване до Солун, успявам да закръгля представите си за Панарет. Тъй дълги и непринудени разговори досега съм имал само с йеромонах Йоаким, с когото се сближих при първите си пътувания на Света гора и който впоследствие бе едва ли не насила заставен от другите монаси да се завърне в България. Той ми беше разправил най-подробно за причините, накарали го да дойде на Света гора – преди да се установи в манастира, той го посетил по време на една екскурзия, харесала му природата и бил убеден, че благодарение на тази природа животът му ще бъде по-продължителен. Панарет не стига до такива откровения, но в крайна сметка излиза, че и при него материалният фактор играе първична роля – надеждата му посредством „по-усилената“ работа на Атон да може по-рано да се пенсионира, да получи титлата архимандрит и съответно по-висока пенсия, предимството при покупка на апартамент и откритата възможност за по-чести пътувания в далечни страни – всеки светогорски монах има право на едно пътуване до Божи гроб за сметка на своя манастир, но болшинството използват улесненията за монаси и пътуват дотам няколкократно. Напоследък е осигурено и по-често пътуване до България, която възможност някои от монасите също използват.

По пътя Панарет ме смайва с други свои мисли, които споделя с мене. Пита ме: „А какво може да ми платят в България, ако измисля някоя нова дума?“ И пояснява: „Има някои думи, каквито се срещат в други езици, а в българския няма съответни на тях; аз съм измислил техни заместители за нашия език.“ Обяснявам му, че не ми е известна нито една българска институция, която да има предвидени средства за такава пионерска дейност, още повече че през миналия и началото на нашия век вече редица знаменитости, като например проф. Балан, са дали своя, при това безвъзмезден принос, твърде малко оценен от българ-

ския народ. „Тогава аз няма да дам тези думи“ – отсича Панарет и след малко ми задава нов въпрос: „Аз знам едно лекарство против брадавици; достатъчно е само веднъж да се намажеш с отвара от моята билка и брадавиците веднага изчезват; бих могъл да продам рецептата за това лекарство.“ Опитвам се отново спокойно да му обясня, че в една социалистическа страна това не е тъй просто нещо. Панарет, напротив, започва да ми обяснява колко просто би било да се създаде една „агентура“ за лечение на брадавици – милиони хора ще се обърнат веднага към тази агентура и ще бъдат готови да заплатят „добри пари“ за лечението. Опитвам се да му внуша, колко благородна би била постъпката на един атонски монах да лекува безплатно тези милиони от техните брадавици. Но Панарет и този път е неумолим: „Тогава няма да си дам рецептата на лекарството.“

Запълвайки времето на дългото пътуване с нашите дълбоко духовни и интелектуални разговори, не усещаме кога пристигаме в Солун. Заедно се качваме на градския автобус, Панарет слиза на спирката при „Св. София“, като се уговаряме да се срещнем на следващия ден в 8,30 на гарата, за да ми предаде писма, които да занеса в България. Аз също слизам на следващата спирка и срещам Сотир с колата точно пред къщата му.

Още в събота, преди тръгването ми за Света гора, някой (Любен Прашков?) му се обадил от България, че днес ще пристигне в Солун нашата колежка Лозинка Койнова с мъжа си и уговорил среща с тях в един хотел в 3,30 часа. Сотир закъснял за тази среща и Лозинка дала междувременно друг час, 8 вечерта, когато ще бъде отново в хотела. Сотир ми казва, че ще се върне късно вечерта – не преди 9,30. Пред входа на къщата срещам и жена му, която излиза.

Аз също няма какво да правя – този път не съм тъй уморен и след като правя последна сметка на парите, които са ми останали след пътуването и които ще ми бъдат още нужни, за да купя някои дреболии за България, решавам, че мога да си позволя да отида на кино. Киното свършва към 9 часа, но още преди това започва да се лее такъв проливен дъжд, че протича и в киносалона. Аз съм взел чадър и успявам да се прибера сравнително

сух. По пътя се опитвам да телефонирам на Георги, но разговорът ни е внезапно прекъснат, а след това телефонът му дава само заето. От къщата на Сотир отново се опитвам да се свържа с него, но жена му казва, че е излязъл, и едва късно вечерта той отново ми се обажда. С него трябва да се разберем във връзка с молбата на Пейо Бербенлиев, която му бях предал и която се отнасяше за покана с потвърждение за издръжка, каквато Пейо го молеше да му изпрати, за да може да получи виза за няколкодневно гостуване в Солун. Съответните гръцки служби били казали на Георги, че такива покани се издавали само за роднини, но той уговорил с проф. Муцопулос да изпрати официална покана за гостуване на политехниката. Така успявам да изпълня и последния си ангажимент в Гърция и да се сбогувам с Георги. Към 10 вечерта се прибира и Сотир. Срещата му с Лозинка била кратка – той не бил в състояние да остане на следващия ден в Солун и се опитал да я прехвърли на други свои колеги, които да ѝ помогнат да види мозайките в „Св. Георги“. Ние вече сме уговорили всичко и на другата сутрин остава само да се сбогуваме.

28 септември, четвъртък

Влакът ми тръгва чак в 9,05, но аз излизам заедно със Сотир още преди 8 – вкъщи няма какво повече да правя, сбогувал съм се вече с жена му и децата и той ще ми помогне да занеса багажа си до автобусната спирка. Преди да се разделя с него, Сотир ми казва: „Докле има у стано ми један угол, все си добре дошел.“[2] Натоварвам се на автобуса – по това време на деня пътуването с него все още е по нулевата тарифа. Излизам на перона на гарата и сядам търпеливо на една пейка, за да дочакам идването на влака. Към 8,30 пристига и Панарет, дава ми куп писма, като казва, че напоследък са му се загубили много писма по гръцката поща.

[2] Това е последният ми разговор със Сотир. След събитията от 1989–1990 г. връзките ми с Гърция се прекъсват, а малко по-късно научавам, че е починал.

Пристига и влакът – както предполагах, за София е първият вагон от композицията, който при тръгването ще стане последен. Влизам във второто купе, но след малко трябва да освободя мястото, тъй като цялото купе е заето от някакви българи, пътуващи служебно и с плацкарти. Прехвърлям се в първото първокласно купе, където седят трима български и един гръцки железничар. Българите са на служба в гръцките железници и се връщат за ползване на почивните си дни след неколкодневни смени в България, а гъркът пътува за смяна, която ще започне на някоя междинна гара. Сбогувам се с Панарет и влакът потегля. След още малко се оказва, че обществото на спътниците ми не е никак неприятно. Аз нямам желание да спя или чета нещо и се включвам в разговора. Железничарите ми се оплакват при колко по-тежки условия работят в сравнение с гръцките си колеги. Така едва ли не всички гръцки железничари – присъстващият представлява типичен пример – имат освен службата си, още някакъв допълнителен доход, имот на село, който осигурява снабдяването със земеделски продукти, или пък една или повече къщи, които дават под наем, и при високите доходи от недвижимите имоти техният бюджет не само се подобрява, но част от приходите им се превръщат в капитал, който сам продължава да работи. Изобщо всичко се развива в духа, описан ми от Янис в Лариса, който представлява пълна противоположност на социалистическата система.

В оживен разговор най-после пристигаме на гара Стримон, където откачат нашия вагон. Оказва се, че в момента няма свободен локомотив, който да ни закара до гръцкия, а след това до българския граничен пункт. След повече от един час престой в Стримон най-после ни закачат и потегляме. Времето обаче е тъй напреднало и по думите на моите спътници, които имат доста опит в пътуванията по тази отсечка, не съществува никакъв шанс да закачат вагона ни на бързия влак за София, с който по разписание можем да пристигнем в 18,40. Единствената възможност, която ни остава, за да хванем този влак, е веднага след пристигането на гръцкия граничен пункт Промахон да се вдиг-

нем с багажа си и да преминем пеша разстоянието до гара Кулата. Така и постъпваме. Наистина, багажът ми е към 30 кила, а разстоянието − 3−4 километра, но ние веднага се отправяме на път, паспортите ни вече са проверени, на гръцката митница също не ни задържат повече. Митничарят преглежда паспорта ми – дали в него не са вписани внесени предмети, които предстои да бъдат отново изнесени, и като не намира нищо такова, дава ми път. Отново си спомням колко добре се случи, че при влизането ми в Гърция не бяха описани моите апарати, тъй като това щеше да наложи нов подробен преглед на целия ми багаж и по такъв начин да ме задържи тук поне 20 минути.

Преминаваме спокойно и последната отсечка от пътя, както и българския граничен и митнически контрол, където не проявяват никакъв интерес към мен и моя багаж. На Кулата се качваме в един второкласен вагон – този влак не кара първокласни и ще можем да се прехвърлим в първокласен чак на Генерал Тодорово. Моите спътници отиват в ресторанта на гарата, но не намират никаква топла храна и донасят само хляб, бира и няколко рибни консерви, които заедно изяждаме – аз се включвам с моя хляб и сандвичи. На Генерал Тодорово сам се прехвърлям в първокласно купе, тъй като железничарите нямат никакво желание да се местят. Попадам в купе, където седят младо момиче и възрастен мъж. Последният се оказва много словоохотлив. Той е над осемдесетгодишен, но е бодър и жизнерадостен. Бивш главен лекар при БДЖ-то, ползва се от привилегията си на безплатно пътуване, пътувал многократно по цял свят. Сутринта тръгнал от София, ходил в Петрич и сега се връща. Завършил е в Германия, където преди войната работил повече от десет години като лекар; след това постъпил на работа в БДЖ, а в 50-те години бил също известно време и лекар при българския флот, което го завело на много места по всички континенти. Разговорът ни се води отчасти на немски език, което явно му е много приятно. Спътницата ни почти не се намесва в разговора. След Благоевград и особено след Станке Димитров влакът вече е задръстен от пътници, които са напълнили и всички коридори чак до клозетите.

В София пристигаме почти по разписание. Оказва се, че театърът с промяната в маршрутите на трамваите продължава, и това води до наложителни разходки по пътя от спирка на спирка. Най-после се домъквам до къщата на Димитър, а след малко и той пристига. Наложило му се доста да потича за моята резервация, но разрешил въпроса по най-оптималния начин, като пътувам за Берлин следващия четвъртък, 5 октомври. Времето дотогава ще прекарам отчасти в Самоков, отчасти в София, за да се срещна още с някои приятели и да изпратя по пощата за Берлин част от книгите, купени в София. А в Берлин ще пристигна навреме, за да бъда непосредствен свидетел на едни от най-забележителните събития в цялата световна история, които ще протекат пред очите ми в следващите седмици.

ПРИЛОЖЕНИЯ I-II

Приложение 1

БЕЛЕЖКИ ЗА ПЪРВОТО ПЪТУВАНЕ В ГЪРЦИЯ

От 3 юни до 3 юли 1978 г. посетих с научна цел Гърция. Пътуването ми до Атина и обратно беше за сметка на издателство „Унион“, Берлин (ГДР) по договор за подготовка на научен труд върху изкуството на атонските манастири, а разноските по престоя и пътуванията ми из страната бяха за моя сметка. По време на пребиваването ми в Гърция отправна точка за мене беше Солун, откъдето предприех пътувания в Атон/Света гора (12 дни), Драма и Драмска област, Филипи, Кавала, Атина и Пирея, манастира Дафни, Метеорските манастири, Дион, Преспа и Костур. Освен в Дион, Драма и Филипи/Кавала, навсякъде се придвижвах сам.

За дванадесетте дни, които ми бяха разрешени от гръцките власти за престой на Света гора, посетих манастирите Ивер, Кутлумуш, Ставроникита, Пантократор, Ксиропотам, Дионисият, „Свети Павел“, Хилендар и Зограф, както и скита „Свети Илия“. Главната цел на това мое първо посещение на Атон беше да придобия общо впечатление за художествените и архитектурните паметници, както и да определя програмата и рамките на моята дейност по проучването им и издаването на предвидената от издателството голяма и илюстрована с много рисунки, черно-бели и цветни снимки книга с описание на главните паметници, включваща чертежи-планове на църквите. Тази книга трябваше да бъде част от поредица монографии, предназначени за специалисти, но и за по-широк кръг читатели като справочници за художествените, главно средновековни паметници, от която до момента бяха издадени две големи книги – за средновековното изкуство в Русия, работа на авторски колектив, и моята книга за християнското изкуство в средновековна България. През следващите години предстоеше да излязат и вече се намираха в процес на подготовка подобни монографии за грузинските и арменските художествени и архитектурни паметници, като за автори на текста, снимките и чертежите бяха предвидени най-изтъкнатите изследователи от съответните страни. Излязлата малко преди моята книга голяма монография за рус-

което изкуство също беше подготвена и реализирана от голям колектив немски и руски изследователи под общата редакция на директора на издателството проф. Хуберт Фензен и известния изследовател на средновековната руска архитектура Владимир Н. Иванов, но всички фотоснимки бяха изпълнени от единединствен германски фотограф, Клаус Байер, наистина със сътрудничеството и помощта на съветските власти, но при големи затруднения и много високи разноски по пътуването му. С моята книга за българското средновековно изкуство вече бях доказал, че такава книга може да бъде подготвена и реализирана от един автор. За издателството не беше тайна, че от две десетилетия гръцкият професор по история на архитектурата и върховен комисар на паметниците в Света гора арх. Павел Милонас подготвя заедно с много голям колектив от сътрудници и студенти книга за средновековната архитектура в Света гора и че би издал своята книга и в ГДР, но то не разполагаше с нужната западна валута за заплащане на високите хонорари, искани от гръцките автори и фотографи. По такъв начин алтернативата за издаване на книга за светогорското изкуство само от един, но висококвалифициран автор на текста и снимките, беше твърде привлекателна. Предишната ми книга за българското средновековно изкуство, публикувана от въпросното издателство, се оказа много голям финансов и културно-политически успех за „Унион“, същевременно първи съвместен проект с голямото западногерманско издателство „C.H.Beck“ и повиши значително престижа му в страната и в чужбина, предимно в социалистическите страни, където неговите издания вече се ползваха с много добро име. На това се дължеше и голямата подкрепа, която издателството ми оказа при подготовката на книгата, и извънредно удовлетворителните за мене условия на договора, позволяващ ми за няколко години да съсредоточа вниманието си само върху тази книга.

С откриването на възможността да пътувам в Света гора и изобщо в Гърция се осъществяваше едно мое много старо желание – да продължа изследванията си в областта на българското възрожденско изкуство и да потърся неговите връзки и

корени. На тази тема бяха посветени и първите ми изследвания в България, чиито резултати се съдържаха в моите първи отпечатани публикации – книгата за дърворезбата на Митрополитската църква в Самоков и поредица статии върху старата българска дърворезба, някои от които бяха излезли вече и в чужди списания. Във връзка с изкуството на Света гора беше и моят първи доклад на международен конгрес, посветен на юбилея на Дюрер в 1972 г. – този доклад събуди широка дискусия, беше обявен за най-интересното ново изследване върху Дюрер и отпечатан не само в протоколния том на конгреса, но малко покъсно и в руски превод в един представителен сборник статии в СССР. Но пътуванията в Гърция ми даваха възможност да продължа вече на място и своите изследвания върху изкуството и културата на Първото българско царство, чиито паметници се намират по територията на Гърция, Македония и Албания.

За моята работа беше много важно да имам подкрепата на гръцките власти, която получих още с първите ми запознанства с гръцки колеги – историци на изкуството и архитектурата, но и богослови, без които не беше възможно да проучвам паметниците, някои от които се намираха в музеи и достъпът до тях беше ограничен, а фотографирането – невъзможно. В Министерството на външните работи в Атина ми бе издадено разрешение за правене на фотоснимки на Света гора и ми бе обещана подкрепа при издаването на разрешения за посещение и престой там при следващите ми пътувания. Няколко дни след пристигането ми в Солун се запознах с професора в Богословския факултет и по туй време губернатор на Света гора Цамис, което познанство се превърна през следващите години в добро приятелство, също както и познанството ми с титуляра на Катедрата по археология в Солунския университет Панайотис Вокотопулос, с когото продължих да поддържам връзки и през новото хилядолетие.

Още при първото си пътуване до Света гора се запознах с представителя на манастира Хилендар в столицата на автономната монашеска република Карея (Καρυές), йеромонах Митрофан – това запознанство се превърна в трайно и сърдечно приятелство; при всичките ми пътувания до Света гора посещавах

неговия конак и понякога нощувах там, посрещан винаги много по-внимателно, отколкото в конака-приемна за гости на Зографския манастир, където почти при всяко идване никой не отговаряше на звъненето и тропането ми. Йеромонах Митрофан ме запозна най-подробно със системата, която сърбите бяха успели да организират за проучване на своите художествени и книжовни паметници в Хилендар. Тази система нямаше нищо общо с комунистическата идеология и бе в услуга на великосръбския шовинизъм.

В действителност, със сръбската история в този манастир са свързани само Съборната църква и високата кула, чиито дарители, но не и строители и художници, са сърби. През XIV век за благоденствието на манастира се грижи царица Елена, сестра на българския цар Иван Александър, която подир смъртта на цар Душан, последвала само 9-годишното му царуване, още 9 години е регентка и управлява сръбската държава от името на сина си Стефан Урош V. След нейната смърт и особено след битката при Черномен в 1371 г. и края на сръбската държава манастирът е изоставен и запуснат, докато в края на XV век български монаси отново го заселват и до последните години на XIX век в него няма нито един сръбски монах. Изпаднал в тежко материално положение и много задлъжнял – не на последно място поради изплащането на дълговете си към Зографския манастир по съдебно решение – Хилендар е изправен в края на XIX век пред пълен фалит. Монашеското братство се обръща към цар Фердинанд и българската държава за финансова помощ, но такава му е отказана. Тогава монасите се обръщат към сръбския крал и я получават, но при условието да преминат под върховенството на сръбската държава и църква. Хилендар се превръща в „сръбски царски манастир“ и българските монаси биват заставени да го напуснат. Веднага след това някои от най-големите ценности на манастира заедно с целия му (български) архив биват пренесени в Белградската национална библиотека, но през 1941 г. по време на бомбардировка от германски самолети архивът изгаря напълно, без да се запази нито един лист и дори фотоснимка. Макар и манастирските сгради до една да са построени или

престроени от български строители в края на XVIII и началото на XIX век със средствата на български дарители, а стенописите и иконите да са произведения само на български художници, на които знаем дори имената, сърбите считат манастира за своя най-голяма национална ценност, в Югославия се издават многобройни книги, брошури и монографии в специални поредици с изследвания на паметниците в манастира, а сръбската църква устройва екскурзии за посещение на сръбски поклонници, дори отчасти с подкрепата на гръцките власти – за разлика от отношението на българските власти и на комунизираната българска църква, които ограничават в крайна степен достъпа на българи до Зографския манастир, оставен на произвола на съдбата.

Митрофан подробно ме запозна как действат сърбите при усвояването на културното наследство на Хилендар – макар че отдавна всички писмени паметници и икони са публикувани, а за стенописите от XVIII и XIX век (от български художници!) липсва интерес, но и компетентност у сръбските „историчари“. Сам Митрофан е емигрант, напуснал е Сърбия непосредствено след Втората световна война, и по убеждения е заклет антикомунист, а в конака на манастира притежава най-богатата антикомунистическа библиотека, каквато съм виждал и ползвал дотогава. Въпреки това той сътрудничи пълноценно на югославските институции, които са осигурили едва ли не идеални условия за работа на своите учени на територията на Света гора. Те биват докарвани с леки коли чак до границата на Атон, като предварително са им подготвени всички документи и разрешителни за престой. Независимо от ограниченията в срока за пребиваване в Света гора, който и за тях е само четири дни, при условията за работа в манастира с осигурени отделни стаи и пълно продоволствие за сметка на гостоприемните домакини, те имат възможности за научна работа не по-лоши от условията им за работа у дома. А Хилендар има и единствената баня в целия Атонски полуостров, която могат да ползват дори гости като мене.

Докато в Югославия всяко дете знае какво представлява Хилендар за сръбската история и много сърби го посещават, както

българите посещават Рилския манастир, в България дори и сега (2012 г.) огромното мнозинство българи знаят за Зографския манастир само името му във връзка с Отец Паисий, който при това е написал своята история в „намиращия се в Гърция сръбски манастир Хилендар, след което минал и през Зографския". А каква роля играят двата манастира в българската политическа история и в историята на българската средновековна архитектура и живопис не знаят и най-изтъкнатите български учени, допускащи и досега най-груби грешки в публикациите си. Срещу стотиците книги, брошури, научни и научнопопулярни статии, издадени в Югославия в течение на целия XX век, някои от тях на чужди езици, в България за същото време се издават два научни сборника с материали за Зографския манастир (излезли по време на Втората световна война със средства на манастира), а през целия период на „народна власт" излизат две малки книжки с остарели и преписани безкритично от чужди издания данни, и то общо, за всички светогорски манастири. Една трета, значително по голяма книга от Асен Василиев и Атанас Божков, съдържаща предимно стари материали на първия от авторите от пътуването му през войната, бе спряна и конфискувана от „надлежните органи" под предлог, че увреждала отношенията между Гърция и България и застрашавала положението на българските монаси; запорът беше вдигнат и продажбата на книгата се разреши едва няколко години по-късно, и то след като бях водил вече продължителни разговори с видни личности от българския културен и политически живот относно забраната на книгата. Докато тези „надлежни органи" не разрешаваха и служебното ползване на тази книга от сътрудниците в ДО „Пластични изкуства" при Комитета за култура (КК), също както и от сътрудниците в научните институти към БАН, само няколко дни след излизането ѝ един екземпляр от нея беше попаднал по неизвестни пътища в Института за балкански проучвания в Солун и благодарение на „любезността" на неговия директор ми беше изготвено едно ксерокопие на цялата книга с илюстрациите, което можах да покажа на видни български политици и общественици като доказателство за антибългарската дейност на съот-

ветните органи, на първо място на Комитета по въпросите на Българската православна църква и религиозните култове, както тази служба се наричаше тогава.

След получаването на диамонитириона (разрешителното за престой в Света гора) посетих гръцкия губернатор – представител на върховната гръцка власт над автономната монашеска република, проф. Цамис, с когото се бях запознал преди това в Солун и бях уговорил тази среща. Той бе приблизително на моите години, може би малко по-възрастен от мене, завеждаше катедрата по История на църквата в Богословския факултет на Солунския университет, но беше с напълно светски вид и обноски, считаха го за един от главните представители на новия либерализъм сред гръцките църковни кръгове, застъпник на икуменистическите идеи и на сътрудничеството на гръцката православна църква както с католическата и протестантската, така и с православните църкви в страните от социалистическия блок, включително с българската и руската. На тази тема говорихме по време на срещата ни, а ще говорим и при следващите ни срещи. Цамис е убеден, че ледът във взаимните отношения между тези църкви трябва постепенно да се разчупи и да се преодолее консерватизма на голяма част от гръцкото монашество, довел до открита съпротива в някои манастирски среди, на първо място в манастира Есфигмен, които обявиха излизането си от общността на манастирите в Света гора. Той беше радостен да намери в мое лице съмишленик и приятел на идеята за сътрудничество и още веднъж потвърди готовността си да сътрудничи и подпомага, доколкото му е възможно, моята работа. Каза ми, че междувременно правата му за продължаване срока на разрешителното за престой са ограничени, но има право да продължи този срок на няколко пъти с по пет дни, даде разрешителното ми на своя помощник да нанесе това продължение на моя документ с инструкцията да го нанесе и следващия път, ако Цамис случайно не е там. За работата ми в различните манастири и за получаването на разрешения за снимане и проучвания там той не беше в състояние да ми помогне и ми каза, че за това ще трябва да се погрижа сам.

Посещението на манастира Ставроникита още на първия ден от първия ми престой в Света гора охлади в значителна степен оптимизма ми относно реализирането на моя проект. В този манастир можах веднага да се запозная с младия игумен, ученик на известен тук руски старец-постник, от когото игуменът беше научил задоволително руски език и разговорът ни се водеше с пълна непосредственост и искреност. В манастира, най-малкия на Света гора, неотдавна беше завършила реставрацията на манастирските постройки, на стенописите и иконите – образцова работа предимно на югославски реставратори. Разходите по реставрацията бе поела Националната банка на Гърция, която с това получаваше и всички права за издаването на публикации за художествените паметници в манастира – малко преди това беше излязъл чудесен албум с многобройни илюстрации, отпечатани с най-добра съвременна типографска техника. Въпреки високата цена на албума, достъпен за малобройни любители на старото изкуство и библиофили, купих си го още по време на това мое пътуване заедно с всички останали гръцки публикации, твърде малко на брой в сравнение с изданията в СССР, Югославия и дори България. За предоставената от манастира лицензия банката заплатила голямата по това време сума от 20 000 щ.д. И, разбира се, не можех дори да си правя илюзии, че ще ми се разреши да направя дори една-единствена снимка на стенописи или икони в манастирската църква, музея и съкровищницата. За да покаже своето добро отношение към мене, игуменът ми подари няколко отпечатъка от цветните репродукции в албума за манастира и ми ги предаде в голям плик с фирмата на манастира. Предоставеният му от Банката контингент репродукции и цветни картички той използваше за подкрепа на скромния манастирски бюджет, но и за представителни цели като подарък на свои видни гости, към които очевидно се числях и аз. Но още през късния следобед на същия ден щях да стане свидетел на едно от най-странните събития, които преживях в Света гора, за чието описание тук ще трябва да наруша хронологията на моя разказ. За да не се смачкат или повредят по някакъв начин, ценните репродукции в плика поставих в една малка торбичка от т.нар. шушлекова найло-

нова материя, която винаги носех в джоба си, тъй като по това време нито в ГДР, нито в България, а дори и в Гърция още не беше прието покупките да се поставят от продавачите в полиетиленови пликове, както ще се прави през следващите десетилетия и в България.

След като бях минал вече и през Иверския манастир и се върнах отново в Карея, качих се на разбития автобус с багажа си, за да отпътувам към пристанището Дафни и там да се кача на малък кораб, който да ме закара към следващата точка от програмата ми – манастира Дионисият, отдалечен само на няколко километра. Багажът ми беше същият – куфар с фотоапаратура и голяма пластмасова чанта с останалите ми вещи, а отделно в ръката си държах и шушлековата торбичка с репродукциите. На същото корабче се качи и игуменът на Ставроникита и по пътя си разменихме няколко приказки. И от това място започна първото от чудесата, които щяха да разнообразяват преживяванията ми при туй и при всички останали мои светогорски пътувания. Близо до пристанището на манастира Дионисият, разположен високо над морето, започна голямо вълнение на съвсем спокойното дотогава море. Капитанът каза, че поради това няма да може да акостира и трябва да продължи без спиране. Тогава му заявих с твърде спокоен, но решителен тон, че целта на моето пътуване е манастирът Дионисият и той е длъжен да ме закара до там. Моята решителност правеше всяко негово противене напълно безсмислено, той каза, че ще доближи корабчето колкото е възможно до пристанището, а аз със своя багаж ще трябва да скоча на брега. Не ми оставаше нищо друго, освен да постъпя по този начин, като няколко от пътниците ми помогнаха за багажа. При тази доста рискована операция обаче шушлековата торбичка с репродукциите от иконите падна във водата и дори не остана на повърхността, а потъна на дъното, дълбоко около 4 м, като се виждаше добре в съвършено бистрата вода. Веднага няколко от посрещачите, монаси от Дионисият, се втурнаха да издърпат нагоре с дълги пръстове моята торбичка. И я издърпаха! Но какво беше учудването на всички свидетели, включително на игумена, да констатират, че репродукциите, отпечатани на хубава хартия, бя-

ха съвсем сухи, макар че до преди няколко минути лежаха на дъното на морето, а шушлековата торбичка не беше непромокаема. И както обикновено при подобни случаи, всички започнаха да се кръстят и да се молят, при което не стигнаха само до целуване на иконите-репродукции, понеже те все пак не бяха осветени, както се освещават иконите, и съответно не се считаха за свети обекти.

Но чудесата в този ден не свършиха на това място. Влязъл в манастирския двор на Дионисият, аз се отправих не към църквата, а към нартекса, за да видя вече в оригинал великолепните стенописи, които бяха обект на моя станал междувременно прочут доклад пред юбилейния конгрес за Дюрер, комуто някои не особено компетентни, но твърде известни автори приписваха създаването на прототипа за тези стенописи. Подкрепена от нови „изследвания“ и широко разпространена от „научни“ и дилетантски публикации дори в най-сериозни периодични издания, които представяха като факт проникването на цикъла Дюрерови гравюри на Света гора, за да послужи като образец на светогорските живописци, тезата за непосредственото влияние на Дюрер беше разпространена по всички изследвания за германския художник, „повлиял в развитието на иконографията дори на православната църква“. И трябваше тъкмо моят доклад на конгреса в Лайпциг да обори този мит и да покаже как и кога са попаднали на Света гора образците, послужили на светогорските живописци за техните стенописи. И че тези образци нямат и най-малка връзка с Дюрер.

Захласнат от чудните стенописи, не бях усетил как до мене се беше приближил млад монах, който ме запита дали стенописите ми харесват и след утвърдителния ми отговор допълни: „А защо не ги фотографирате?“ И с това ми показа, че на Света гора действат различни рационални и ирационални закони и че безпокойството ми след разговорите с игумена на Ставроникита е напълно неоснователно, в което щях да се уверя и при следващите пътувания. А стенописите в Дионисият фотографирах и този път, както и при следващите ми посещения в манастира още безброй пъти,

съобразно с увеличаването и усъвършенстването на снимачната ми техника и на фотоматериалите.

Настаниха ме в малка самостоятелна стая с един креват и изглед към морето. Веднага ми донесоха задължителното кафе с локум, но и малка чаша ракия. След разопаковането на багажа отидох отново в черквата, където в нартекса продължих да правя снимки, като внимателно разгледах и останалите стенописи и църковната утвар, след това разгледах още по светло и близката околност на манастира. При следващите си посещения ще се отбивам много пъти в манастира. Единият от монасите, същият, с когото се запознах при нартекса, изглежда видя, че заслужавам напълно доверието му и ми показа своето най-голямо богатство: малък и изтъркан от много употреба касетофон с касети – при това класическа музика, включително Деветата симфония от Бетовен. В Света гора е абсолютно забранено притежаването на такива апарати, както и на радиоапарати, но забраната вече не може да се спазва съвсем строго. При следващото си пътуване през 1979 г. ще дойда специално още веднъж в манастира и ще му донеса десетина касети – класическа и духовна музика, между другото Реквиема на Моцарт и литургиите на Чайковски и Рахманинов. По това време същият монах лежеше болен в манастирската болница. Името му не запомних и при следващите ми посещения вече не го видях, а и не можах да узная повече нищо за него.

Още първото ми посещение в манастира Дионисият ми даде възможност да разбия и един от най-упорито разпространяваните и до днес митове от историята на българското изкуство: митът, според който старата дървена врата и игуменският трон в Рилския манастир биват свързвани със строежа на кулата и старата църква в манастира от протосеваст Хрельо през 1334 г. Този мит ще намерим повторен във всички книги, брошури и статии за Рилския манастир, напечатани на всички културни езици. „Хрельовата“ врата и „Хрелювият“ трон бяха показани на всички изложби на старото българско изкуство по целия свят, за известно време бяха включени в експозицията на Националния исторически музей, преди дирекцията му да бъде заставена да ги върне пак

в манастира, където те отново заемат централното място в неговия музей. Макар че единственото основание за тяхната идентификация беше някакво „старо манастирско предание“ (?) за чийто произход нито един от маститите изследователи на българското изкуство от Богдан Филов и Андрей Протич до Атанас Божков и Любен Прашков не се е и замислял, как това предание е могло (заедно с двата паметника на „старото българско изкуство“) да преживее вековете на робството до възобновяването на Рилския манастир през XV век, когато в църквата отново започва да се служи, а за връзките на манастира със Света гора по това време сме осведомени от историческите извори.

И тъкмо от това време, края на XV – началото на XVI век, видях в манастира Дионисият и заснех две врати и други произведения на дърворезбарското изкуство, произхождащи несъмнено от същото резбарско ателие, изработило вратата и трона от Рилския манастир – вратите дори са публикувани в някои от малкото изследвания за Света гора в европейската научна литература. При пътуванията ми по светогорските манастири ще срещна на много други места, включително в Зограф и Дохияр, врати, иконостаси и разни други произведения на резбарското изкуство, създадени от същото ателие. А едно от най-хубавите произведения на това ателие ще намеря в Албания − голям иконостас, експониран в музея в Корча, на който успях да направя много снимки. Проблемът тук е, че на много места, както в Дохияр и Ивер, има строга забрана за снимане в църквите и на църковния инвентар и това не е само мой проблем, а засяга и гръцкото изкуствознание. Този проблем щях да обсъждам при това и при следващите ми пътувания с много гръцки колеги и служебни лица на различни нива. Той е важен не само за гръцката и българската наука, но и за историята на европейската култура, за която художествените и архитектурните паметници от поствизантийската епоха засега са напълно неизвестни – а това показва, че балканските учени трябва да излязат от тесните рамки на национализма и да заработят заедно при проучването и популяризирането на своето общо културно наследство, чиито творци – художници, строители и майстори на художествени занаяти – са работили заедно по целия Балкански

полуостров. Корекцията в датировката и атрибуцията на резбарските паметници в Рилския манастир аз ще успея да нанеса при последната коректура на книгата ми в Германия, но и след повече от 30 години българските „учени“ ще продължат да пишат и говорят за „Хрельовата врата“ и „Хрельовия трон“ – също както екскурзовод(к)ите в манастира.

Пребиваването ми в Дионисият, където останах два дни и две нощи, най-любезно обслужван от младите монаси в манастира, бе свързано и с едно малко произшествие. За да заснема твърде живописния манастир откъм морето, отидох на една скала на стотина метра от брега; една висока вълна ме обля цял с вода, при което вода влезе и в единия от двата ми фотоапарата Pentacon Six, като повреди три-четвърти от огледалото му, така че до края на това пътуване снимките с него трябваше да правя почти „на сляпо“ – това няма да ми попречи да направя тъкмо с този фотоапарат някои от най-хубавите си снимки, включително повечето от големите цветни снимки в Календара за 1985 г., посветен на светогорското изкуство, издаден в ГДР от „Union“, който ще се ползва там с много голям успех. А фотоапаратът ще мине през генерален ремонт с подмяна на цялата механика и електроника на цена 800 марки (ГДР), отговарящи на 200 лв.

Посещението на следващия манастир, съседен на Дионисият, „Свети Павел“, беше също много важно за моята изследователска работа и аз щях да го посещавам още много пъти през следващите години. Моят близък приятел арх. Мушанов няколко години преди това беше забелязал една много важна особеност в плана на манастирската църква, чийто строеж е бил започнат още преди манастирът да бъде отнет от българите и зает от гърците след Гръцката освободителна война 1821–1829 г., като отбелязва много важна фаза в развитието на архитектурния тип на манастирските църкви. За наблюденията на българския изследовател липсваха както снимки, така и точни планове на църквата, които да подкрепят неговата научна теза. Аз направих ново, точно и много по-подробно архитектурно заснемане на църквата, както и голям брой фотоснимки на детайли от архитектурата и зидарията. По-късно щях да допълня материалите с документи, съдържащи име-

ната на строителите не само на тази църква, но и на цяла поредица от строежи, тъй като се оказа, че тези майстори са изградили най-забележителните архитектурни паметници на Балканския полуостров – голям брой църкви и други манастирски сгради, както и джамии, в Света гора, Албания, Македония и България, включително шедьовъра на българската възрожденска архитектура – Съборната църква в Рилския манастир. И за тези майстори, както и за техните строежи, българската „наука“ не знае – или не иска да знае – нищо и досега, въпреки че съм публикувал на много места в български издания резултатите от моите изследвания, систематически премълчавани от българската официална наука.

Също неизвестни на българската наука са старите стенописи в манастирската кула, изпълнени по времето, когато манастирът е бил български, за които притежаваме паралели в България. Аз заснех и тези стенописи и публикувах няколко от тях, но българските ми колеги си затварят очите и за тези мои публикации. А някои от тях дори ги представят като произведения на сръбски художници.

За да отида в следващия обект на това мое пътуване и същевременно втори по важност за мене след Зографския манастир, Великата лавра на св. Атанасий, трябваше отново да се върна в Карея и да сляза с автобуса до пристанището на Ивер. От там, подир двучасово пътуване с кораб, се тръгва по пътя нагоре към манастира, открояващ се на фона на най-високия връх на полуострова, дал му своето име. И този път не е много кратък, така че в манастира пристигнах вече към обед и без да оставя багажа в гостната, отидох първо в църквата, където в притвора са стенописите на Захари Зограф. Разгледах ги набързо и исках с пробни снимки да проверя как ще мога да ги фотографирам при слабото външно осветление и силната на места насрещна светлина. Видях, че с моето оборудване твърде трудно ще мога да се справя с фотографирането им – дори ако имам възможност да остана продължително в манастира.

При това пътуване бях отделил два дни за пребиваване в манастира и скоро щях се убедя, че съм направил сметката си без кръчмаря. Присъединих се междувременно към групата туристи, дошли с мене, повечето от които бяха млади германци. Тъй като и

другите забележителности в манастира, неговият музей, съкровищницата и библиотеката бяха много важни за мене, използвах възможността с групата да обиколя всички забележителности, чийто достъп е разрешен за туристите, направих няколко външни снимки на църквите, някои от които с големия фотоапарат 9×12 и с цветни филми KODAK, предоставени ми от издателството – впоследствие ще се окаже, че много от тях са негодни, понеже филмите не издържат на висока температура, а тук, на Света гора, почти всеки ден температурата ще надхвърля +35°C. И с това ще трябва да се съобразя при следващите си пътувания, като изоставя тежката и неудобна за работа голяма фотокамера, която се предвижда по стандартите за печат на архитектурни фотоснимки в Европа, и да се опитам да постигна стандарта с моите средноформатни апарати, а също да премина към друг цветен снимачен материал, тъй като стандартният KODAK ще бъде неизползваем. Иначе времето и другите условия за снимки бяха най-благоприятни – зеленината около манастирските постройки още не бе изсъхнала и пожълтяла и това ще ми покаже, че пътуванията ще трябва да правя в ранното лято – преди това пролетта обикновено е дъждовна.

За спане гостите биват струпвани в големи общи спални с по над 10 легла – още едно от големите неудобства при индивидуалното пътуване без подготовка и без специално отношение на решаващите фактори. С това ще мога също да се справя, но чак при последните си посещения във Великата лавра, като при двете през 1982 г. ще получа самостоятелна стая в отделна постройка и то с баня, но с ледена вода.

Задоволявайки се само с пробните снимки от стенописите на Захарий Зограф и няколко външни снимки на архитектурата в манастира, съкратих престоя си, за да се върна обратно с кораба през Иверския манастир в Карея и оттам с автобус до пристанището Дафни, откъдето с кораба се отправих към Зограф.

На пристанището на Зограф имаше малко хора, слезли от кораба, но нито един посрещач. Явно, че трябваше сам да извървя пътя до манастира с 35 кила багаж при над 30°C горещина, без никаква сянка. След малко ме настигна някакъв грък и като ме видя с тежкия багаж, попита колко ще му дам, за да го занесе до манастира.

Отговорих му – 10 долара. Той взе в ръцете си чантата и куфара, но веднага ги пусна като опарен и избяга напред. Очевидно трябваше самичък да си нося кръста чак до манастира. Разстоянието наистина не е голямо – около 4–5 км, така че не беше невъзможно да го мина за около два часа с много и чести почивки по пътя.

Полека, полека стигнах и до манастирската порта, а зад нея бе и спасителната чешма с прекрасна студена вода. Седнах за малко и влязох през отворената врата на манастирската сграда, без да видя никакъв жив човек. Оставих долу багажа и се качих нагоре, чак до верандата на третия етаж. Малко след това се качи и Нектарий и започна разговорът ни, описан подробно в моя гръцки дневник от септември 1989 г. Малцината монаси, които по това време бяха в манастира, спяха в килиите си и почиваха от утринната служба. Нектарий ме заведе в кухнята, където готвачът Мицо беше зает с готвенето на вечерята. Посрещна ме много любезно и ми даде да хапна боб (със запръжка и стар сух хляб!). Отведе ме в една стая на първия етаж, която ще ползвам и при следващите си посещения в манастира – с железен креват и малка маса без покривка, но с газена лампа и много шкафове, вградени в стената, където прибирам багажа си. Легнах за малко да си почина, но не можах да заспя и станах, излязох на двора и след малко се появиха някои от монасите. В манастира бяха само игуменът, Серафим, Паисий, Йоаким и Пахомий. Запознах се с всички без игумена, който не се появи през този ден. Пахомий, библиотекарят, беше най-любопитен за моите занимания, също както и аз горях от любопитство да видs музейната сбирка и библиотеката, което щеше да стане на следващия ден. Любезността на Пахомий беше без мярка – чудеше се с какво да ми услужи, като каза, че няма никакви проблеми за снимане на ръкописи от библиотеката, както и на Паисиевата история, които щял ми покаже още на следващия ден. Намери от складовете си една голяма цветна литография с изглед на манастира, отпечатана в началото на века и ми я подари заедно с двете големи книги за манастира, издадени през 1942 г., които ми бяха много нужни, но до момента не бях намерил по антикварите – и двете бяха много добре запазени и дори неразрязвани – в Берлин щях да ги дам да се подвържат с твърда

подвързия и те щяха да заемат достойно място в моята библиотека, комплектувана по този начин вече с всички издания на български език за Света гора. За архива, хрисовулите и други документи на манастира Пахомий ми каза, че разрешение за снимане и изобщо за да ми се покажат можел да даде само игуменът, като за влизане в архива имало и друго ограничение – намиращото се на горния етаж в новото северно крило на манастирския комплекс помещение е затворено с желязна врата и има три брави, чиито ключове се държат от трима монаси – това са игуменът, Паисий и той, Пахомий, а Паисий в момента не е в манастира. Тази история ще ми се разказва при всяко от следващите мои посещения и винаги ще има по един от пазещите ключа, който точно по това време отсъства. Докато най-после през 1981 г. игуменът сам ще ми отвори архива и ще вляза с него – без да има нужда да се търсят другите ключове.

Запознах се и с най-младия монах – йеромонах Йоаким от Врачанско, с когото полека-лека ще се сближим, а при следващото ми пътуване през май 1979 г. игуменът ще разреши той да ме придружава четири дни за обиколка на някои от манастирите – с придружител-монах (макар и българин!) гръцките монаси вече не се отнасят към мене с такова недоверие, както когато съм сам и това ще ми помогне много, за да получа достъп в някои от труднодостъпните за външни лица помещения на манастирите Ватопед, Ксенофонт и особено Дохияр, където ще имам възможност да вляза дори в олтара и да разгледам внимателно иконостаса, несъмнено изработен от същите майстори, които в края на XVIII век са изработили средната част на иконостаса в Митрополитската църква в Самоков и иконостаса на Хрельовата църква в Рилския манастир, пренесен след разрушаването ѝ в параклиса „Св. Иван Рилски“ в новата сграда.

Макар и да не получих тъй важното за мене разрешение да вляза в архива на манастира, използвах много рационално времето за заснемане на стенописи в двете църкви и в три от параклисите в старото източно крило на манастира. Малкото цветни снимки от това заснемане ще останат единствени, след като ми бяха откраднати цветните снимки, които направих през

1981 г. и които по това време вече имах възможност да снимам на много хубав цветен фотоматериал AGFA-GEVAERT, устойчив на висока температура и с изключително добро предаване на цветовете – това бяха експериментални фотоматериали, предоставени ми безвъзмездно от директора на западноберлинския филиал на концерна Байер-Фарма заедно със също така експериментални черно-бели филми с много висока чувствителност и голяма рязкост на изображенията, които ще ми позволят за заснема през 1982 г. с новата си японска фотоапаратура и осветителна инсталация почти всички стенописи в голямата манастирска църква без статив, от ръка с много висока стълба.

От четиридневния си престой в Зограф отделих един ден за посещение на съседния Хилендарски манастир, който по важност за мене не отстъпваше на Зографския манастир и на Великата лавра на св. Атанасий. В Хилендар пристигнах много рано – беше началото на лятото, дните бяха много дълги и се съмваше много рано. Църквата още не беше пуснала от утрината и аз използвах редкия случай, че в манастирския двор няма никакви хора, за да направя от портата общи снимки с църквата и манастирските сгради, каквито могат да се направят само с много широкоъгълен обектив, по това време още голяма рядкост както за професионалните фотографи, така и за любителите. Докато се готвех да направя снимката, зад мене се появи един възрастен монах и ме запита на много хубав немски език, макар и с австрийски акцент: „А можете ли да хванете целия манастирски комплекс?“ Показах му, че мога, като му дадох да погледне през прозореца на фотоапарата – за да видя голямото му удивление, че наистина може на една снимка да се съберат най-важните сгради заедно с църквата. Това беше първата ми среща с йеромонах Митрофан, представителя на Хилендар в Карея, и началото на нашето приятелство, което продължи много години и само при последното ми посещение не го намерих в манастира – беше заминал за Виена и там щяха да го заварят събитията от 1989 г., които толкова промениха нашия живот. По-късно загубих връзката си с него, но остана споменът от срещите ни и многото разговори за атонското изкуство – и не само за него, а и за политическите събития, които не-

очаквано и за мене, и за него ни събраха на Света гора и ми помогнаха да попълня представите си за общата съдба на нашите народи.

Прегледах присъствената книга, в която всички гости са задължени да си запишат името. Тя беше нова и съдържаше само данните за посетителите от настоящата година. Тези данни потвърждаваха думите на Митрофан за големия поток от сръбски поклонници, каквито посещаваха манастира почти всяка седмица на малки групи, като не оставаха през всички дни само в Хилендар, а ходеха и по другите манастири и по този начин демонстрираха пред гръцките монаси сръбското присъствие на Света гора. Там видях и името на един известен сръбски изследовател на средновековното изкуство, Гойко Суботич, който е бил в манастира цял месец, а туй означаваше, че не само за учени от ФРГ и Австрия, но също и за такива от комунистическа Югославия, ограниченията за четири дни посещение не важат. От друга страна, независимо от статута на Света гора, гарантиращ автономността на манастирите, но и задължаващ монасите да се подчиняват на гръцките закони, някои от манастирите не признават гръцката република, а манастирът Есфигмен, също както отделни монаси в някои други манастири не признават и гръцкия патриарх, като считат опитите му за приобщаване към католическата църква и участието му в начинания на икуменистическото движение за предателско по отношение на православието.

През следващите години посещавах много пъти Хилендар и направих безброй снимки на неговите паметници, позволиха ми да снимам също иконите и стенописите в църквата, а и във всички параклиси, както и в музея, ползвах се от библиотеката и ръкописите, съхранявани в манастира, без да ми се правят никога никакви пречки. Сръбски колеги или посетители срещах много рядко – ще спомена тук само случайната си среща с един сръбски „историчар на умјетноста“, който като видя, че правя снимки на цели композиции с моя фотоапарат (тогава това беше Asahi Pentax с един от най-хубавите широкоъгълни обективи, каквито досега съществуват), помоли ме да му направя няколко снимки от стенопи-

сите в нартекса на църквата. Изщраках три цели дълги черно-бели филма и му ги дадох с надеждата, че ще му помогнат при публикацията – без да зная нито името, нито службата, към която се числи, само с желание и той да допринесе със своята публикация за запълването поне на някое и друго бяло петно от нашата обща културна история.

Една от главните задачи, които си бях поставил в Хилендар, беше да проуча много внимателно зидарията на строежите от края на XVIII и началото на XIX век, като направя много детайлни фотоснимки, по възможност да измеря големината на тухлите при всички постройки и по такъв начин да събера достатъчно документация за строителите, които ще се окажат едни и същи за всички строежи и престроявания на манастирските сгради не само на българските манастири в началото на XIX век, но и на другите манастири – Есфигмен, Ксиропотам, Ксенофонт, „Св. Пантелеймон“ (Русик), та дори Ивер и Великата лавра на св. Атанасий. Със сведенията в сметководната книга на Зографския манастир, която открих през 1981 г. захвърлена на пода като боклук в архива на манастира, ще успея през следващите години да идентифицирам и имената на всички строители от това българско строително ателие, изградило и престроило в течение на повече от един век едва ли не всички забележителни църковни постройки и джамии на Света гора, в Албания, Косово и България, чак до самоковската джамия и Съборната църква на Рилския манастир, повечето от които ще мога сам да обиколя и заснема през следващото десетилетие.

Краят на първото ми посещение на Света гора беше ознаменуван и от едно не особено често случващо се събитие. Малко след завръщането ми от Хилендар стана земетресение, разклатило силно и масивните каменни манастирски сгради. По това време, късно вечерта, бях заедно с всички монаси в трапезарията. Разтърсването уплаши всички и трябваше да ги успокоявам, че това е „само“ земетресение и манастирските сгради са достатъчно устойчиви. Втори трус не последва и постепенно всички се успокоиха. Към обяд на другия ден се разделих с монасите и

слязох с муле до пристанището, придружен от Серафим. При завръщането ми в Солун цялото население на града беше излязло от къщите си, макар и от земетресението да бе пострадала една-единствена сграда, която след това се оказа, че била без основи и само долепена до съседните къщи. Аз имах ключ от жилището на моя приятел Георги Веленис, където бях отседнал, и едва влязъл, телефонът иззвъня, той ми се обади от едно село близо до Драма в Беломорието, където веднага избягал. Каза ми, че било много опасно да остана в жилището му и трябвало веднага да замина при него с първия автобус. Последвах съвета му, като получих възможност да направя през следващите седмици голяма обиколка на бившите български земи в Беломорска Тракия чак до Родопите, Филипи и Кавала. Наистина, тази обиколка нямаше никаква връзка нито с работата ми по светогорските манастири, нито с изследванията ми върху паметниците от Първото българско царство, които бяха главна тема на моята научна работа и през следващите десетилетия също щяха да бъдат в центъра на изследователската ми дейност. Припомних си само за надписа на Пресиан, който по време на войната беше донесен в България, но след това върнат в Гърция – бях любопитен за съдбата му след връщането и помолих Георги да ме закара с колата на сестра си до Филипи, като след това отидем и в Кавала, където сестра му, зъболекарка във ФРГ, беше на летуване с децата си.

Да се намери надписът на Пресиан не беше много лесна работа. В малкия музей при старините във Филипи го нямаше и едва след дълго търсене го открихме изхвърлен навън, на няколкостотин метра, и с още една отчупена част от него. Заснех запазените части – ако бях дошъл с кола, спокойно можех да ги сложа в багажника и да ги изнеса оттам, без някой да ме забележи. А този надпис има за нашата история не по-малко значение от старините в Зографския манастир като главен свидетел за мястото на българо-византийската граница, но и с текста върху него, често цитиран в литературата: „*... Който търси истината, Бог вижда, и който лъже, Бог вижда. На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но Бог вижда...*“

Пътуването ми до Филипи беше и първата моя конфронтация с въпроса за пътуванията на апостол Павел. Естествено, и аз най-напред се отправих, както и апостолът, към „реката“, в която той кръщава своята първа последователка в Европа. Но по причини, които би трябвало да са известни на всички посетители на Филипи, не можах да я намеря. Защото такава река, с чиято вода апостолът да я кръщава, а след това с кораб по нея да се върне в Троада, и сега няма, както никога не е имало. Посетих и „тъмницата“, в която Павел и неговият придружител Сила са били затворени и оковани – от научната литература вече ми беше известно, че така наречената тъмница в действителност е била най-обикновена цистерна за вода при един от храмовете, при това значително по-късен от времето на апостол Павел, в което сам можах лично да се убедя. Три десетилетия преди да напиша моята студия по този въпрос! Макар и все още да имам много опоненти, които – без никога да са ходили във Филипи – убеждават лековерните и смирени християни, че първото пътуване на апостола, заедно с приключенията му край реката и в тъмницата, е било до Филипи, а не до Филипопол/Пловдив, където той действително е създал първата християнска църковна община на нашия континент, както и една здрава църковна организация, която устоява в течение на много векове на гоненията от страна на „православните“ гърци. Но както казва и надписът на Пресиян: „*Бог вижда.*“

От много голям интерес за мене беше и пътуването, при което Георги ме закара до Родопите, близо до българската граница, където населението се състои само от българи-помаци. Отидохме с него до гробището, където се правеше помен – на български език, или поне на език, от който разбирах всяка дума. Опитах се да заговоря няколко жени на български, но те веднага захвърлиха своите дарове за панахидата и хукнаха да бягат. Това ме накара да разгледам по-внимателно гробището, където не можах да видя нито един надгробен надпис на български език. То очевидно беше най-грижливо прочистено от всякакви улики относно действителния етнически произход на местното население. При многобройните ми пътувания в Западна (Гръцка) Македония щях да се уверя в големите размери на тази повсеместна акция, проведена навсякъде

по бившите български земи, където всякакви български надписи са били заличени или унищожени в края на 1940-те и в началото на 1950-те години. След провеждането на тази акция по цялата територия се прави от видни гръцки учени един вид „инвентаризация на старините“, за да се „докаже по научен път исконния гръцки характер на населението, откакто там съществува грамотността“. Няколко седмици след завръщането ми в България на улицата случайно срещнах мой стар познат – бившия културен аташе в нашето посолство в Източен Берлин, Савов, като му разказах за тези подробности. По това време той работеше във Външния отдел на ЦК. Каза ми, че разказът ми би бил много интересен за неговия началник Цветан Николов, зам.-началник на отдела, и ми уреди с него среща още на другия ден. Николов изслуша също с интерес моя разказ за впечатленията ми от Беломорието, Западна Македония и българските манастири в Света гора, стенографиран от неговата референтка Златина Динева. Каза ми, че мога винаги да разчитам при тези мои пътувания на неговата подкрепа и посредством референтката му ще мога лесно да се свързвам с него – което щях да правя многократно в бъдеще, особено в критични ситуации.

Тъй като до изтичането на гръцката ми виза оставаха още няколко дни, след завръщането ми в Солун посетих българския консул Осенски, за да изпълня задължението си като гражданин на НРБ да се регистрирам в консулството. Представих му се официално и му разказах за повода ми да посещавам Гърция и Света гора във връзка с моите договорни задължения към издателство на ГДР, а и за издаденото ми разрешение за посещение и правене на фотографски снимки. Казах също и че смятам да отида за един-два дни до Костур, за да разгледам архитектурните паметници от Първото българско царство в града, като направя снимки и от тях. Тогава той ме запита дали не бих могъл да му помогна с изпълнението на една задача, с която бил натоварен, но сам имал затруднения за пътуване в този район: да намери преименуваното междувременно родно село на Димитър Благоев. Отговорих му, че не съм се занимавал никога с този тъй важен за българската историография въпрос и че едва ли ще имам време да

се справя с такава задача. Той обаче ми бутна в ръката 1000 драхми (24 DM), за да взема там такси, ако науча къде се намира селото, а след завръщането си непременно да му се обадя. Тъй като тези пари почти покриваха стойността на автобусния билет до Костур и обратно, аз ги взех – от мене не се искаха никакви отчетни документи по тях и те запълниха някои дупки във вече доста изчерпания мой бюджет.

Пътуването ми до Костур беше първото от цяла поредица пътувания, при които през следващите години щях да заснема не само стенописите и архитектурата във всички важни средновековни църкви, но и на три пъти да използвам града като отправна точка за пътуванията ми до Преспанското езеро и по-специално до малката църквица недалече от брега на езерото, на която щях да посветя цяла монография, отпечатана на мои разноски в 2001 г. – тук трябва да отбележа, че през село Агиос Германос (Свети Герман), където се намираше църквата, минаваше гръцко-югославската граница, и то в църковния двор, а на няколко километра, през Преспанското езеро, минаваше и гръцко-албанската граница. По това време този район беше строго забранен за посещение на чужденци – навсякъде имаше писмени забрани за фотографиране, а казармата на граничните войски се намираше на площада срещу църквата.

Това първо пътуване до Костур беше много важно за моята изследователска работа. Тъй като всички средновековни и късносредновековни църкви в града бяха по това време в ремонт или реставрация, достъпът до тях беше забранен и те бяха заключени с катинари. Още при пристигането си в града научих кой пази ключовете и срещу бакшиш от 10 долара получих за целия ми двудневен престой връзката с ключовете за всички църкви – тази процедура се повтори, потрети и т.н. при всички мои следващи пътувания, след които притежавах по-добра фотодокументация за църквите, отколкото службата за защита на паметниците (Ефория „Западна Македония“) със седалище в Солун. Нощувах в малък и евтин хотел, а при храненето си можах да оценя забележително вкусно приготвените гозби в малки гостилнички, където към храната се получава безплатно и чудна изстудена вода.

Естествено, поръчката на консула Осенски не можах да изпълня – нито пък имах намерение да си губя времето да търся родното село на „първия български социалист“. Въпреки това след завръщането си в Солун отново посетих консулството. Осенски никак не се засегна от неизпълнението на поръчката му, а вече имаше и за себе си извинение, след като дори „такъв прочут специалист“ като мене не е успял да намери туй важно за българската историография село. А като му се оплаках за тежкия си багаж, който трябваше да отнеса в България – нараснал още с цял куфар книги – той сам ми предложи да вземе част от него с колата си и да го закара в София, където отивал след няколко дни в отпуск. Не се поколебах, приех с радост предложението му и след завръщането си в София получих куфара в неговото жилище на ул. „Бирюзов“ (бившата улица „Карл Шведски“, сега пък преименувана в „Дондуков“).

Пристанищата на манастирите Зограф и „Св. Пантелеймон“

Конаците на манастирите Хилендар (горе) и Зограф (долу)

Карея

Съборната църква Протатон, XIII век

Карея

Манастир Ставроникита

Манастир Ивер

Параклиси „Св. Йоан Кръстител“ и „Богородица Портаитиса“ (горе)
Съборната църква (долу)

Трапезарията ⇨

Манастир Ивер

Манастир Дионисият

Дървени врати в Съборната църква, XVI век

Манастир Дионисият

Апокалипсис
Стенописи във външния нартекс на Съборната църква,
след 1553 г.

Манастир Дионисият

Апокалипсис
Стенописи във външния нартекс на Съборната църква,
след 1553 г.

Детайли ⇨

Манастир Дионисият

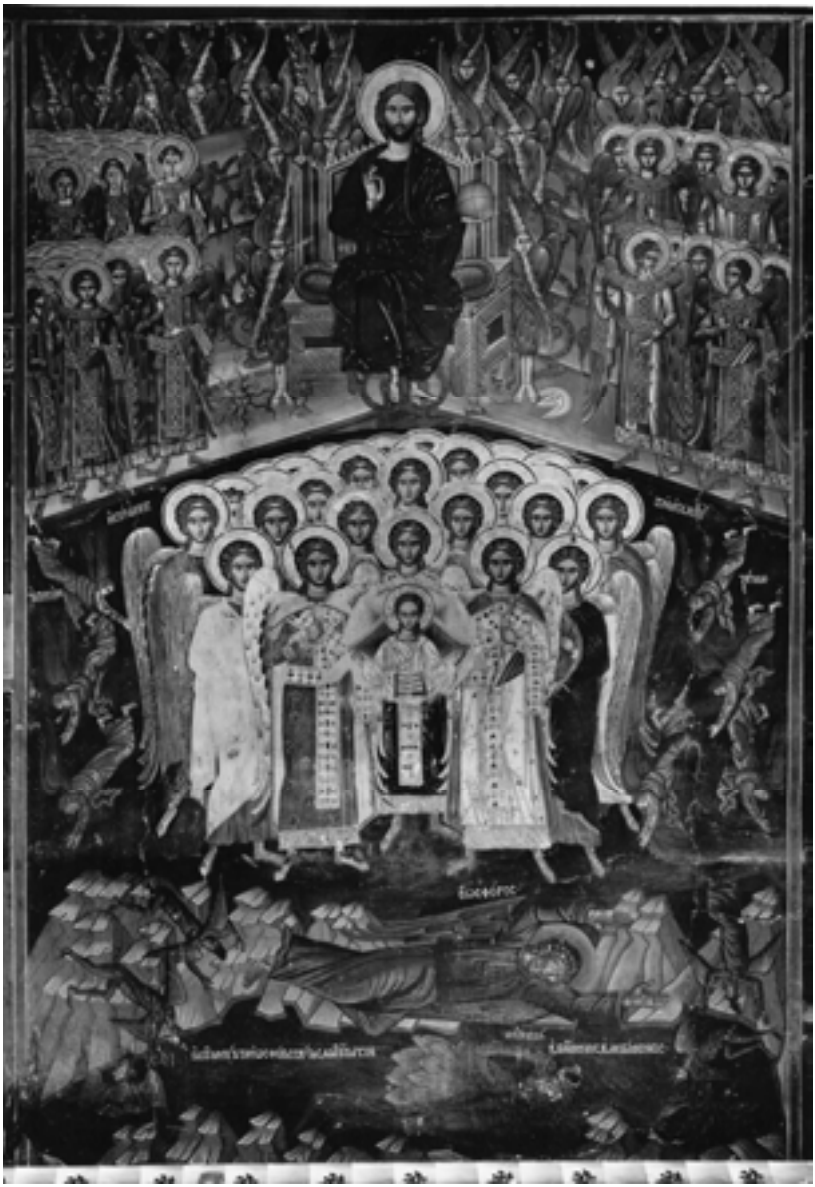

Трапезарията на манастира

Стенописи в трапезарията, ок. 1547 г. ⇨⇨

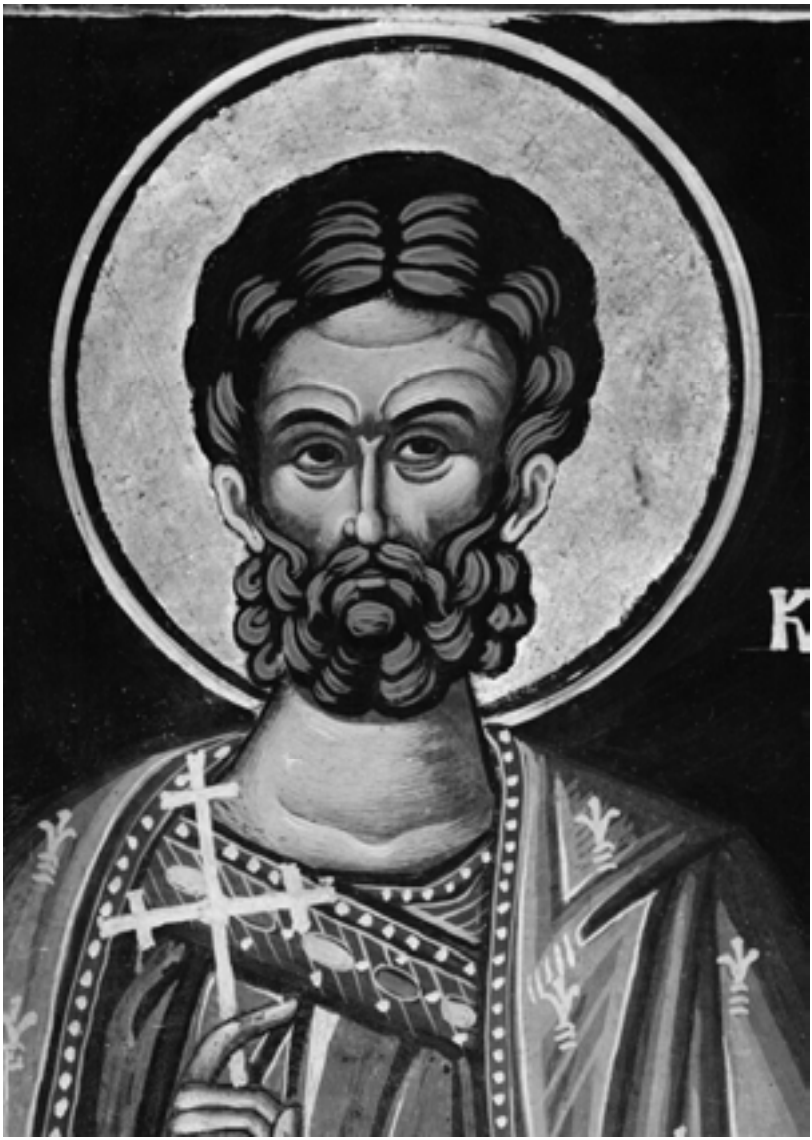
Манастир Дионисият

Архангелски събор

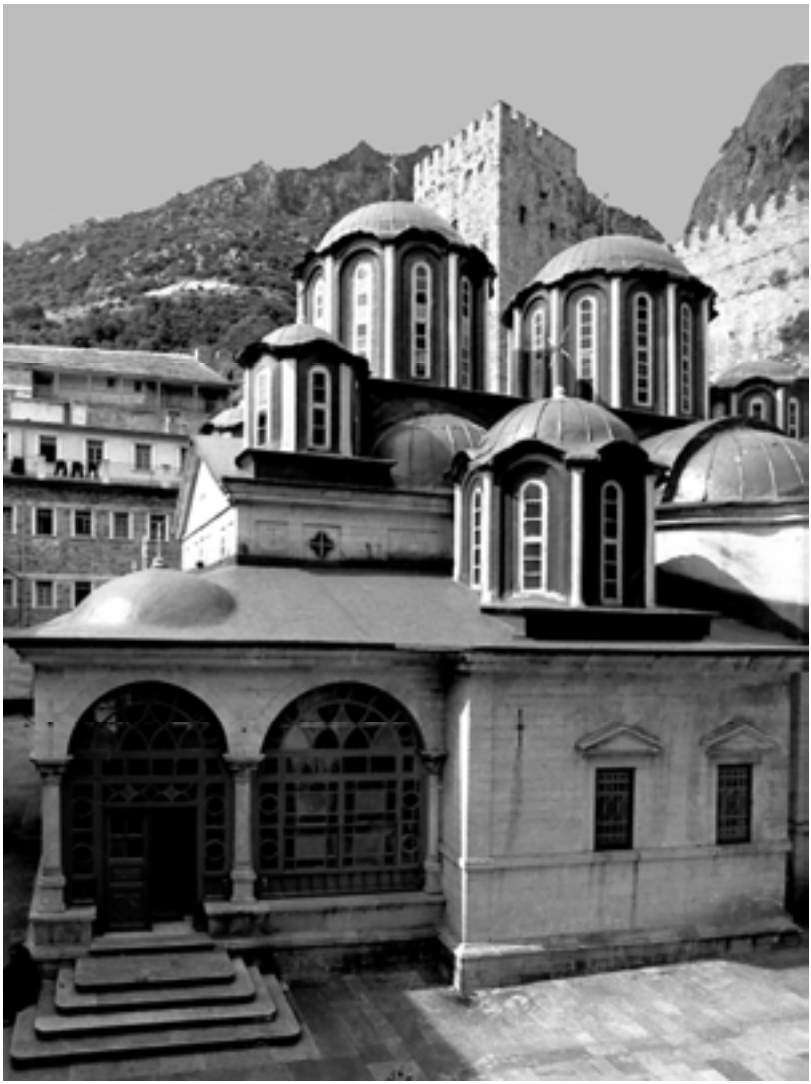
Св. Меркурий

Св. Евстатий

Манастир „Свети Павел“

Съборната църква

Манастир „Свети Павел“

Св. Петър и св. Павел

⇦ Св. Йоан Богослов

Стенописи в параклиса на отбранителна кула, след 1521 г.
Манастир „Свети Павел“

Карулия – Атонската пустиня със скита „Света Ана“

Приложение 2

БЕЛЕЖКИ ЗА ДВЕТЕ ПЪТУВАНИЯ В ГЪРЦИЯ И ПЪТУВАНЕТО В МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ 1979

ПЪРВО ПЪТУВАНЕ В ГЪРЦИЯ

Първото ми пътуване в Гърция през 1978 г. имаше за цел проучването на условията за по-нататъшната ми работа във връзка с книгата за изкуството в светогорските манастири, която по договора с издателство „Унион“ в Берлин (ГДР) трябваше да подготвя за шест години. Това пътуване – както и следващите си пътувания в тази страна – използвах същевременно за проучвания на художествените и архитектурните паметници от Първото и Второто българско царство по територията на Гърция, съставящи основната част на моята научна дейност. Макар че по това време за светогорските паметници на изкуството и за изградените през X–XIII век в българската държава архитектурни паметници имаше доста отделни публикации сред научната и научнопопулярната литература на някои чужди езици, предимно гръцки, за българската наука след Втората световна война тази тема беше табу. Освен няколкото български историци и археолози, чийто брой е по-малък от броя на пръстите на едната ръка, имали възможност да посетят някои средновековни паметници през войната, за всички останали те бяха недостъпни и по-слабо познати, отколкото, да речем, църквите в Грузия, Армения и отдалечените на хиляди километри новгородски, псковски или киевски постройки. Това положение имаше за резултат създаването на пълен хаос в представите за корените на българската духовна и материална култура. За да „докажат“ например тезите си за произхода на малката църква „Свети Архангели“ в Бачковския манастир, български историци на архитектурата обикаляха многократно далечните съветски републики Грузия и Армения и „откриваха“ там нейните прототипове, без да знаят, че само на няколко десетки километри, в Цариград и на Света гора, има напълно сходни с нея църкви, които при това не са нейни прототипове, а са изградени под влияние на нейната архитектура и специфичното ѝ предназначение в манастирския комплекс. За

стенописите в българските църкви от XIII век ще се окаже, че не са възникнали под влияние на византийски стенописи и мозайки от XIV век, както пише в Уикипедия и по учебниците. А стенописите на сръбските църкви от XIII век в Рашка и Косово, гордостта на „сръбската култура“, ще се окажат творби на търновски художници, като надписите по тях също ще се окажат дело на български „краснописци“. Използвам съзнателно българското понятие, а не гръцкото „калиграфи“, защо то отговаря и на особеностите на техните букви, възникнали в Преслав и Търново, а не в Цариград.

За предстоящата ми работа се налагаше съставянето на подробен и много точен план, чието изпълнение трябваше да бъде реализирано в рамките на дългосрочен проект в течение на повече от предвидените по договора ми с издателството 6 години. Аз трябваше да координирам моята лична работа с работата по книгата за светогорското изкуство, а в нея централно място заемаха вече – след впечатленията ми от първото пътуване – стенописите на Захарий Зограф във Великата лавра на св. Атанасий и строежите на българското строително ателие, изградени в края на XVIII и началото на XIX век, които приключват и увенчават епохата на византийското и поствизантийското средновековие.

Тази моя работа налагаше обикалянето не само на всички манастири в Света гора с графично и фотографско заснемане на позначителните постройки – публикуваните преди това архитектурни планове не бяха особено точни, дори и излезлия чак през 2000 г. труд на гръцкия историк на архитектурата проф. Павел Милонас ще се нуждае от корекции и поправяне на многото грешки, допуснати от автора и неговите многобройни сътрудници. Поставих си за цел да посетя и всички средновековни църкви на територията на Гърция, но и на Македонската република, по това време още част от Югославия, която щях да обиколя в същата 1979 г. А десет години по-късно, в навечерието на новата епоха в европейската история, ще обявя плана си за изпълнен – освен при проучването на българските паметници в Зографския манастир, където моите изследвания на някои значителни паметници на българската култура бяха възпрепятствани, без обаче то-

ва да се отрази на крайните резултати от изследванията ми, повечето от които бяха публикувани още в първите години на новото хилядолетие.

Главната тяжест при изпълнението на моя дългосрочен проект по изследване и публикуване на художествените и архитектурните паметници на Света гора и в западната част на Балканския полуостров щеше да падне върху тяхното фотозаснемане с предимство на детайлните снимки, както и върху сравняването им с публикуваните в научната литература планове. Само в Зографския манастир и Великата лавра на св. Атанасий бях предвидил проучвания на архиви – тук щастието щеше да ми помогне и в двата манастира да открия не само най-важните документи за тях, но и най-важните сведения, с които досега науката разполага, за същността и обсега на действие на цяло строително ателие, чиято дейност доминира в течение на близо едно столетие по целия Балкански полуостров, изявена на главните строежи от това време в Света гора, Албания, Косово, Македония и България, където накрая се разкрива в цялата си пълнота и красота в шедьовъра на българското възрожденско изкуство – Съборната църква на Рилския манастир. До моите пътувания в историята на архитектурата не е известна връзката между отделните творби на това строително ателие на българи от Югозападна Македония, като се знае само името на строителя на Рилската църква, първомайстор Павел от Кримин. А за тази връзка и за имената на останалите строители, както за моите публикации, и досега българската официална псевдонаука не желае и да знае: „Те такъв дзвер нема!“

* * *

Едно от главните условия за успеха на моята изследователска и снимачна работа на Света гора беше създаването на материална база за дейността ми там – или по-точно пренасянето и стационирането в манастира на репродукционна уредба с фотоматериали за заснемане на архивни материали и малки подвижни предмети. Тази работа отначало смятах да извърша сам, като исках

постепенно да бъдат привлечени и други сътрудници от България. При организацията на материалната база и нейното функциониране разчитах на помощ от някои български служби – на първо място от ДО „Пластични изкуства“ при КК, чийто директор по това време беше зам.-председателят на Комитета проф. Пейо Бербенлиев. За легализиране на моята дейност сключих договор, подписан и от него, с който се задължавах срещу символична цена (5 лв.) на средноформатен и голямоформатен негатив да предам по един дубликат от всяка моя снимка, направена в Света гора. Впоследствие с анекс към договора бяха добавени и българските паметници в Югославска и Гръцка Македония, като към снимките се задължих да прибавя подробни бележки за съответния паметник, чието заплащане се включваше в сумата, заплатена за негатива и останала непроменена – 5 лв. Две години по-късно за предадените от мене бележки за паметниците във вид на монографични изследвания с размер от по няколкостотин страници ще се възприеме условието те да бъдат отделно заплащани, като хонорарът ми се изчислява по тарифите за заплащане на научни трудове, но понеже няма да бъдат отпечатвани, а ще са предназначени само за вътрешно ползване, ще ми се изплаща само 50% от определената в таблиците сума. По този начин за моята десетгодишна дейност, при която предадох текста на две големи монографии от по над 400 стандартни страници („Църквата «Св. Герман» при Преспанското езеро“ и „Стенописите на Захарий Зограф във Великата лавра на св. Атанасий“) с над 400 негатива, както и няколко десетки чертежи, ми бяха изплатени 5000 лв. С това приключих в началото на юли 1989 г. моята дейност за КК. А последвалите само малко по-късно събития приключиха също и дейността на моя „работодател“.

Във връзка с програмата за моята работа бях водил вече много разговори, предимно със зам.-председателя на КК арх. Бербенлиев, написах няколко „паметни бележки“, копията от които пазя и досега. Във всички тях излагах важността на манастира Зограф с неговите художествени и архитектурни паметници за българската история, но и за историята на културата на всички балкански страни, давах примери за отношението на сръбските

власти към паметниците на Хилендарския манастир, като отбелязвах изрично, че те с много малко изключения са паметници на българската история, култура и изкуство. Обръщах внимание на последиците от пожара преди три години в южното крило на манастирския комплекс, все още неотстранени и застрашаващи срутването на цялото крило. Отбелязвах трагичното състояние на българските ръкописи и документи в архива и библиотеката на манастира, оставени на произвола на влагата и мухъла в тези помещения. Тъй като самият аз нямах възможност да се обърна непосредствено за подкрепа към главните фактори в българския политически и обществен живот, надявах се това да направи Бербенлиев, чието главно задължение беше грижата за българското културно наследство и опазването на неговите паметници – при това не само в държавните граници на страната, а и извън нея. От Германия нямах никаква представа за неимоверното разрастване на бюрокрацията в българската обществена система, настъпило само за десетината години, в които практически се бях откъснал от българската действителност, и не знаех каква сложна корумпирана система е създадена през това време в нашата страна. Също както не знаех, че огромните средства, отпускани за пропаганда на българската стара и съвременна култура, потъват по джобовете на неколцина „лидери" на културния живот в страната, докато българската наука постепенно се доближава до абсолютна незначимост, замаскирана от гръмогласните самохвалби на деятелите от всички области на науката и изкуството.

* * *

Макар и да бях водил вече много разговори с проф. Бербенлиев в края на 1978 и началото на 1979 г. при моите пътувания до България, някои от най-важните въпроси, свързани със следващото ми пътуване до Гърция, предвидено за началото на юни 1979 г., оставаха висящи – сред тях заплащането на фотоматериалите и репродукционната уредба заедно с петромаксовите лампи, които трябваше да закупя от Източен и Западен Берлин преди пътуване-

то ми за България и оттам за Гърция. По това време още нямах телефон в жилището си и трябваше да говоря с КК от улични автомати, затруднявайки с моята „конспиративна“ дейност съответните служби в България и ГДР. Но и с тези разговори не се стигна до резултати, при които да имам в писмена форма потвърждение, че разходите ми, съставящи близо 3000 щ.д., ще се възстановят от Комитета. Бербенлиев ми беше казал да не се безпокоя за изплащането на немалката за мене сума и да отпътувам за България и оттам за Гърция съобразно предвидения план, а при краткия престой в София ще получа парите. Но за пътуването ми бяха нужни и документи, с които ще мога да пренеса без проблеми през митниците голямото количество фотоматериали. Дори и този маловажен въпрос можа да се реши едва след дълги преговори с различни служби при посолството и накрая издаването на такова разрешение трябваше да нареди самият временно изпълняващ длъжността посланик, доколкото си спомням, името му беше Спасов. Аз трябваше да показвам на различните служби в посолството всички договори и писмени материали, свидетелстващи за моята дейност – вместо КК да изпрати телекс, освобождавайки ме от действия, които нямаха нищо общо с моята работа. Уговорено беше, че ще бъда посрещнат на летището от служебно лице, за да изляза през VIP изхода. И това беше единственото, което се осъществи според уговорките – при кацането ми на аерогара София бях посрещнат и откаран със служебна кола в Комитета. Тогава започнаха същинските митарства.

Имах на разположение само няколкото следобедни часа, защото на другата сутрин в 9 часа трябваше да пътувам за Солун. Бербенлиев обаче ми съобщи едва при моето пристигане в Комитета, че финансовите въпроси, свързани със западна валута, били в компетенцията на другия зам.-председател, ген. Емил Александров, с когото наистина се познавах много добре и бяхме на „ти“. Но това съвсем не опростяваше нещата, макар и Бербенлиев да твърдеше, че вече бил говорил с него и всичко било уредено. Изобщо „лесна работа“. А тази лесна работа се оказа не особено лесна. Александров го нямаше в кабинета и

никой не знаеше къде е, докато неговият личен референт не ми подшушна, че се крие долу, в колата си, от други като мене, на които също бил обещал да даде пари – само три години по-късно той ще бъде съден и осъден на шест години затвор заради не особено легалните си финансови дейности. Намерих го и му заявих, че ако не получа веднага парите, тазгодишното ми пътуване пропада, и той се съгласи да ми даде 500 щ.д. поне за покриване на неотложните задължения във връзка с пътуването, а остатъкът щял да ми се изплати след завръщането от Гърция. Но същевременно ми обърна внимание, че за всички мои разходи трябва да имам отчетни разписки. От мобилния си телефон – по това време още много голяма рядкост – той се обади в касата на МВнР, тогава още в зданието на Министерството на правосъдието, да ми бъде дадена тази сума, като нареди на своя шофьор да ме закара дотам, за да получа парите от касиера.

И така, вече изглеждаше, че всички затруднения са преодолени, стегнах си багажа и на следващия ден, 3 юни, заминах за Гърция – или по-точно за граничния пункт Кулата, защото там не ми позволиха да напусна страната: липсваше изходна виза на паспорта ми и трябваше да се върна отново в София, за да я получа в паспортното отделение до Лъвов мост. Оставих си багажа на Кулата, където служителите по граничния контрол вече ме познаваха, а с началника Керемидчиев също бях на „ти“. Успях да хвана влака за София и на другата сутрин в 8 часа, при отварянето на паспортния отдел, бях вече там. Началникът на отдела ме прие, без да чакам, и нареди да ми се издаде веднага визата – което „веднага“ все пак продължи до 8,50. Пред вратата на паспортното едно такси чакаше на светофара и аз се качих на него до гарата, изтичах по коловоза, за да се кача на вече тръгващия влак, и пристигнах благополучно на Кулата. Емил Александров беше уговорил по телефона с българския консул в Солун да вземат с тяхната кола багажа ми от граничния пункт, а аз да си го получа в консулството. Качих се на влака без багаж и след три часа бях в Солун, където ме чакаше Георги Веленис. Но и с това усложненията по пътуването ми още не бяха свършили. В Министерството на Северна Гърция ме ос-

ведомиха, че бройката на посетителите на Света гора е попълнена и мога да получа разрешение едва след две седмици. Казаха ми обаче, че списъкът на посетителите, който се съставя в Атина, още не е попълнен и ако *веднага* замина за там, ще получа разрешение да посетя Света гора *веднага*. Но и това *веднага* беше също условно, защото следващите три дни бяха в Гърция неприсъствени и самолет за Атина можех да взема само след тях.

Постарах се да използвам трите непредвидени в плана ми дни възможно най-рационално. За един ден отидох до Костур и както при предишното ми посещение през 1978 г., срещу бакшиш от 10 щ.д. получих от пазача на старините връзката с ключовете за всички църкви, за да продължа тяхното заснемане при чудесно за външни снимки време. Останалите дни до заминаването ми за Атина използвах за посещение на голямата изложба „Произведения на македонското златарство от IV–III в. пр. Хр." с новите находки от Вергина. Бях поканен на обед от проф. Лавас, завеждащ катедрата по История на архитектурата в Солунския университет и отговарящ за старините в Северна Гърция, чийто асистент по това време беше Георги Веленис, като водих с него продължителен разговор главно във връзка с моите изследвания на средновековните паметници от Костур. Продължителен приятелски разговор на същата тема водих и с проф. Вокотопулос, когото познавах още от предишното пътуване. След завръщането ми от Света гора той щеше много да ми помогне при моите покупки на научна литература, като успя в пазарлък със своя книжар да ми издейства голям рабат за много скъпите томове с миниатюри от светогорските манастири. Срещнах се отново и с проф. Цамис, който още беше губернатор на Света гора, като се уговорихме веднага след получаването на диамонитириона да отида при него, за да ми удължи престоя – в случай че отсъства, ще е наредил на своя помощник в службата да ми постави той печата за продължението.

Веднага след празниците, на 12 юни, отлетях с първия самолет за Атина и от летището отидох в Министерството на външните работи при началничката на отдела, под чието разпореж-

дане е службата, издаваща разрешителни за пътуване в Света гора. Познавах я от предишното ми пътуване през 1978 г. и ѝ предадох един екземпляр от току-що излязлата моя книга за християнското изкуство на средновековна България, за да има представа за мене, за издателството и за това, как приблизително ще трябва да изглежда и книгата за атонското изкуство, която подготвях. Тя беше много впечатлена и обеща да ми оказва и в бъдеще помощ за получаване на разрешителни, ако имам затруднения за това в Солун.

След уреждането на най-важния за мене въпрос вече можех да посетя в българското посолство и посланика акад. Николай Тодоров, с когото се познавах от много години и бяхме на „ти“. Той знаеше за моята дейност и за проекта ми по изследване на българските паметници в Света гора. Използвах срещата, за да запозная и него с бедственото положение на паметниците в манастира и да му разкажа за голямата диспропорция при изследванията на нашите и сръбските учени, за гръцко-югославското сътрудничество при посещенията на сърби в Хилендар и за пречките за посещение на българи в Света гора, правени от Комитета по вероизповеданията към МВнР, за чието оправдание не може да има никакви политически съображения. В ранния следобед посетих музея Бенаки, където се съхранява един кръст-реликвар, много важен за подготвяна от мен публикация. Сътрудничките в музея ми позволиха най-любезно да разгледам и да държа в ръцете си ценния експонат и дори да му направя няколко снимки – в публикацията си, излязла малко по-късно в ГДР, аз изказах и в писмена форма моята благодарност, като подчертах колко важни за научната работа са личните контакти и сътрудничеството между изследователите от различни страни, независимо от политическата ситуация на Студената война, която през тези години постепенно навлизаше в своята „горе-ща“ фаза.

След две пренощувания в хотел Галакси до българското посолство, както и при първото ми пътуване, като използвах чудесната му климатична инсталация, в късния следобед на 14 юни се върнах също със самолет в Солун – за пътуването си трябва-

ше да заплатя 350 щ.д., съставящи заедно с автобусните билети до и от летището точно ¾ от сумата, която бях получил преди това от Емил Александров. Останалите 2500 щ.д., похарчени от мене за фотоматериали и репродукционно оборудване, така и не ми бяха изплатени никога. А за получените 500 щ.д. бях викан през 1982 г. на няколко пъти от следователите по делото срещу Александров, бях разпитван за най-различни подробности от моите отношения с него и изобщо с КК, писах показания и предадох всички мои разписки и квитанции от пътуването ми през 1979 г. в размер на 920 щ.д. – значително повече от получените от него 500.

На 15 юни сутринта заминах с автобуса за Уранополис и оттам – с кораба за Карея. Пътувах с много малко закъснение от плана ми, като с непредвиденото летене до Атина и обратно все пак успях да избегна двуседмичното чакане в Солун, което щеше да съкрати и престоя ми в Света гора, тъй като моята виза за Гърция беше само за един месец. Единственото ми безпокойство беше големият ми багаж с фотоапаратурата, репродукционната уредба и огромния запас от фотоматериали, който заедно с апаратурата щеше да бъде описан на паспорта ми и трябваше да върна на излизане от страната. И тъкмо тук произлезе още едно „светогорско чудо“, макар и то да имаше напълно рационално обяснение. За моя най-голяма изненада на Зографското пристанище ме чакаше йеромонах Йоаким от българския манастир. При предишното си пътуване в Света гора му бях казал, че ще пристигна в първите дни на юни и понеже бях обещал да му купя и донеса особено желания от него бинокъл, с който да гледа пътниците (и пътничките!) в обиколния кораб, той слизал всеки ден да чака кораба. През петминутния престой на пристанището успях да му предам куфара и едната от чантите с моята фотоапаратура и фотоматериалите, без те да минат през митницата в Дафни и да бъдат регистрирани и отбелязани в паспорта ми.

След получаването на диамонитириона в Карея отидох при гръцкия губернатор Цамис. Според нашата уговорка той ми даде едно продължение за престой от пет дни с обещание преди изтичането му да ми даде за още пет дни, с което се задоволя-

ваха напълно моите изисквания за това пътуване, като за есента предвиждах и второ. Преспах в конака на Хилендарския манастир и на следващата сутрин вече пътувах в обратна посока с кораба, пристигащ към обед на пристанището на Зографския манастир. Там отново ме чакаше Йоаким и само един час по-късно бяхме в манастира. Тъй бързо се ходи без багаж!

В манастира ме чакаха две новости в състава на монасите, за които Йоаким вече ме беше осведомил по пътя. Те и двете щяха да имат неприятни последици за посещенията ми в него през тази година – и не само през нея. Първата беше заминаването на Пахомий „за 2–3 дни“ в Солун. Както предположих още като научих за това пътуване, той не се върна през десетте дни на пребиваването ми там, като по този начин блокира всички мои занятия в библиотеката и архива според моя план за изследвания и заснемания, някои от които и през следващите десет години нямаше да мога да извърша. Втората новост беше пристигането от България на трима нови монаси, Порфирий, Панарет и Амвросий, последните двама родени през 1939 г. – повече или по-малко неприятности щях да имам с Порфирий. С него имах възможност да водя дълъг разговор по време на едно съвместно наше слизане до пристанището. От разговора можах да разбера, че той надвишава по интелигентност всички останали монаси в манастира, включително Поликарп, което ме накара да мисля, че има съвсем различни интереси и амбиции от тези да остане като монах, макар и само за няколко години. А една друга информация, която по време на миналогодишното ми пребиваване в манастира никой не ми беше съобщил и която монасите ми предадоха чак сега, ми показваше достатъчно ясно целта на идването му и следващите му действия. За мене беше без съмнение, че началствата на службите в София го готвят да замести в Богословския факултет на Атинския университет изпратения там с определена цел „студент“, който щеше след това да предизвика един от най-големите инциденти, свързани с манастира и отношенията му с гръцките власти. 30 години по-късно този „студент“ щеше отново да посети Света гора, но вече в качеството си на български владика (и заклет служител

на българското ДС и разузнаване). А Порфирий пък щеше малко след завръщането ми в България да поиска от гърците „политическо убежище“ и за да увери гръцките власти в своите добри намерения към тях, щеше да ме представи пред гръцката полиция като български таен агент. Разбира се, гръцките власти не повярваха на тези сведения, но през есента не ми беше разрешено да посетя Света гора – до изясняване на положението. След това моите познати в Солун ми разказаха някои подробности, свързани с Порфирий, а и аз при едно от следващите си посещения в българското посолство в Атина за малко не се сблъсках с него – бях в кабинета на посланика акад. Тодоров, когато неговата секретарка му съобщи за новия посетител и той ме накара да изляза от другата врата, без да ме остави в неведение за целта на това му посещение. С другия студент–владика нямах честта да се срещна нито тогава в Гърция, нито по-късно в България, но от самото начало ми беше ясно кой стои зад техните действия и за какво двамата са дошли в Гърция.

С другия от новодошлите монаси, Амвросий, също щях да имам значителни проблеми при следващите мои идвания в Зограф. При посещението ми на манастира през 1982 г. той не ми позволи да вляза в параклисите от старото крило на манастира и да повторя цветните снимки на стенописите, които ми бяха отнети през 1981 г. Така че заради него загубата на тези мои снимки не можа да бъде възстановена и аз трябваше да се задоволя с малкото цветни снимки, които направих там при първите ми две идвания, в 1978 и 1979 г., с източногермански фотоматериал, чието качество не можеше да се сравнява с качеството на отнетите ми филми.

Работата ми в Зографския манастир съставляваше много малка част от работата ми в светогорските манастири, а пък и работата ми в Света гора съставляваше малка част от задачите, които си бях поставил при моите пътувания. Имаше достатъчно много други места, които трябваше да посетя. Между двете ми пътувания в Гърция през 1979 г. обиколих за един месец цяла Югославска Македония, където посетих и заснех почти всички архитектурни паметници от Първото и Второто българско цар-

ство, включително намиращите се в процес на реставрация, където достъпът на външни лица и фотографирането бяха строго забранени. През есента на същата година, докато отново чаках издаването на разрешение за посещение на Света гора, направих при прекрасно време голямо пътешествие по цял Пелопонес, Епир и Тесалия до Монемвасия със заснемане на всички църкви и стенописи в Мистра и манастирите Хосиос Лукас, Дафни и Метеорите, за да се добера накрая и до остров Хиос – пътешествие, за каквото по това време всеки изкуствовед можеше само да мечтае. Такава обиколка на паметниците на българската средновековна култура дотогава, а и досега още никой от българските историци и изследователи на изкуството не е имал възможност да предприеме – а пътувах при трудна политическа обстановка по време на „най-горещата фаза на Студената война“, когато навсякъде можех да бъда заподозрян в шпионска или подривна дейност. По същото време една българска археоложка беше задържана от полицията само задето посетила Самуиловата крепост в Охрид и след дълги разпити бе заставена незабавно да напусне страната. Фотографските снимки и чертежите от моите пътувания ще имам възможност да обработя и отчасти публикувам през следващите десетилетия, заедно с главните резултати от изследванията ми.

Докато чаках Пахомий да се завърне в манастира, успях да заснема с черно-бял филм всички параклиси в страничните крила на манастирския комплекс, както и стенописите и дърворезбата в двете църкви. Едновременно направих и архитектурното им заснемане, като въз основа на фотоснимките на фасадите в Берлин щях да направя и сложните им чертежи, които публикувах в монографиите си за българската архитектурна школа вече в следващото хилядолетие.

Както вече отбелязах в предговора към тази книга, за художествените и архитектурните паметници в Света гора сред историците и изкуствоведите има твърде превратни и противоречиви възгледи, наложени от руски, френски и немски историци на изкуството. Грешките в разчитането на някои надписи са до-

вели до неверни атрибуции и погрешни датировки главно при стенописите, различаващи се от действителните с над два века, в резултат на което в научната и популярната литература и досега, след корекциите в разчитането на надписите, съществува пълен хаос. Известният френски учен Габриел Мийе прави на тези художествени паметници през първите десетилетия на XX век много фотоснимки, публикувани в цяла поредица фолианти, макар и почти без текст и без каквито и да било стилистични изследвания, а иконографските си изследвания, издадени в една голяма книга през 1915 г., придружава единствено с графични скици, предаващи само сюжета на изображенията. По време на френската окупация на Атон през Първата световна война с помощта на специална войскова част той заснема на около 400 голямоформатни фотоснимки също и някои от главните стенописни цикли в светогорските манастири. Тези снимки издава в поредния голям албум-фолиант от поредицата, в която са включени стенописите в Метеорите, Мистра и мозайките в Дафни, „Свети Лука“ и Хиос, но с невярна атрибуция и датирани с две столетия по-рано от времето на тяхното изписване. Заедно с другите албуми от тази поредица, албумът с фотоснимки от Света гора ще бъде през целия XX век основен материал за познаването на светогорските художествени паметници – заедно с неверните данни за тях, макар и в научната литература грешките да бъдат коригирани скоро след публикуването им. А тези грешни датировки и атрибуции ще бъдат възприети от всички популярни и дори научни трудове от следващите десетилетия, включително издаваните на много езици в Западна Европа и Гърция пътеводители – по същия начин с датировка, различна от действителната с над два века.

Сред заснетите от Мийе стенописи липсват напълно стенописите от манастира Зограф, макар и да представят важна фаза от развитието на светогорското изкуство. Също и хилендарските художествени паметници са представени с малко примери, при това само от Съборната църква в манастира, допълнени с още няколко снимки в сръбски публикации след Втората световна война.

През 1942 г. група български интелектуалци посещава Атон, окупиран по това време от германците. Сред тях са художниците и бъдещи професори в Художествената академия Васил Захариев и Асен Василиев, както и стопанинът и издател на най-голямото по това време българско седмично списание „Илюстрована политика“ Никола Божинов, който тогава е един от най-добрите професионални фотографи у нас и единствен притежател на най-добрия по това време малкоформатен фотоапарат „Лайка“ с доста широкоъгълен обектив. Той прави там, в манастирите Зограф и Великата лавра на св. Атанасий, поредица фотоснимки, които впоследствие Асен Василиев ще публикува в своя статия за стенописите на Захарий Зограф в Лаврата и в издадената през 1980 г. съвместно с Атанас Божков книга за манастира Зограф. След национализацията на издателството и печатницата на Никола Божинов той е това, което в съветската литература се нарича „лишенец“, т.е. без право да заема обществена служба или да пише и публикува снимки в печата. Затова започва да „работи съвместно“ с Василиев, като фотоснимките му излизат под името на последния, а лъвският дял от хонорара отива у „шефа“ Василиев – всички негови многобройни книги и статии са илюстрирани с фотоснимки от „негъра“ Божинов.

Такава е ситуацията до назначаването на Божинов на работа в Софийската народна библиотека, където той успява да създаде образцова лаборатория за фотодокументация, продължила да работи и след смъртта му в 1960-те години. Аз познавах добре както Божинов, така и неговата лаборатория и също прилагах в своята научна работа съвременните методи за фотодокументация, съставляваща съществена част от моята научна работа не само докато бях в България, но и след преселването ми в ГДР, изобщо през всичкото време на научните ми занимания чак досега. Затова и главната част от моята работа в Света гора – при това не само в българските манастири – се състоеше в изготвянето на голям брой фотоснимки като сравнителен материал при изследванията ми, но и като заместител на досадната работа да си водя бележки и да преписвам надписи или записки по паметниците, за които ми липсваше време. По такъв начин след всичките ми пътувания в Света

гора, Македония и Гърция – също както преди това в България – разполагах с най-богатия фотоархив за средновековните български художествени и архитектурни паметници, позволяващ ми за всички тях и по всяко време да правя нужните за моята научна работа справки, като също разполагах с репродукции от едва ли не всички чужди публикации на тази тема, издавани в Европа.

Снимките на стенописите в църквите и параклисите при Зографския манастир и Хилендар от това и от следващите ми пътувания през 1980 и 1981 г. бяха допълнени и по време на пътуванията ми през 1982, 1984 и 1989 г. – с изключение на цветните им варианти от параклисите и църквата в конака в Карея, които снимки бяха също между откраднатите и щяха да бъдат многократно публикувани под имената на Михаил Енев и Христо Маринчев в продължение на четвърт век.

След като разбрах, че няма смисъл да чакам в манастира завръщането на Пахомий, помолих игумена да разреши на Йоаким да ме придружи по манастирите в северната част на полуострова – а такава разходка беше за него отдавнашна мечта, която сам не беше в състояние да осъществи, след като никой от монасите нямаше и най-малко желание да се откаже от своя „рахатлък“ в светата обител и да тръгне с него. За мене неговата компания имаше също положително значение, защото иначе недоверчивите и подозрителни монаси ставаха пред нас двамата гостоприемни и ми разрешаваха да влизам в много от обикновено затворените за външни посетители помещения, параклиси и църкви, а в църквите ми позволяваха да влизам дори в олтарите, където имах вече възможност да разглеждам подробно и дърворезбата на иконостасите – при всички тези художествени паметници се касаеше без изключение за още непубликувани и неизвестни за науката произведения на голямо изкуство, до което се бях докоснал още при работата ми върху дърворезбата на Самоковската митрополитска черква, на която беше посветена и моята първа книга близо 20 години по-рано.

По време на пътуването ми с Йоаким имах възможност подобре да го опозная и да науча мотивите му, които го бяха до-

вели в Света гора и които очевидно са различни при повечето от монасите. Замонашен от родителите си още като послушник в Черпишкия манастир, той минал по обичайния път в йерархията, като станал йеромонах. По време на една екскурзия, уредена от Светия синод, посетил Света гора. Природата и въздухът много му харесали и решил, че там може би ще има възможност да живее по-спокойно и по-дълго. Що се отнася до спокойния живот, явно се е излъгал, защото другите монаси използват неговото усърдие при службата в черквата и той служи там повече от останалите. Взел си е учебник за изучаване на гръцки език, но му липсва време и общуване с гърци, за да напредне. Както ще науча по-късно, постепенно, с течение на времето, противоречията в отношението му с останалите монаси ще нараснат и ще възникнат конфликти, които ще го заставят да напусне манастира още преди следващото ми идване през 1980 г. и повече няма никога да го видя, нито да чуя нещо за него.

Заедно с Йоаким се отправихме първо към Карея, като по пътя се отбихме и до руския скит „Свети Илия“, населен с руски монаси от Канада и Австралия. Те ни посрещнаха много внимателно и любезно с традиционния си билков чай вместо кафе. И там, както в Зограф, несъответствието между малцината монаси в огромната църква и останалите сгради на скита бе повече от очебийно. Целият архитектурен комплекс е строен в края на XIX век, за да удовлетвори изискванията на тълпите поклонници, които чак до началото на Първата световна война непрекъснато се стичали в Света гора, докарвани с големи параходи от Одеса. Същия стремеж към монументални строежи ще видим няколко дни по-късно и в единствения руски манастир „Св. Пантелеймон“, в който стихийният пожар преди десетина години е превърнал тези строежи в развалини, каквито в Европа сме привикнали да виждаме често след войната.

От Карея се отправихме към съседния, също руски скит „Св. Андрей“. Той притежава една от най-големите черкви в Света гора, строена и украсена също като църквата в скита „Св. Илия“ съобразно с църковния стил в Русия, от който след революцията вече се срещат много малко следи. И тъкмо това прави тези

сгради особено привлекателни за руските емигранти в Западна Европа, Америка и Австралия, като част от стара Русия – но само за кратко посещение, а за замонашване в Света гора никой не се решава. В скита са останали само двама престарели монаси, смъртта на които Ватопед, под чиято управа е скитът, очаква с нетърпение, за да присвои тогава окончателно неговите богатства.

Следващата точка от маршрута ни беше Ватопед, където имах възможност да разгледам внимателно стенописите в църквата и в притвора – от последните направих много черно-бели и цветни фотоснимки. Успях да разгледам и ризницата на манастира, която е много богата и влиза в екскурзоводния план за гостите. Там се намират и две от малкото византийски мозаични икони, запазени след падането на Византия и представляващи голям интерес за всички византолози, някои от които идват на Света гора само за да ги видят. При това мое пътуване имах за първи път възможност да видя внушителните развалини от сградите на Атонската академия, ръководена от известния гръцки хуманист от български произход Евгений Вулгарис в средата на XVIII век. След закриването ѝ и разрушаването на нейните сгради от консервативните гръцки монаси той напуска Света гора, а година след това и Балканския полуостров, без да се върне там до края на живота си. Към обстоятелствата, свързани с неговата дейност и връзката му с Паисий Хилендарски, ще се върна отново четвърт век по-късно със статията си по случай неговия 200-годишен юбилей.

След като преспахме във Ватопед, отправихме се отново към Карея, като по пътя се отбихме за малко в манастира Констамонит. В Карея преспахме пак в Зографския конак и на следващия ден поехме към манастирите по западния бряг, като най-напред отидохме до манастира Ксиропотам, чиято главна църква е изградена по всяка вероятност от основателя на строителното ателие, което ще построи или престрои главните църкви в Света гора в края на XIX и първите две десетилетия на XX век, майстор Йоан (Яни). За мен в този манастир от голямо значение бяха и стенописите в притвора на църквата, създадени от същото

българско художествено ателие, което е изписало и стенописите в два от параклисите в манастира Ивер и в Хилендар. В него ще се връщам още няколко пъти при следващите си посещения на Света гора. Цветните снимки, които направих на тези стенописи, ще бъдат между отнетите от мене, но ще останат непубликувани вероятно поради невъзможността на Енев да разбере откъде са. В 1989 г. ще направя накрая добри снимки и от тях, попълвайки с това моя комплект.

В манастира „Св. Пантелеймон“ този път нямах намерение да се задържам дълго. Направих само няколко външни снимки на църквите и манастирските сгради и разгледах набързо църквите. Преспахме в една от многобройните стаи за гости, този път всички празни, а на сутринта се отправихме пеша към манастира Констамонит, отдалечен на около час път. Старата църква в манастира, известна със своите стенописи, бе в процес на реставрация и поради скелята не можах да направя задоволителни външни снимки, а лошото осветление вътре не ми позволи да разгледам добре нейните стенописи. Направих обаче фотоснимки от цикъла „Апокалипсис“ в кулата при входа. Най-важна за мене в манастира е голямата нова църква, изградена също от българското ателие, което строи и останалите църкви през първите десетилетия на XIX век – при това със средства на бившия самоковски владика, който след прогонването му от неговото паство доживява живота си в този манастир. Новата църква не представлява интерес за огромното мнозинство туристи, чието внимание привличат само старите стенописи, така че посещението в нея не влиза в екскурзоводната програма. Аз ще имам възможност да вляза в тази църква и да заснема детайли от нейната зидария едва при моето последно пътуване през септември 1989 г., с което ще приключа и изследванията си в Света гора.

Обиколката на манастирите завършихме с Дохияр, с чийто архондар (домакин) Йоаким вече се познаваше. Това спести неприятната процедура по официалното представяне с почерпка с локум и кафе, която обикновено ми отнема много време. Тъй като нямаше други гости, можахме да обиколим повечето от забележителностите в манастира съвсем спокойно и за всички да

отделим достатъчно време. При тази обиколка най-важна за мене беше дърворезбата на иконостаса, изпълнена в 1784 г. от същото ателие, което изработва три години по-късно иконостаса на старата църква в Рилския манастир, поместен след разрушаването ѝ в параклиса „Св. Иван Рилски“ в голямата църква, и седем години по-късно – централната част от иконостаса на Митрополитската черква в Самоков. Много важни за мене са и стенописите в трапезарията със сцени от Апокалипсиса, изписани от същото ателие, което изписва и подобните стенописи в Дионисият. Стенописите от Дохияр не са публикувани и от тях дори няма фотоснимки, също както от останалите художествени паметници – стенописи, икони и църковна утвар. Фотографирането в манастира е строго забранено, като съветът на старейшините очевидно очаква да получи, подобно на манастира Ставроникита, предложение за публикация срещу солидна сума – макар че изгледите за такова спонсориране, доколкото разбрах от ръководни лица в Солун, са съвсем невероятни. Тъй като тези ограничения спъват много работата и на гръцките колеги, в следващите години ще се търсят и други възможности за спиране на ограниченията, а моят приятел Сотир Кисас, сътрудник в Ефория „Западна Македония“ в Солун, за когото съм писал доста в дневника си, замисля впоследствие да прехвърли своето седалище на Света гора и поспециално в Дохияр, където перспективите за публикации, ако бъде разрешено и заснемането на стенописите и дърворезбите, са наистина безгранични. Преждевременната му смърт ще осуети изпълнението на този проект, като ще отдалечи с много десетилетия публикацията на дохиярските старини, за което сигурно немалка роля ще изиграе и финансовата криза в Гърция.

След като направих снимка на Йоаким с любезния ни придружител, разделих се и с него. Той ще отиде пеша до не много отдалеченото пристанище на Зограф и оттам ще се върне в манастира. А аз дочаках кораба, който ме откара до пристанището Дафни, откъдето отидох с автобуса до Карея, за да взема в губернаторството продължение на моя диамонитирион.

Като използвах гостоприемството на йеромонах Митрофан, представителя на Хилендар в Кинотиса (събранието на манас-

тирите), реших да отседна за три дни в конака на Хилендар, като оттам отида до двата близки манастири на източния бряг, Ставроникита и Пантократор, а на четвъртия ден да се отправя през Ивер за Великата лавра. На следващия ден останах до късния следобед в манастира Ставроникита, за да мога по време на обеда да разгледам и неговата трапезария с прочутите стенописи, а в останалото време направих много външни снимки на манастирския комплекс и църквата. Този път игуменът не беше в манастира, но никой не ми попречи да разгледам отблизо иконите и стенописите в църквата. На третия ден отидох и в манастира Пантократор, в който реставрацията на архитектурата и стенописите, подобно на Ставроникита, вече бе на привършване. Строителните работи по реставрацията и в двата манастира се изпълняваха от сръбски реставратори и имах възможност да ги сравня с извършваните в не по-малък мащаб, но и с не по-малко умение реставрационни работи по българските паметници. И трябваше да отдам предпочитание на работата на българските колеги, макар те все още да имаха по-малко опит от сърбите при такива строежи като светогорските. Недостатъци открих при решението на някои проблеми на статиката, довели до дълбоки пропуквания на зидарията, като счетох взетите мерки за недостатъчни. Иначе постройките бяха изолирани от влага и не съществуваше опасност от избиване на соли, застрашаващи стенописите. За българските реставратори би било интересно да видят как изглежда очистената от късната мазилка зидария при строежи, далеч не тъй качествени, както двете църкви в Бачковския манастир, където по това време бе започнало изчукването на външната мазилка. Това засяга и евентуалната бъдеща реставрация на старите крила на сградите в Зографския манастир, при които такова почистване би открило напълно тяхната прелест. А почистването и укрепването на стенописите в тези два манастира не може дори да се сравнява с работата на българските художници-реставратори в трапезарията и нартекса на Съборната църква в Бачковския манастир или в арбанашките църкви.

Преди да напусна манастира Пантократор разгледах внимателно и заснех стенописите при входа на манастира. Те са твор-

би на същото българско ателие, което украсява със стенописи много от манастирските параклиси, а отчасти „опреснява“ в края на XVIII и началото на XIX век опушените и потъмнели стенописи в големите църкви, включително в Ивер и Хилендар. То работи и в параклисите на Зографския, а дори и на Рилския манастир. Понеже нито стенописите, нито иконите – с малко изключения – са подписани, тяхната атрибуция и имената на художниците представляват голям проблем за изследователите. И на мене ще се удаде едва след много затруднения да определя имената на някои от художниците при сравняването на творбите им, пръснати по целия Балкански полуостров.

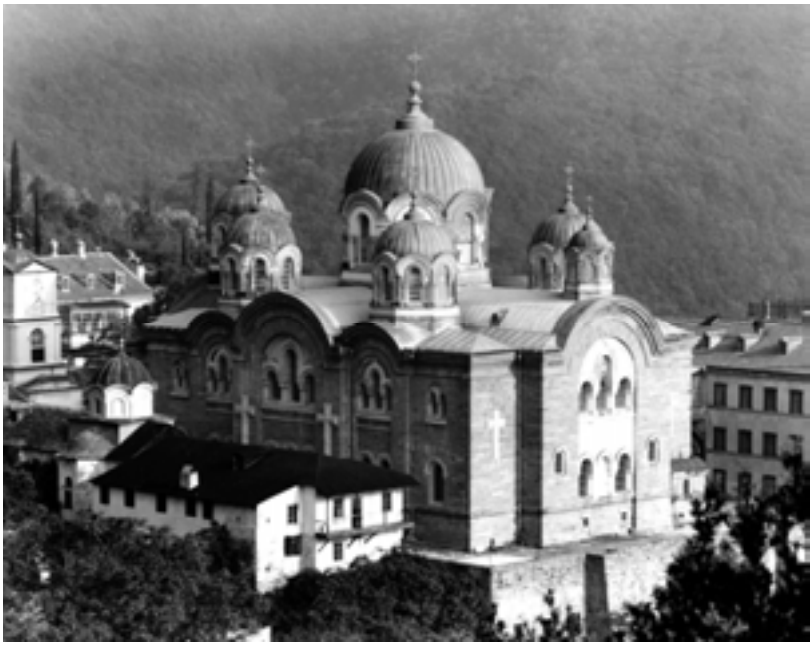
На следващата сутрин, без да дочакам заминаващия чак на обед автобус за Ивер, тръгнах много рано пеша, за да се възползвам от хубавото време и да направя по пътя, а и в Ивер, външни снимки на манастирския комплекс и църквите, чийто изглед е много живописен от безбройните цъфнали цветя по поляните в двора и пред манастира. Намерението ми бе да замина със следобедния кораб за Великата лавра и на следващия ден да опитам да направя снимки на стенописите на Захарий Зограф. В Лаврата пристигнах в късния следобед, когато вече не могат да се правят никакви снимки, и отново преспах в стая с десет легла. На сутринта, след края на утрината, бях отново в църквата. Едва бях отворил куфара и извадил фотоапарата, появи се настоятелят на църквата и ми нареди незабавно да напусна манастира с първия кораб. Опитах се да му обясня, че ще ходя в Хилендарския манастир, който е на север, а първият кораб пътува на юг, към скита „Света Ана“ в най-южната част на полуострова, където нямам никаква работа. Настоятелят на църквата бе неумолим и решението му бе безапелационно, така че трябваше незабавно да си събера багажа и да отида на пристанището, отгдето след малко щеше да отпътува корабът. С този монах ще имам през следващите години на няколко пъти много сериозни стълкновения и чак при нашата последна среща през септември 1982 г. отношението му към мене ще се обърне на 180° и тогава той ще намери камион, с който да отпътувам от манастира, понеже поради бурното море корабът няма да замине. Тогава ще ми помогне и да

си натоваря багажа на камиона, като при сбогуването дори ще се прегърнем. Но дотогава ще изтече много вода, а в този ден съвсем не ми вървеше като по вода. Трябваше да отпътувам в посока, която нямаше нищо общо с моите намерения – на юг е същинската Атонска пустиня с килиите на отшелниците и постниците, пръснати на всички страни около скита „Света Ана“, където няма и никога не е имало ценни художествени паметници.

С изгонването ми от Лаврата не свършиха неудачите в този ден. Едва потеглили, независимо от ясното и слънчево време, излезе страшна буря с огромни вълни, готови да погълнат нещастното корабче, построено не за такива природни стихии. Капитанът и моряците запазиха невъзмутими дух, а двамата пътници, единият от които бях аз, се завързаха с въжета за главната мачта в очакване решението на съдбата. Припомних си, че на същото място загива цялата флота на Дарий – при това неговите кораби едва ли са били така лошо построени, като нашия. Тъй или иначе, след тричасова борба с морската стихия бурята утихна и аз направих снимки на безбройните живописни килии и параклиси от скита със съзнанието, че втори път в живота си едва ли ще мога да посетя тези места. След малко акостирахме на пристанището на скита. Гостоприемните монаси и тук се погрижиха за храна и постеля в самостоятелна стая, понеже други посетители нямаше. На сутринта рано напуснах тези места и се отправих от другата страна на полуострова към познатите ми вече манастири „Св. Павел“ и Дионисият. Без да спирам, смених на пристанището Дафни кораба с пътуващия до Уранополис, за да сляза на пристанището на Зограф и оттам да отида в българския манастир.

Макар и да бях сигурен, че Пахомий няма да се завърне до моето заминаване от Света гора, оставих последните пет дни от престоя си за Зографския манастир, като отида за един ден и до Хилендар, преди да отпътувам за Солун. Този път вече липсваше и йеромонах Паисий, което даде още основания на игумена да не ме пусне в архива. Направих някои снимки на стенописи и дърворезби в Съборната църква, както и на детайли от зидарията на всички постройки. Оставих фотоматериалите и репродукционната уредба на Поликарп, който ги скри в една от неиз-

ползваните килии в южното крило. Слязох до пристанището с кон, придружен от украинския аргатин в манастира Иван, и се завърнах с корабчето до Уранополис, а оттам с автобуса в Солун. На следващия ден бях готов за път, в 9 часа потеглих обратно за България като единствен пътник в директния вагон Атина–Букурещ и пристигнах с малко закъснение вечерта в София. Там щях да остана само няколко дни, понеже трябваше почти веднага да се върна в Берлин, да взема дъщеря си и я доведа в България, където на морето и по Рила щяхме да прекараме заедно месеците юли и август. През септември смятах да предприема моето следващо пътуване за тази година, в което исках да направя голяма обиколка на Югославска Македония. А в Света гора планирах да отида отново през октомври, когато отмине лятната жега.

Руски скит „Свети Илия“, края на XIX век

Главната порта с административните сгради

След смъртта на последните руски монаси през 1980-те години скитът става собственост на гръцкия манастир Ватопед, под чието върховенство дотогава се намира, а неговата съкровищница, библиотека и инвентар се разпродават на търгове в Лондон

Съборната църква (кириакион)

⇦ ⇪Скит „Свети Андрей“, началото на XX век

Съборната църква от юг

⇦ Съборната църква от изток
с част от манастирския комплекс

Ватопед

Параклис „Ая Зони“, XVIII век

Ватопед

Аврам и праведният разбойник
Част от композицията „Страшният съд“
в нартекса на Съборната църква, 1739 г.

Ватопед

Свети Никита
Стенопис в нартекса на Съборната църква, 1739 г.

Ватопед

Праведниците в рая
Част от композицията „Страшният съд“
в нартекса на Съборната църква, 1739 г.

Ватопед

Съборната църква, XIX век

Манастир Констамонит

Съборната църква, XIV–XVIII век

Манастир Кутлумуш

Апокалипсис, детайл, стенопис в Съборната църква

Манастир Ксиропотам

Съборната църква

Манастир „Свети Пантелеймон“

Зимната църква

Манастир „Свети Пантелеймон“

Трапезарията

Манастир „Свети Пантелеймон“

Общ изглед

Манастир Ксенофонт

Новата съборна църква

Манастир Ксенофонт

Общ изглед

Манастир Дохияр

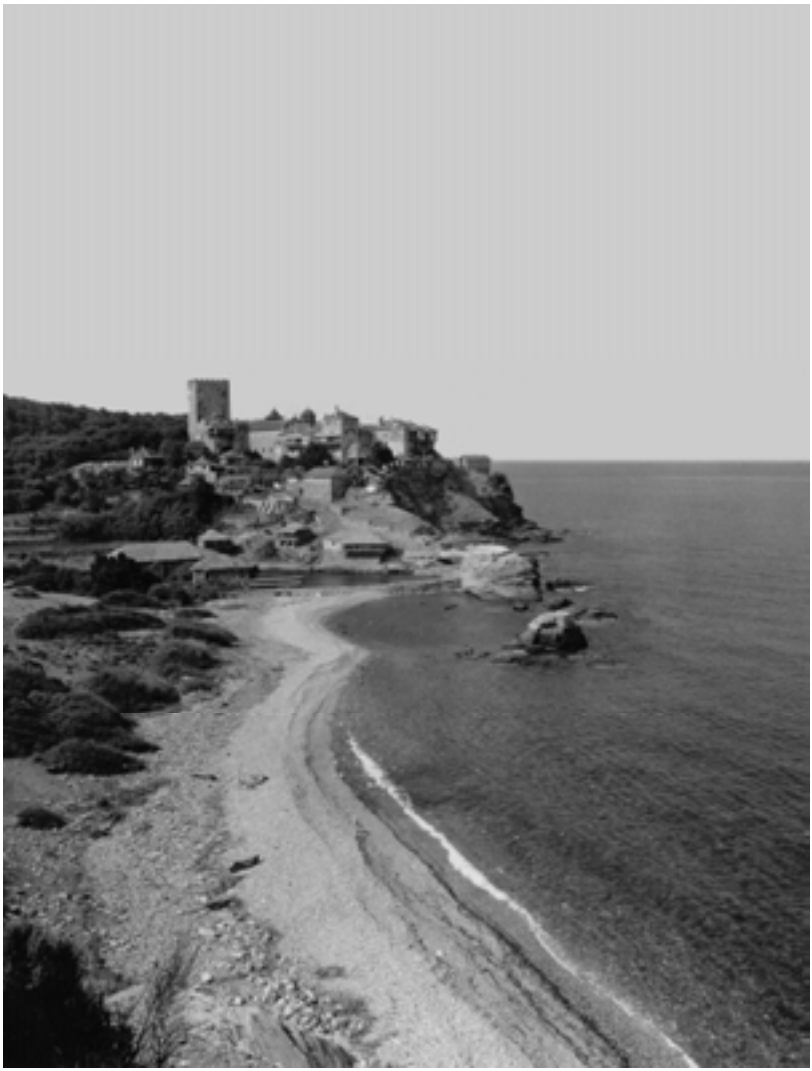

Съборната църква

Манастир Дохияр

Архондарят на Дохияр и йеромонах Йоаким

Общ изглед от юг

Манастир Пантократор

Съборната църква

Част от манастирския комплекс ⇨

Манастир Пантократор

Стенописи при портата

Манастир Пантократор

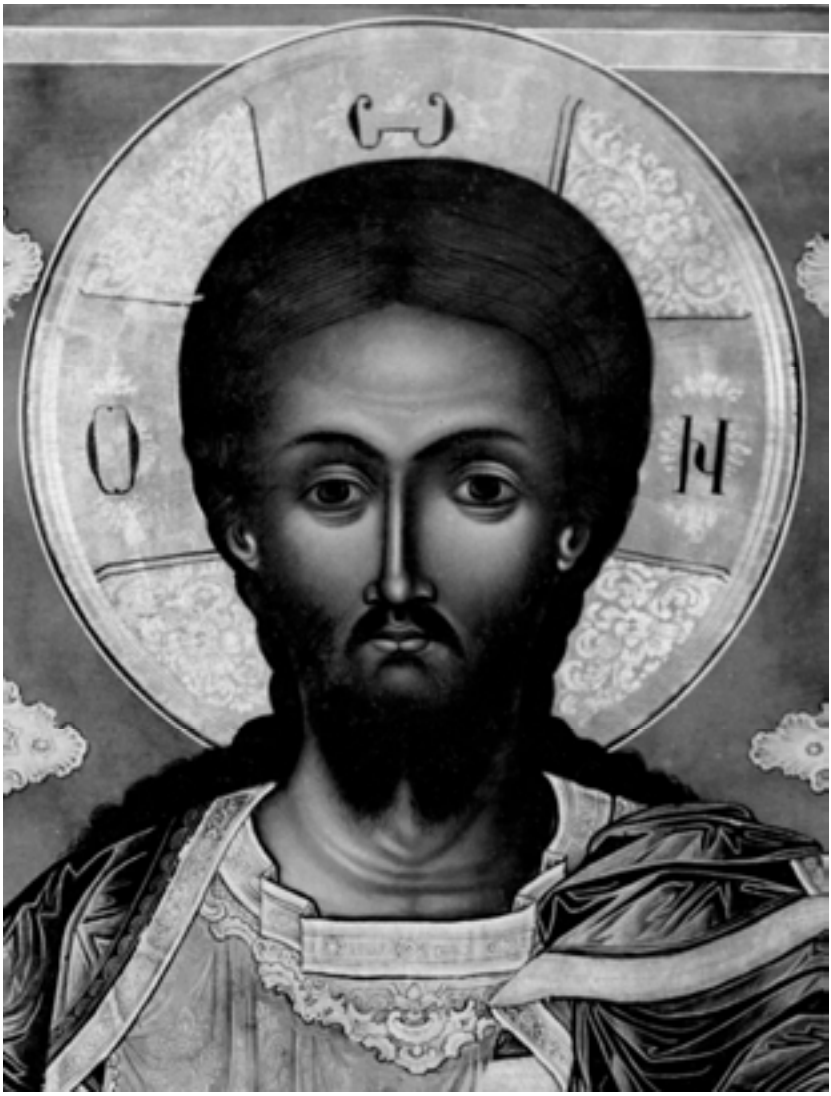

Църквата при конака на Зографския манастир в Карея

Богородица Одигитрия, детайл
Иконостасна икона от Захарий Зограф

Църквата при конака на Зографския манастир в Карея

Христос Вседържител, детайл
Иконостасна икона от Захарий Зограф

Църквата при конака на Зографския манастир в Карея

Иконостас с икони от Захарий Зограф

Църквата при конака на Зографския манастир в Карея

ПЪТУВАНЕ В ЮГОСЛАВСКА МАКЕДОНИЯ

Решаването на някои от основните проблеми, свързани с проучването на паметниците на културата в Югозападната българска държава от IX до XI век ми налагаше от дълго време едно пътуване из района, намиращ се по това време в границите на СФР Югославия. Извършените от мене две обиколки на паметниците на архитектурата от Първата българска държава в Костур и край Преспанското езеро през тази и миналата година, свързани непосредствено с архитектурните паметници от Охрид, Струмица и Скопие, ми налагаше да избързам с пътуването в Югославска Македония, докато впечатленията ми от паметниците в Гърция бяха все още пресни, въпреки твърде неизгодното политическо положение по това време и очакваните затруднения в работата ми. Необходимостта да се направят редица фотографски заснемания на тези паметници за изданието на новата многотомна „История на България“[1] ме принуди да избързам още повече, като използвам случая да „мина транзитно“ през Югославия на път за Гърция, където трябваше да отида отново във връзка с подготвяната от мене за издателство „Унион“ в ГДР книга за светогорските художествени и архитектурни паметници. За да намаля колкото е възможно риска от митническия контрол, пътувах във вагон втора класа, като носех със себе си само една неголяма пътна чанта с фотоапаратура и фотоматериали. Както очаквах, на нито един от двата югославски гранични пункта багажът ми не беше проверен, след като казах, че пътувам транзитно; в Димитровград на българо-югославската граница югославският граничен служител дори не отвори моя паспорт.

[1] Художественият оформител Владислав Паскалев, отговарящ и за илюстративния материал към тази история, ме помоли да използвам предвижданото от мене пътуване в Югославия, за да направя фотоснимки на паметниците на българското средновековно изкуство и в Македония, каквито вече му бях дал от някои такива паметници, намиращи се на гръцка територия, поместени след това, заедно със снимките от Македония, във втори том на многотомната „История на България“.

Преди да отпътувам генералната директорка на Берлинската държавна библиотека д-р Краузе, с която бях в близки приятелски и колегиални отношения и която като славист по образование симпатизираше на българската теза за Македония, ми даде препоръчителни писма до своите близки познати и колеги, директорите на националните библиотеки в Белград и Скопие, с молба за оказване помощ при моята работа. След като дълго обмислях ситуацията, реших на отиване да не се задържам в Белград и Скопие и да предам писмото до директора на Скопската библиотека Пет***а***р Петровски като си свърша работата в южните райони, за да предотвратя евентуални пречки.

След престой от няколко часа в Белград продължих вечерта пътуването си – но вече в спален вагон първа класа до Битоля и оттам с автобус, като на 25 септември на обед пристигнах в Охрид, първата и най-важна станция в пътуването ми. Отседнах в частна квартира („соба“), каквато ми беше предложена още при слизането ми от автобуса. За да използвам хубавото време, отправих се веднага към Самуиловата крепост, на която – освен необходимите за многотомната история цветни фотоснимки – исках да направя архитектурно заснемане, по което да може да се изготви и макет. Това заснемане, свързано с редица затруднения заради изкуственото осветление с прожектори на крепостта, ми отне значителна част от времето през следващите дни, но в края на краищата беше успешно завършено. Останалата част от следобеда прекарах в църквите „Свети Климент“ и „Света София“, която беше другият мой централен обект за проучване и заснемане, като се надявах да мога да реша на място някои от главните проблеми в нейната хронология, до този момент твърде неясна и оспорвана.

За тази църква сред изследователите преобладава становището, че макар и основана по-рано, тя е била построена през XI век, след края на Самуиловата държава. А относно времето на основаването и на първоначалния строеж мненията се раздвояват, като едни от изследователите го датират малко след средата на IX век, а други – в края на X век, в епохата на Самуил. Последното становище застъпвам и аз, като във всичките си публика-

ции поддържам тезата, че църквата е била завършена и украсена със стенописи още преди края на X век – това становище, подкрепено с доказателства от писмените извори, както и от изследванията на строежа, документирани още в първите публикации за църквата, излезли през миналите десетилетия, съм изложил в моята книга за изкуството на средновековна България, както и в Енциклопедията на изкуството, издадена в ГДР[2]. Затова исках на място да изследвам строителната субстанция на църквата и да направя по възможност много фотоснимки от зидарията и стенописите[3]. Българските историци и изкуствоведи „благоразумно" мълчат по този въпрос и аз съм принуден сам „да вадя кестените от огъня", което правя от дълго време – и ще продължа да правя занапред. Становището за късния строеж на църквата, след 1037 г., застъпват от своя страна не само сръбските автори, но и автори от „Савезна република Македонија", като манипулират резултатите от археологическите изследвания и дори очевидните данни от строежа, забележими с просто око, а регистрирани и на много фотоснимки, заснети преди реставрационните работи по Охридската „Света София",

[2] През следващите две десетилетия тази енциклопедия (Lexikon der Kunst) с моите статии за Охрид и останалите паметници на българското средновековно изкуство извън границите на НРБ ще излезе в ГДР и ФРГ в пет печатни и едно електронно издание, а през 1990-те години ще излезе също с мои статии, включително за Охрид и неговите паметници, италианската десеттомна Enciclopedia dell'Arte medievale, където се представя многократно моето становище за паметниците на българското средновековно изкуство извън сегашните държавни граници на България.

[3] При следващото ми посещение на Охрид, вече през 1995 г., ще продължа и ще допълня заснемането на зидарията и стенописите, а публикацията на дългогодишния изследовател на охридската църква, завеждал строителните работи по време на реставрацията ѝ през 50-те години, арх. Борис Чипан, в която той за първи път представя укритите от сръбските „историчари" резултати от археологическите изследвания на църквата, утвърждават напълно моята теза за хронологията на отделните периоди в строежа. Тези резултати публикувах в монографичната си статия за „Св. София", излязла в том втори на моето изследване „Българската архитектурна школа" през 2007 г. Тъй като там са изложени всички подробности във връзка с изследванията върху църквата и във връзка с възникналите спорове, считам за излишно в моите бележки тук да се спирам повече на тях, като представените в това мое изследване сведения остават актуални и до сега.

налагайки своето становище на мнозина зависими от тях югославски и чужди автори.

След като разгледах внимателно връзките между по-старата и по-новата зидария в църквата „Света София“ и същевременно направих много фотоснимки на стенописите и на детайли от зидарията, отидох при екскурзовода и му се представих, като поисках да се срещна с директора на музея или поне със служителя, отговарящ за тази църква. Екскурзоводът ми предложи да отида на следния ден в музея, където ще мога да говоря със зам.-директора, понеже директорът отсъствал. Когато на сутринта отидох в музея, видях, че всички служители се бяха събрали в директорската стая и разискваха гръмогласно, без да отгадая повода. След почукването ми на вратата от стаята излезе един сътрудник в музея, който се представи за зам.-директор и ми се извини, че е много зает с останалите сътрудници при провеждане на събрание „за гражданската защита“. Явно, че той вече беше осведомен от екскурзовода за моето посещение, пред когото бях пояснил, че ме интересуват подробности за резултатите от археологическите разкопки във и около църквата и го бях запитал дали мога да се срещна с някои участвали в разкопките и изследванията. Моят нов събеседник първо ме запита дали нося някакво писмо от дирекцията на службата („заводот“) по старините в Скопие, тъй като без такова писмо не можел да ми даде никакви сведения. На отговора ми, че пътувам частно, той повтори, че без такова писмо нито той, нито който и да е друг от музейните сътрудници могат да говорят с мене. Въпреки това аз продължих разговора, като го запитах, от кого мога да взема разрешение за посещение на останалите средновековни паметници в града и евентуално за правене на фотоснимки. Отговори ми се, че за посещение в другите църкви не се изисква специално разрешение – освен в църквата „Свети Константин и Елена“, където се извършва реставрация. А като турист мога да правя навсякъде фотоснимки след заплащането на таксата, която е 5 DM за пет снимки. Сведенията за изследванията на паметниците са публикувани – т.е. не може и не трябва да се съобщава за тях нищо друго, освен одобрените и унифицирани

данни в легализираните от „заводот“ в Скопие брошури, листовки или пътеводители.

През следващите три дни успях безпрепятствено да посетя и разгледам всички църкви, като направих и необходимите за моята работа снимки – черно-бели и цветни. Не можах да вляза само в „Свети Константин и Елена“ – за чиято реставрация бях научил още в Солун, че е причинила значителни загуби на живописта[4] – и в църквата „Богородица Челница“, или туй, което е останало от нея. Сведенията ми за изследванията и в тази църква бяха, че там също умишлено са скрити всички резултати от сондажи в нея или около нея, за да бъде „доказана“ по такъв начин просръбската теза за построяване на църквата след 1018 г. А желанието ми да се срещна и да говоря с някой от участниците в реставрацията на „Света София“ ще бъде удовлетворено напълно задоволително чак в последния ден от пътуването ми в Югославия, за което по-долу ще дам подробности[5].

На четвъртия ден от моето посещение в Охрид през 1979 г., след приключването на работата ми в града, отидох с малък кораб и до манастира „Свети Наум“ в най-южния край на Охридското езеро. Разгледах внимателно стенописите и архитектурата на манастирската църква, от които направих също много цветни и черно-бели снимки – някои от тях ще публикувам многократно през следващите десетилетия в България и в чужбина, а главните ми снимки от Охрид, заедно с още други от Македония, направени по време на моето пътуване, ще бъдат поместени и във втория том от многотомната „История на България“. Разгледах с особено внимание купола и стенописите в горните регистри, които Димче Коцо датира заедно със стенописите в източната част в XVII век – с тази датировка не мога

[4] Църквата ще имам възможност да посетя чак при следващото си пътуване, 15 години по-късно, и наблюденията ми ще потвърдят това.

[5] Тези сведения ще бъдат допълнени от най-изчерпателния разказ за сондажите в Охридската „Света София“, изложен с всички подробности по тях в голямата монография на арх. Борис Чипан, която ще излезе десетилетие и половина след моето посещение в Охрид, като потвърди всички мои наблюдения и предположения във връзка с хронологията, но и атрибуцията на този забележителен паметник на българката средновековна архитектура.

да се съглася. Ако и куполът по-късно да е наново изграден или само укрепен, живописта в долните регистри се свързва по време със строежа на самата църква, който е най-късно от края на IX или началото на X век[6].

След успешното привършване на работа ми в Охрид се отправих на 2 октомври към следващите по значение за мене средновековни църкви в южната част на републиката, където изходен пункт за моите пътувания ще бъде Щип. Установих се в малък и непретенциозен хотел. Освен музея, където се надявах да намеря помощ за посещение на църквите при Горни Козяк и Струмица, за мене бе важна църквата „Св. Архангели" в града, построена от севаст Хрельо, който премества Рилския манастир на сегашното му място, като изгражда там защитната кула и старата църква. Макар че тази църква е важна за българската история и история на изкуството като един от малкото точно датирани и отлично запазени паметници, в българските учебници се отминава и почти никъде не се споменава. Тя е неотдавна реставрирана и укрепена, изглежда чудесно и след разрушаването на старата църква в Рилския манастир представя много добре изкуството от епохата на феодалното разкъсване на българските земи през XIV век, довело накрая и до падането на разделената на три части българска държава в края на века. А претендиращите за автономия местни владетели, като севаст Хрельо – когото сърбите обявяват за свой сънародник – стават играчки в ръцете на българските, сръбските и гръцките монарси, за да изгният по тъмниците. Архитектурно заснемане на църквата не е нужно – поместеният в сръбските публикации план е точен, а цветните и черно-белите снимки са достатъчни за илюстрации към моите бъдещи изследвания.

Съсредоточих моите сили и внимание върху паметниците от Първото българско царство, но и към нашето възрожденско из-

[6] За дейността на този „истакнат македонски истраживач" по време на войната при българската „окупация" на Охрид дава изчерпателни сведения в спомените си Венедиков. Тогава той се нарича още Димитър Коцев, работи по разчистването на Самуиловата крепост и оставя монументален каменен надпис за реставрацията на паметника, „извършена по времето на цар Борис III".

куство, защото в Щип се намира най-голямата сбирка икони от Самоковската школа извън България, включваща много творби на Захарий Зограф, Христо Димитров и Никола Образописов. Не смятах в близките години да пиша изследване върху тези икони и за мене бе напълно достатъчно да разгледам внимателно оригиналите, без да ги заснемам, защото за професионални снимки на икони не носех със себе си нужната техника, а и получаването на разрешение за правене на снимки бе свързано с много тичане и разправии, за които нямах нито време, нито желание. Колкото елементарен и да бе каталогът на иконната сбирка, той трябваше засега да задоволи моите нужди. За разглеждане на църквата и иконната сбирка щях да отделя на следващия ден достатъчно време.

Посещението на Щипския музей и запознаването с директора му ще мога да отбележа в числото на най-големите ми реални успехи от пътуването в Македония. Както директорът, така и останалите сътрудници в музея проявиха такава готовност за помощ и сътрудничество към мене и моята работа, за каквито и при най-смелите си планове за моята македонска „експедиция“ не можех дори да помисля. Макар че нито музеят, нито директорът и неговите сътрудници разполагаха с кола, веднага беше организирано посещението ми на Горни Козяк и района на Брегалница с чужда кола, с която два дни по-късно щях да бъда закаран до Струмица и до църквите във Водоча и Велюса.

Църквата в Горни Козяк е един от главните паметници на изкуството на Първата българска държава. Тя е публикувана съвсем незадоволително както от Никола Мавродинов, така и от Стамен Михайлов. И двамата посещават църквата по време на войната, и то набързо, като отразяват състоянието ѝ преди в нея да започнат провежданите от близо две десетилетия широкомащабни археологически изследвания и реставраторски работи, свързани и с разкриването на старите стенописи, покрити дотогава със слой мазилка. За тази дейност никой от българските колеги не е осведомен и не знае публикациите.

Времето на основаването на църквата „Св. Георги“ в Горен Козяк е спорно, във всеки случай енорията Козяк е в състава на

Българската архиепископия според списъка в грамотата на Василий II от 1018 г., а стенописите и градежа ги свързват с най-ранните паметници от Първото българско царство. Резултатите от археологическите разкопки в тази църква и от разкриването на стенописите, както и в целия район на Брегалница, са публикувани в издания на Щипския музей и в сборника, посветен на Димче Коцо, от които директорът на музея ми подари пълен комплект. В тях са включени всички нужни за документацията на паметника чертежи и снимки на стенописните фрагменти, събудили силен интерес също на германски и американски изследователи главно във връзка с проучването на изкуството на раннохристиянската епоха. Аз направих само няколко снимки на стенописни фрагменти за моя информация, а не за публикуване. Външните архитектурни снимки, каквито направих сравнително много, ще публикувам през следващите години многократно, понеже разчистената от мазилка зидария на църквата ми дава чудесни образци за развитието на строителната техника след античния период и възникването на клетъчния градеж, който става характерен за болшинството паметници на старото българско изкуство.

Тъй като пътуването за Водоча бе планирано за 4 октомври, когато музейните сътрудници се надяваха отново да имат на разположение колата, с която пътувах до Горни Козяк, част от деня на 3 октомври посветих на църквата в Ново село, където е сбирката с икони – макар и да излизам от моята „настройка“ в момента, свързана с Ранното средновековие.

Още при първата моя научна работа − изследванията ми върху дърворезбата на Митрополитската черква в Самоков, издадена като монография от издателство „Български художник“ през 1963 г.[7], се сблъсках с проблема за връзките между чисто българското Ново село, включено по-късно в границите на гр. Щип,

[7] Моята монография, в която бях не само автор на текста и фотоилюстрациите, а и на художественото оформление, постави началото на цяла серия монографии върху старото българско изкуство, издадени през последвалия четвърт век със същия „нестандартен“ формат и същото оформление, и беше единствената българска книга, удостоена с почетен диплом на панаира на книгата в Лайпциг през следващата година.

и „македонский Самоков“, както Захарий Зограф определя своя роден град в подписа си върху стенописите в Преображенския манастир – без да пропусне при всички свои творби в България, но и в Света гора да добави, че е българин. А понятието „македонски“ и за него, както и за всички българи до средата на XX век е само географско, при това с не особено точно установени граници. В частния случай с връзките между двата български града срещаме много паралелизми, обусловени не само от близки роднински и икономически, но и културни връзки. Сред тях важно място заемат главните черкви в двата града – Митрополитската черква в Самоков и Богородичната черква в Ново село, и двете посветени на Успение Богородично. Черквата в Ново село, построена през последните десетилетия на XVIII век, в средата на XIX век бива разрушена и заменена с нова, значително по-голяма, запазила патроната на старата, но и голяма част от нейния инвентар, включително иконостасните икони – докато самоковската малко преди това бива само разширена, но и тя запазва изцяло иконостаса си с иконостасните икони, допълнени със сходни нови икони в разширените части. А първоначалните икони и в двете черкви са от един и същ художник − Христо Димитров, считан с основание за основател на Самоковската художествена школа и на живописта на Българското възраждане. Но с този бележит български художник е свързан и един от най-големите проблеми в българското изкуствознание – проблемът за неговата личност. И този проблем съвсем не засяга нито идентификацията, нито атрибуцията на неговите произведения, от които в България – а и в Щип – са запазени голям брой икони, някои от които носят подписа на автора, а останалите могат да бъдат безпроблемно свързани с него като части от едни и същи групи икони в едни и същи църкви или по техните технически или художествени особености – за тези негови произведения вече съществуваха през последните десетилетия много изследвания[8]. Нито едно от тези изследвания не можа обаче да разреши един кардинален въпрос за неговата личност и творчеството му. Иконите на Христо Димит-

[8] В 2001 г. излиза и голяма монография на Елена Попова, в която са събрани и изследвани всички известни материали за и от художника.

ров, както и стенописите, свързани с неговото име, са само от няколко много кратки периоди от време, докато за останалата част от неговия дълъг живот българското изкуствознание не разполага с никакви сведения. Семейното предание, запазено от негови внуци и внучки, повечето от които лично познавах, твърди, че той живял и работил в Света гора – а връзките му със Света гора се потвърждават и от малкото архивни сведения, но и преди всичко от стиловите особености на неговото творчество, свързващи го безусловно със светогорското изкуство от XVIII и началото на XIX век. Ако съпоставим значителния брой негови икони в България, нарисувани според надписите по тях или други сведения от исторически извори в течение на по-малко от осем години, с очаквания при такава висока продуктивност допустим или предполагаем брой негови неизвестни произведения, създадени извън нашата родина, не може да не си зададем с пълно основание въпроса: къде са произведенията му от годините извън сравнително краткия му престой в България? И защо нищо не се знае за тези произведения? Името му не се споменава никъде сред сведенията на главния ни източник за светогорските майстори от първата половина на XIX век и творбите им, руския църковен историк Порфирий Успенски, автор на четири големи тома, посветени на Атон, неговата история и художествените му паметници. Около средата на XIX век той води много разговори с едва ли не всички художници, работещи по това време там, и оставя много ценни сведения за живота и творчеството им, а и за отношенията помежду им[9]. Но нито в тези сведения, нито в надписите върху стенописите и иконите се среща името Христо Димитров. При моите пътувания в Света гора през 1978 и 1979 г. и аз напразно търсех това име между всички икони и стенописи, които изследвах и заснемах. Преглеждах внимателно цялата нова и по-стара гръцка литература върху живописта от XVIII и

[9] Тези сведения са събрани в последния том от изследването: Порфирій Успенскій. Христіянскій Аѳонъ. История Аѳона. Часть III: Аѳонъ монашескій, I Судьба его съ 911 по 1861 года, отдѣленіе II, I. Изданіе Императорской Академіи наукъ подъ редакціею П. А. Сырку. С.-Петербургъ, 1892. Срв. също с моята бел. 1 към приложение 4.

XIX век, издадена до последните години – също напразно[10]. В Богородичната църква в Ново село (днес квартал на Щип) бях отделил за иконната сбирка и преди всичко за иконите на Христо Димитров повече от три часа. Нанасях мои бележки върху малкия каталог на сбирката и регистрирах в съзнанието си впечатленията, придобити от срещата ми с тях.

[10] Изследванията си ще разпростра и върху голям брой други паметници, които ще изследвам и заснемам през следващите години и десетилетия в Гърция, Югославия и Албания, също без да срещна никъде това име. По време на кратките си престои в България през 1970-те и 1980-те години ще продължа започнатите още в 1950-те години изследвания на стенописите в Рилския манастир и по-специално на по-малките църкви и параклиси около него, като направя пълно черно-бяло и цветно заснемане на тези стенописи, допълнено след 1981 г. с ново цветно заснемане вече с най-съвършени за времето си фотоапарати и фотоматериали – въпреки че подадените заявки за издаване на моя монография върху тези стенописи в издателство „Български художник“ са отхвърлени, без да ми се съобщят причините за това. Моите изследвания ще доведат през тези десетилетия до атрибуцията и точното идентифициране на редица, предимно български художници от поколението преди Христо Димитров, рисували не само в България, а най-вече в Света гора и по територията на Западна Македония чак до Преспанското езеро – между имената на тези художници няма да срещна обаче никъде името на Христо Димитров. И това ще затвърди моето предположение, което споделям отначало само в тесния кръг на мои близки и колеги, че личността на Христо Димитров, под чието име се водят подписаните и неподписаните негови икони и стенописи в България, е идентична с личността на друг изтъкнат и също много продуктивен съвременен нему художник, няколко икони от когото са подписани с името Захарий Монах – а тези икони имат същите художествени и технически особености, като подписаните от Христо Димитров. Или с други думи, докосваме се до една много съществена подробност от неговия живот, държана в най-строга тайна от членовете на неговото семейство от същото и от следващите поколения – неговия двоен живот: на монах-художник в Света гора и на глава на семейство, баща на двама сина и пет дъщери в Самоков. Наистина, семейният живот е продължил само няколко години в края на XVIII век. След това той е далече от семейството си в течение на много години, до 1810-а, когато се ражда синът му Захарий. И изчезва отново, без да се върне при семейството си до края на своя живот. Но преди това успява да предаде в Света гора своя художествен занаят и своето изкуство на по-големия си син Димитър, който от своя страна ще обучи в живописното изкуство не само по-малкия си брат Захарий, а и зетя си Косто Вальов, както и други по-малко известни самоковски художници, които ще продължат през XIX век семейната и светогорската художествена традиция.

Следващия ден, 4 октомври, бях определил за пътуването до Струмица, чието епископско седалище от X век се е намирало на няколко километра от града, при сегашното село Водоча, а също не много далече е и малката манастирска църква при село Велюса, която за мене представляваше по-малък интерес. От Щип тръгнахме с малко закъснение и аз бях единственият пътник в колата. Директорът на музея в Щип се бе обадил по телефона в Струмица да ми бъде оказана помощ при нужда – тъй като в църквата по това време се водеха работи по реставрацията, предстоящи скоро да приключат, не бе нужен ключ за влизане в църквата. А най-много интересуващите ме стенописни фрагменти се намираха все още в Скопския музей, където са били грижливо реставрирани, преди да бъдат върнати по техните места в изцяло реконструираната сграда, построена върху основите на старата сграда, запазени само на височина по-малко от метър в западната част и на 1,5 до 2 м в средната и източната част. Всичко останало, което сега се вижда от църквата, представлява съвременен строеж, изпълнен въз основа на повече или по-малко сигурни предположения за формите на църквата, нейния градеж и обем. От различни строителни периоди на старата църква са запазени няколко стенописни фрагмента с много високи художествени качества, разкрити и разчистени едва преди две десетилетия. За тяхното експониране е взето решение да се построи наподобяващ църквата макет 1:1, в който те да бъдат изложени. Колкото и да е спорно, това решение не е напълно неоснователно, като помага на съвременния зрител да получи известна представа за първоначалния вид на сградата. Аз също няма да се занимавам с въпроса доколко това решение е оправдано. В разговора ми с отговорните лица по строежа в Скопския музей ще потвърдя дори личното си схващане за оправданието на проекта, още повече че построеният макет дава твърде близка представа за разрушения оригинал – както оспореният през следващите десетилетия проект за възстановяване по същия начин на прословутия Берлински дворец, частично разрушен по време на Втората световна война, но със запазена строителна субстанция от над 70% и напълно разчистен по иде-

ологически съображения от болшевишката власт през 1950-те години. Особено грижливата работа на реставраторите на църквата във Водоча заслужава най-висока оценка за нейното качество – несравнено по-висока от оценката, която може да бъде направена за дейността на българските им колеги при реконструкцията на търновските старини и по-специално погрешната реконструкция на църквата „Свети Димитър“ и на крепостта. А по всички въпроси, свързани с реставрацията и реконструкцията на художествените паметници, през следващите десетилетия ще продължат да се водят безкрайни спорове, без да бъде възприето единодушно становище кое е оригинал и не подлежи на подмяна: творческата мисъл или мъртвият камък, оживен от идеята на твореца.

Направих много общи снимки на църквата и на детайли от зидарията – стара и нова – от всички страни, независимо от все още несвалените скели, закриващи отчасти купола. Разговарях със строителните работници, обикновени местни хора от Македония, без специална подготовка и образование, но въпреки това изпълняващи своята работа съвестно и грижливо. Съжалих, че сигурно нямаше да дойда повече във Водоча и нямаше да мога да видя и заснема църквата без скеля и с поставените в нея стенописни фрагменти. Тези стенописни фрагменти ще мога да видя и дори да заснема в Скопския музей с разрешението на директора – това ще мога да отчета за себе си като един от най-големите успехи на моята македонска експедиция. А сега трябваше да напусна Водоча и с колата, дадена на мое разположение от любезните домакини в Щипския музей, да се отправя към следващата спирка от моето пътуване.

След по-малко от половинчасово пътуване пристигнахме и във Велюса. Тук направих само няколко външни общи снимки. Осветлението в църквата бе слабо и се задоволих само да разгледам многократно публикуваните стенописи, които за мене са от по-малко значение. Надписът към тях също бе многократно публикуван, а за да го фотографирам и аз, бе нужно разрешение, за което не исках да си губя времето, и се върнахме в Щип още по светло.

След успешното приключване на всички задачи, които си бях поставил в Щип и Струмица, отидох за два дни с влак и автобус до Прилеп и Битоля, където не предвиждах заснемане на художествени и архитектурни паметници, а и дъждовното време ми попречи за снимки в Прилепската крепост, така че повечето от времето прекарах в музея. Също и Битоля посетих главно заради античните мозайки, чието заснемане на място е почти невъзможно. За мозайките в Базиликата имаше вече добри публикации с чудесна графична документация и за мене бе по-важно личното ми непосредствено впечатление от паметника, който със своите изключително високи художествени достойнства заема едно от най-важните места в античното изкуство на Югоизточна Европа[11].

Отчасти по същия път се върнах на следния ден обратно с нощния влак, но този път до Скопие, последния етап от моето пътуване. След като оставих багажа си в хотела, отправих се първо към Националната библиотека, за да се срещна с директора П. Петровски, до когото носех писмо от директорката на Държавната библиотека в Берлин г-жа д-р Краузе. Той ме прие много любезно и дори сърдечно, като направи всичко възможно, за да ме улесни в работата ми и ме свърже с хората, които биха могли да ми помогнат или да ми дадат сведения по интересуващите ме въпроси. Още сутринта ме закара с колата си в Нерези и след това ме прехвърли на сътрудници в археологическия музей.

Църквата в Нерези обикновено се датира в 1165 г., от когато е нейната живопис, като се пренебрегват умишлено много важни данни от строежа, които показват недвусмислено, че и тази църква, както болшинството останали църкви от Първото българско царство в неговите централни и западни райони, са били изцяло или отчасти разрушени след преминаването им под юрисдикцията на цариградската патриаршия[12]. С разрушаване-

[11] Непосредствените ми впечатления от мозайките в Хераклея при Битоля бяха много важни за работите ми върху мозайките на Софийската „Св. София“ и Ивановските стенописи, където проследих запазването на античните традиции в българското изобразително изкуство чак до Средновековието.

[12] В паметния надпис за църквата, публикуван многократно, никъде не се споменава нейният строеж, а украсата ѝ от 1165 г., изпълнена с дарението на

то на техните куполи и олтарното им пространство всички те се правят непригодни за извършване на богослужение, като повечето от тях се възстановяват или престрояват отново в края на XII и в XIII век, какъвто е случаят и със църквата в Нерези. Главните отлики в плана на църквите от Първото българско царство спрямо византийските са при разпределението на олтарното пространство и при задължителния за тях южен вход, свързан с изискванията от литургията на св. Василий Велики и отсъстващ при византийските, при които богослужението се изпълнява според изискванията от литургията на св. Йоан Златоуст. Така и при църквата в Нерези може да се забележи лесно, че бифорият, т.е. двойният прозорец на южната стена, е направен на мястото на зазидания вход в първоначалната сграда, а в зидарията на апсидите може лесно да се види разликата в градежа от двата периода. Също и запазената отчасти каменна олтарна преграда се датира със сигурност в IX–X век. Въпреки тези очевидни доказателства за ранното изграждане на първоначалната църква, във всички „официални“ пътеводители, но и в научните публикации наличието на старата постройка се премълчава или отрича. Също както при Охридската „Св. София“. Направих само две фотоснимки на стенописите, за да спестя на мене и на г-н Петровски главоболието при искане на разрешение за снимане. Тези две снимки, заедно с външните снимки, ще бъдат достатъчни за по-нататъшната ми работа[13].

На следващия ден, последния от моето пътуване в Югославия, отидох още от сутринта в Археологическия музей, където

принц Алексей Комнин, пра-правнук на император Алексей Комнин (но също пра-пра-пра-правнук на цар Самуил) се счита за несъмнено произведение на византийската придворна школа, ако и нейните стилови особености да нямат нищо общо с нея, а показват специфичните черти на художествената традиция в западните райони на българската средновековна държава.

[13] Църквата в Нерези и проблематиката във връзка с нейното датиране ще бъдат предмет на много мои публикации през следващите десетилетия, включително на статиите ми в германската енциклопедия на изкуството (Lexikon der Kunst) и италианската Enciclopedia dell'arte medievale, където излагам подробно доводите за ранното ѝ датиране.

водих продължителен разговор с директора и някои от сътрудниците. Петровски вече ме беше представил и по такъв начин ми спести и аз да се представям. Доколко сполучливо и убедително защитих пред тях застъпваната от мен теза за старите местни традиции в изкуството на западните територии от Първото българско царство и тяхната несъвместимост и дори противоположност спрямо архитектурата и живописта на византийското столично изкуство, не мога сам да преценя, но събеседниците ми не бяха в състояние да опонират на моите доводи за таланта и специфичния характер при изкуството на местните творци, защото би трябвало да кажат, че гърците са по-способни и по-големи майстори от македонците. За пример посочих великолепната работа на съвременните македонски строители и реставратори, на която бях свидетел във Водоча, Брегалнишко, и Горни Козяк, сравнявайки я с работата на съвременните гръцки строители и реставратори. При разговора ни се стигна и до спецификата на българския и македонския език. Събеседниците ми искаха да ме убедят, че за основа на съвременния македонски език е взето прилепското наречие, с което твърдение аз не можех да се съглася, като им дадох примери от това, което те считат за македонски език с измислени думи въз основа на сръбски. А че те накрая искаха да покажат доброто си отношение към мене, беше доказано на дело с разрешението да заснема всички фрагменти от стенописите в църквата „Св. Лаврентий“ във Водоча, които още се съхраняваха в техния музей, преди да бъдат върнати по местата им в реконструираната сграда. Използвах случая и веднага заснех с черно-бял и цветен филм всичките шест фрагмента, включително отлично запазеното изображение на дякон Исавър, което в следващите десетилетия ще публикувам във всички мои статии и книги за живописта на Първото българско царство.

Много важна за мене и за моите изследвания беше срещата ми в реставрационното ателие при музея с главния реставратор Спасе Спировски, участвал в реставрацията на охридската „Света София“ от първия до последния ден като ръководител на почистването и консервацията на стенописите. В разговора

ни той особено наблегна на обстоятелството, че не са правени никакви сондажи под разкритите стенописи в олтара на църквата поради изричната забрана от ръководителите на реставрацията Любинкович и Пепек. Дори когато той без разрешение „опитал да види какво има под тези стенописи“, бил строго мъмрен от Пепек. А версията, че не стигнало време за такива сондажи, той отхвърли с думите, че ръководителите на реставрационните работи били „усвоили“ значителни суми, които включвали също неизвършените сондажи. Показа ми и фрагменти от стенописи, свалени от крепостта („калето“) при Скопие, които стилово и с технологията си отговарят на стенописите в олтара на „Света София“, а крепостта с нейната украса е от времето на Самуил и е разрушена след 1018 г., което изключва датирането им по-късно. Естествено, фотоснимки на тези фрагменти не направих и дори не поисках разрешение, за да не поставя моя събеседник в неловко положение. Аз винаги се придържам към всеобщо възприетите принципи относно заснемането на непубликувани паметници, независимо от тяхната важност и значението им.

Вечерта прекарах в дома на П. Петровски в много приятна атмосфера, без политически разговори. За себе си той каза, че не знае като какъв би трябвало да се чувства – македонец или българин – след като е израснал в българска среда и е учил в българско училище. С огорчение говори обаче за недостатъчните мерки на българските управници за подобряване материалното положение на бедното македонско население (?!) – но за синовете си ми каза, че са готови да убият всекиго, който ги нарече българи или сърби. За тези негови думи мислих цялата вечер след нашия разговор, а се сещам за тях и след повече от три десетилетия, защото те характеризират много точно насадената от сърбите българофобия на т.нар. македонисти с техния маниакален сепаратизъм. Много години след този разговор, вече подир политическите промени в Германия от 1989 г., запитах в един разговор нашата обща приятелка д-р Краузе дали още поддържа връзки с него. Отговорът ѝ беше отрицателен – пос-

ледното, което тя чула за него, било, че заедно със семейството си се преселил в Австралия. Дали там неговите синове, „чисти македонци“, са могли да намерят своята нова идентичност?

* * *

На следващата сутрин заминах за Белград, за „да продължа от там транзитното си пътуване от ГФР за България“. С „малко прекъсване и отбиване от пътя“ – за което нито югославските, нито българските граничари се интересуваха и дори не погледнаха изтърканата ми пътна чанта, пълна с фотоапаратура и заснети филми.

Охрид, църквата „Света София“, X век

Св. Евстатий, стенопис в светилището

Охрид, църквата „Света София“, X век

Въплътяването на Словото, стенопис в апсидата

Охрид, църквата „Света София“, X век

Охрид, манастир „Свети Наум“, X–XV век

Охрид, манастир „Свети Наум“, X–XV век

Църквата „Свети Никола Болнички“, XV век

Охрид

Църквата „Света Богородица Болничка“

Църквата „Свети Константин и Елена“

Охрид

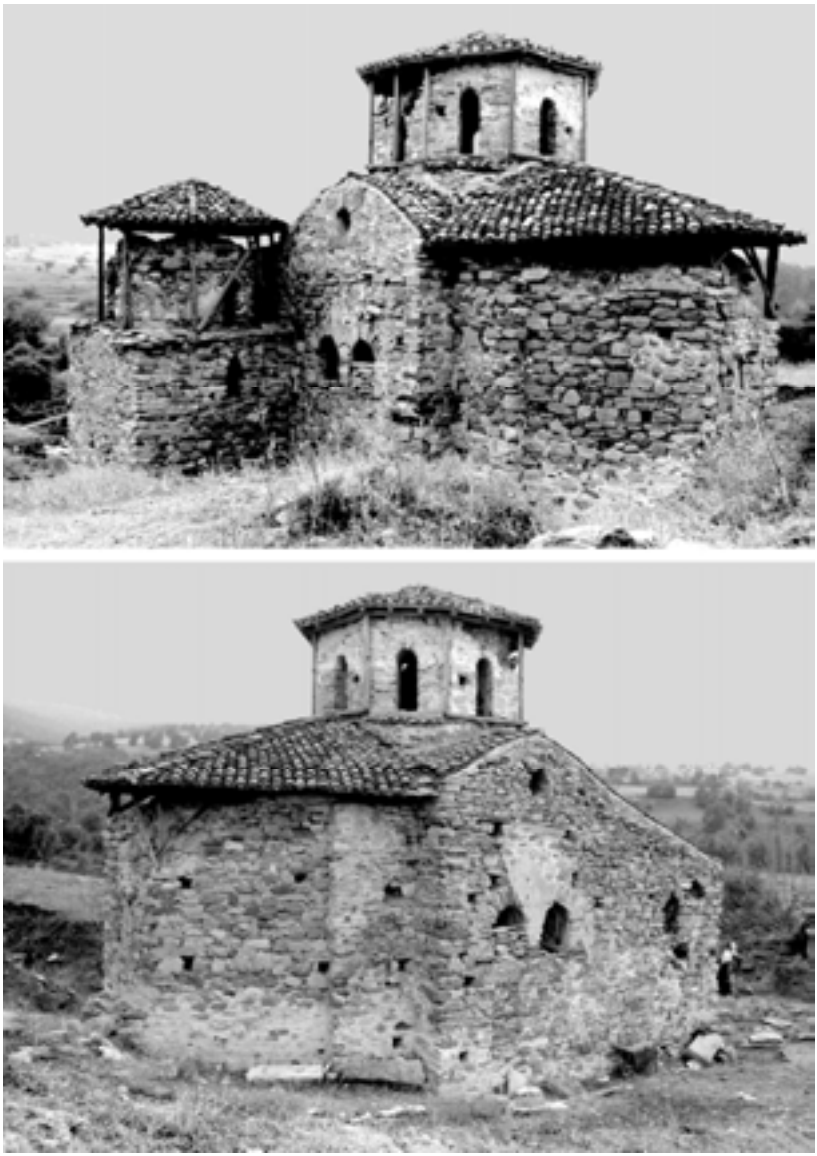
Константин Кавасила, стенопис, 1295 г.

Охрид, църквата „Свети Климент“

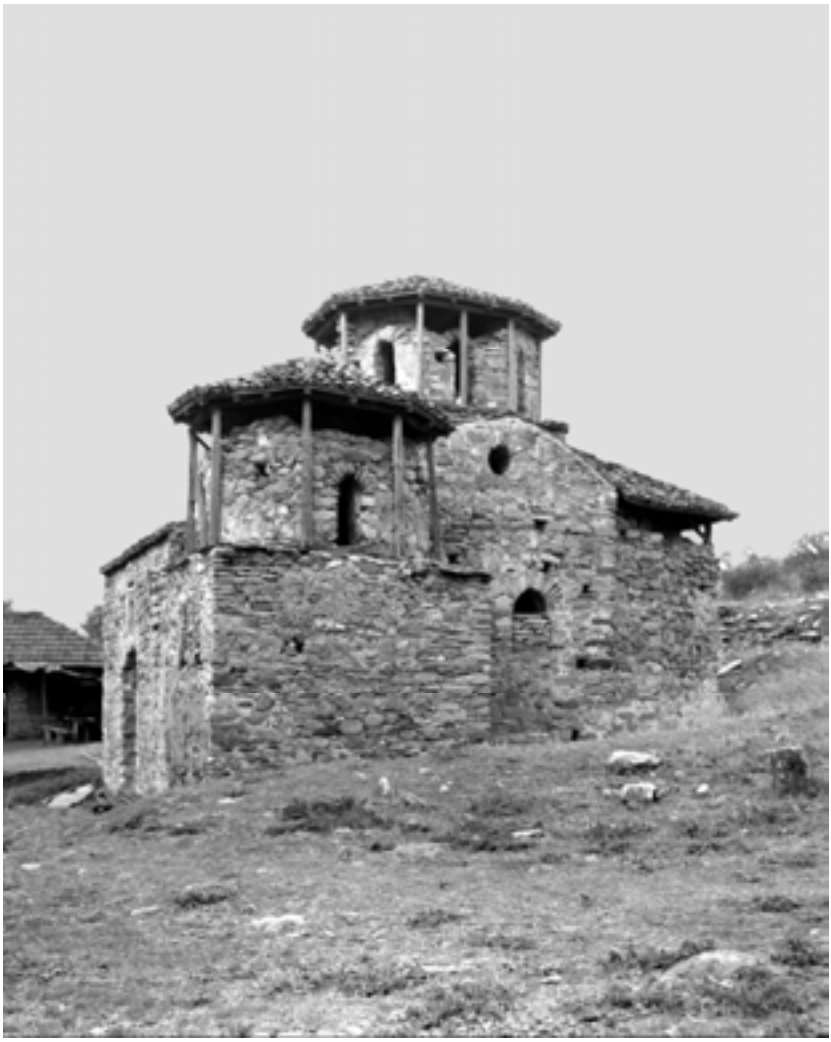
Свети Климент Охридски, стенопис, 1295 г.

Охрид, църквата „Свети Климент“

Изглед от югоизток (горе) и изток (долу)

Горни Козяк при Щип (Македония), „Свети Георги“, IX–X век

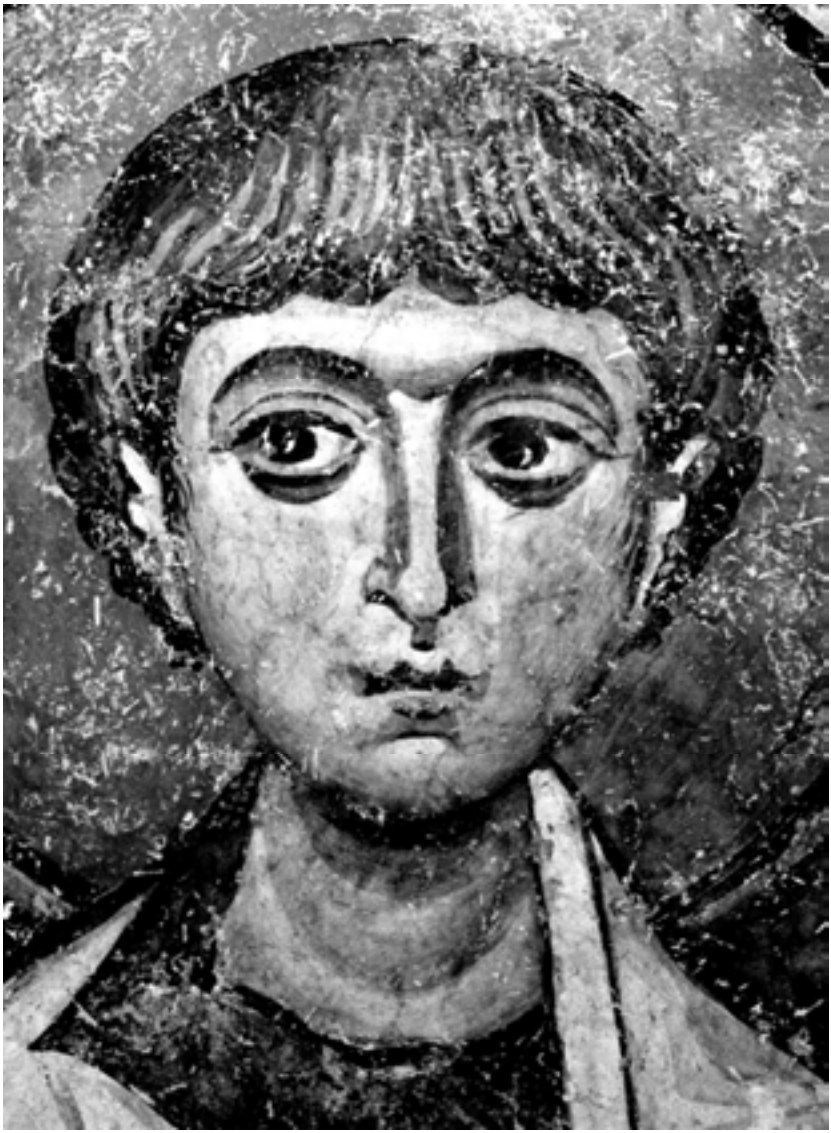
Изглед от югозапад

Горни Козяк при Щип (Македония), „Свети Георги“, IX–X век

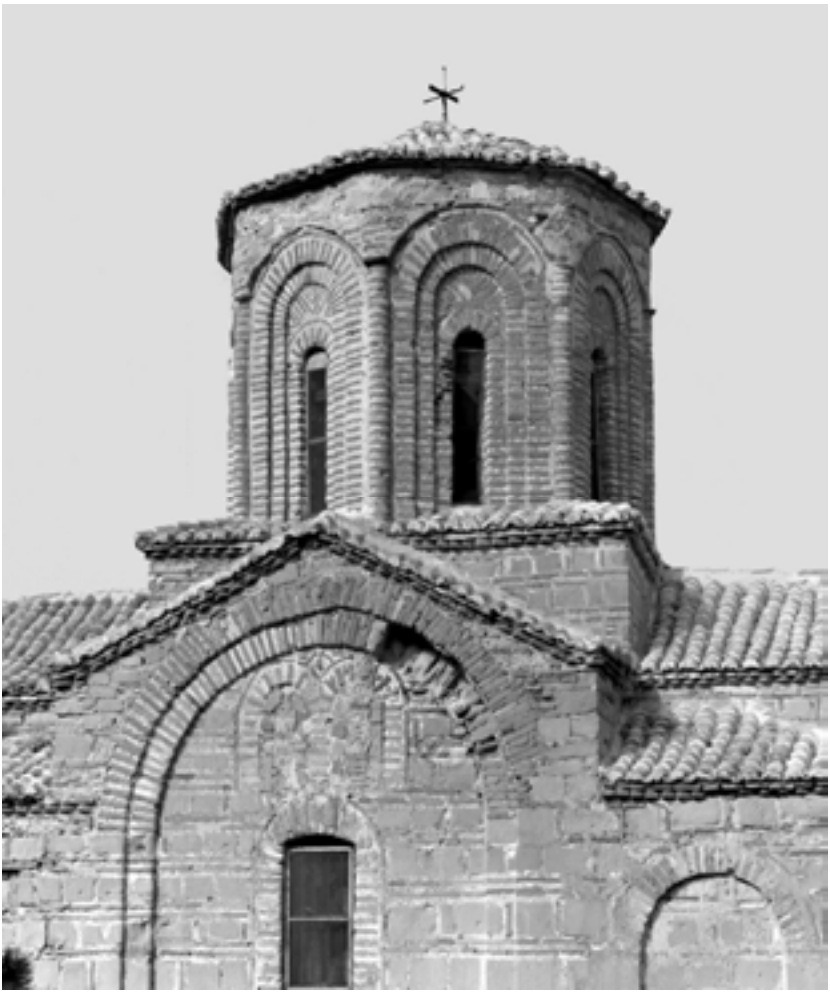
Изглед от югоизток и югозапад

Водоча, църква „Свети Лаврентий“, X–XII век

Дякон Исавър, детайл, стенопис, ок. 980 г.

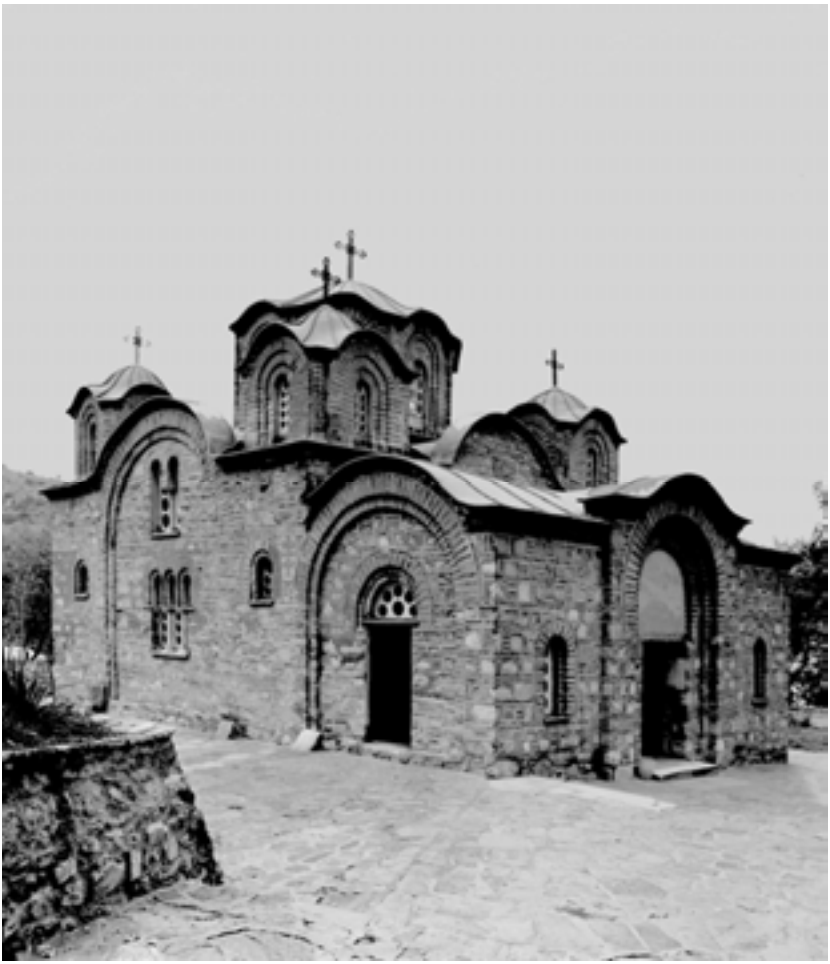
Водоча, църква „Свети Лаврентий“, X–XII век

Щип, църквата „Свети Архангели“ (Хрельовата църква), XIV век

Щип, църквата „Свети Архангели“ (Хрельовата църква), XIV век

Нерези, църквата „Свети Пантелеймон“, X–XV век

ВТОРО ПЪТУВАНЕ В ГЪРЦИЯ
ОКТОМВРИ – НОЕМВРИ 1979

След едноседмично прекъсване на пътуването ми в София, през което време проявих черно-белите и цветните филми от Македония, на 15 октомври заминах с влака за Атина, откъдето трябваше да получа разрешително за престой в Света гора. От Солун се прехвърлих вече в удобен спален вагон първа класа – като компенсация за третокласните вагони и разбитите автобуси в Югославия. Рано сутринта пристигнах в Атина, където този път не отседнах в скъпия климатизиран хотел Галакси до българското посолство, а в по-скромен и значително по-евтин хотел близо до гарата – лятната жега вече беше преминала и липсата на климатична инсталация почти не се забелязваше, а и намеренията ми бяха да остана в Атина не повече от 2–3 дни, след което да замина за Света гора. За издаването на разрешение разчитах на помощ както от страна на Гръцкото министерство на външните работи, където при предишното ми пътуване през юни съответната началничка беше обещала своето съдействие, така и от върховния гръцки комисар по старините в Света гора, проф. арх. Павел Милонас, до когото носех писмо от директора на Музея за раннохристиянско и византийско изкуство и завеждащ катедра по византология в Свободния университет в Западен Берлин, проф. Виктор Елберн, който беше в много близки отношения с Милонас. След малка утринна разходка по още непробудения град и кратка среща с акад. Н. Тодоров в българското посолство, като дочаках приемния час в Министерството, отправих се към службата, която издаваше писмата за посещение на Света гора.

Чиновничката в Отдела по религиозни въпроси, която познавах от двете предишни мои посещения, ме посрещна много любезно, но се извини с отсъствието на началника на отдела, като ми предложи да дойда на следващия ден, за да получа разрешението. На 17 октомври сутринта се явих отново в Министерството, като веднага бях приет от началника на Отдела за религиозни въпроси Вафиадис. Разговорът ни се водеше труд-

но, понеже той знаеше освен гръцки само френски, а неговата секретарка знаеше много слабо немски. И двамата бяха отначало много любезни към мене – също като чиновничката, която издаваше разрешителните писма. Помолиха ме да почакам в чакалнята, докато бъде написано писмото. След повече от един час при мен дойде чиновничката, при която бях предишния ден. От любезността ѝ не беше останала и следа и с няколко думи ми съобщи, че не мога да получа разрешение понеже тази година вече съм посетил веднъж Света гора. Това обстоятелство обаче ѝ беше вече известно предишния ден, също както и на началника на отдела, с когото приказвах само час и половина преди това, без да спомене някакви усложнения за издаването на разрешително – а и при предишните ми разговори с чиновниците от Министерството, когато се обсъждаше планът за моите посещения на Атон във връзка с подготвяната от мене книга, всички ми обещаваха помощ и подкрепа за изпълнението на този план, който предвиждаше по две посещения на Света гора всяка година. Молбата ми за разговор с началника на отдела Вафиадис беше отхвърлена, тъй като решението му било окончателно. Чиновничката само ми каза да се обърна за съдействие към проф. Милонас, който според нея имал достатъчно влияние в Министерството, за да ми окаже подкрепа, като застъпничеството му за мен сигурно щяло да бъде уважено.

Потърсих Милонас в жилището му – грамадна луксозна вила извън града, където живее гръцката плутокрация. Там ми съобщиха обаче, че той заминал извън страната и щял да се върне чак на 23 октомври. Оставих писмото на проф. Елберн до него и още веднъж отидох в българското посолство при акад. Тодоров, като по пътя обмислях положението. В Атина не ми се чакаше и не исках да си губя времето там, след като можех да използвам тези седем дни за посещение на други, не по-малко важни за мене паметници на средновековното изкуство – античните паметници в момента много по-малко ме интересуваха, а пътуването ми през Македония ми налагаше да посетя някои от най-важните паметници на средновековното изкуство в Гърция, докато впечатленията ми от пътуването в Югославия бяха още пресни. А и времето

беше великолепно – горещините бяха преминали и температурата беше съвършено приятна дори за продължителни пешеходни преходи до иначе трудните за посещение през горещото лято манастирски комплекси в Централна и Южна Гърция като Мистра, Метеорите, „Св. Лука“, Скрипу и Неа Мони на о-в Хиос. След отминалия вече туристически сезон и цените в хотелите трябваше да бъдат напълно поносими – ако и да не можех дори да предположа, че ще намеря хотелски стаи по 3–4 DM за денонощие, каквато цена щях да заплатя на о-в. Хиос, макар и без никакъв комфорт и без баня.

При чудесно слънчево време, но без горещини, а с живописни облаци, само за снимки в рекламни туристически проспекти, посетих за два дни Мистра с прекрасните ѝ църкви и стенописи – паметници от последния блясък на византийското изкуство в XIV и XV век. Обиколих Пелопонес чак до Молемвазия, нощувах в празни хотели и се наслаждавах на вкусните гозби в малките гостилнички, а накрая отидох за три дни и на о. Хиос, където се намира един от трите най-прочути паметници на византийското мозаично изкуство от върха на неговия разцвет. Първия, манастира Дафни край Атина, посетих още при първото си пътуване през 1978 г., но ще посетя в следващите дни още веднъж, както и третия – манастира „Св. Лука“ в Беотия.

На 23 септември бях отново в Атина, в същия хотел при гарата. Обадих се по телефона на проф. Милонас – той ми предложи да ме посети в хотела на следващия ден. Въпреки ходатайството на проф. Елберн и водения с него повече от двучасов разговор, не ми се удаде да го убедя да ми помогне. Оправданието му беше, че като подчинен на Министерството на външните работи той не бил в състояние да окаже въздействие на своите началници. Препоръча ми да се отнеса за помощ към посолството на ГДР в Атина, като каза, че в подобни случаи чуждите дипломатически представителства често играят важна роля и не е невъзможно ходатайството на посолството да има успех. В останалата част от разговора ни приказвахме за моя проект и за неговата работа върху архитектурата на светогорските манастири, която продължавала вече над две десетилетия. Той посещавал Атон всяко

лято със свои студенти от Атинската политехника и с тяхна помощ заснема архитектурно всички значителни постройки – работата му вече била на привършване и сега подготвял нейното издаване, макар и още да не е намерил издателство и спонсори, които биха могли да финансират едно тъй скъпо и предназначено само за най-тесни специалисти издание. За моя проект и за затрудненията ми при получаване на разрешения за фотографиране той ми каза, че в това отношение и неговото положение не е много по различно – макар и да заема висока служба в Министерството като върховен комисар за всички гръцки художествени паметници извън границите на страната, към които се числят и светогорските манастири. Миналата седмица, докато аз обикалях Пелопонес при чудесно време, той бил в Света гора във връзка с подготовката на своя труд върху атонската архитектура, но и за друг свой проект, посветен на манастира „Велика лавра на св. Атанасий“, за който искал да издаде албум с фотоснимки и малко текст, подобен на издадения преди две години луксозен албум за манастира „Ставроникита“. За разрешение за фотоснимки старейшините на манастира му поискали огромната понастоящем сума от 100 000 щ.д., която нито той, нито който и да е спонсор не е в състояние да даде. А проливните дъждове, които по това време се излели на Света гора, му попречили да направи външни снимки на архитектурните паметници в манастира и да завърши архитектурното им заснимане. След завръщането ми в Берлин, проф. Фензен, с когото Милонас също добре се познава, ще му изпрати като подарък един екземпляр от обширния вариант на моята книга. В писмо до мене Милонас ще изрази своето, по думите му, „силно впечатление“, което книгата ми е произвела върху него, като ми изпрати от своя страна един огромен по формат албум с негови фотоснимки от Света гора с лично посвещение.

Следвайки съвета на Милонас, отидох на другия ден до посолството на ГДР в Атина, макар и да не очаквах никаква реална помощ и застъпничество за мене от страна на дипломатите от ГДР. След като дежурният секретар в посолството се осведоми кой сектор би имал отношение към моя случай, беше ми опреде-

лена среща на следващия ден с консула. Последният ме прие много любезно и за моя най-голяма изненада ми обеща, че ще се заеме лично да изясни становището на Гръцкото външно министерство и да ми съдейства. И наистина, той се срещна още същия ден с началника на Отдела по вероизповеданията Вафиядис. Този му казал, че ми се отказва да замина за Света гора, понеже съм бил пресрочил престоя си миналия път без разрешение, но че нямат нищо против мен и че през следващата година ще ми бъде разрешено отново да посетя Света гора. Аз носех със себе си диамонитириона от предишното ми посещение с нанесеното там продължение на престоя ми, подписано от губернатора и подпечатано с печата на губернаторството, както и моя паспорт, на който личеше, че съм напуснал страната преди изтичане на визата ми, и ги показах на консула. Въпреки че от моите документи се виждаше, че обвинението за пресрочване престоя ми в Света гора е неоснователно, консулът ме посъветва „дипломатически“ да не повдигам повече въпрос за това и да дойда отново през 1980 г., като за всеки случай поискам съдействие и от гръцкото посолство в Източен Берлин. За нов разговор в министерството в Атина нямаше и време, понеже следващите три дни бяха официални празници – Димитровден, събота и неделя. Така реших да използвам тези три дни и на път за Солун да се отбия в манастира „Свети Лука“, а след това и в малкото градче Скрипу в Беотия, където се намира един много важен за мен паметник на средновековната архитектура, при който се забелязват известни връзки с българските църкви от същата епоха.

Опитите ми да се срещна в Солун с губернатора на Света гора Цамис бяха неуспешни – отсъствал от града. Междувременно от средата на седмицата времето навсякъде се беше развалило, валяха проливни дъждове, които правеха и пътуването за Света гора безсмислено. Това ме накара да взема окончателно решение за преждевременно завръщане в България и на 3 ноември пристигнах в София. Впоследствие научих, че поройните дъждове продължили осем седмици, като наводнили цели райони в Гърция и дори в Атон.

ПРИЛОЖЕНИЯ III-VII

Приложение 3

БЕЛЕЖКИ ЗА ПЪТУВАНИЯТА В ГЪРЦИЯ ПРЕЗ 1981 И 1982

Пътуването си в Гърция през 1981 г. исках да свържа с обиколка на най-западните райони на страната, където преди това бях посетил само Костур и Преспанското езеро. От там исках да се придвижа из цялата територия на бившата византийска провинция Епир, голяма част от която влиза в пределите на Първото и Второто българско царство и всички църковни епархии са в състава на българската автономна църква – след 1018 г. в Българската архиепископия. Те са изброени в сигилиите на Василий II от 1018–1019 г. и за тяхната българска принадлежност не може да се спори. Историците избягват да споменават този факт и си затварят очите пред особеностите на архитектурните и художествените паметници, чиито останки не забелязват. А гръцките и сръбските автори – но също и български историци и исторички – дори твърдят, че преди включването на българските територии във Византийската империя по тези земи изобщо не е имало християнство и църкви, като че е възможно да има епархия, посочена поименно в сигилиите на Василий II, без в тази епархия да има църква[1].

Проведеният от 25 май до 3 юни 1981 г. Първи конгрес по българистика наложи пътуването ми да започне едва в средата на юни, когато започват и големите летни горещини, затрудняващи работата ми, но също използването на цветни фотоматериали, които не издържат на температура над 30° – какъвто беше случаят с цветните филми KODAK, предоставени ми от издателството, като почти всички заснети на тях снимки бяха неизползваеми. При пътуванията си през 1979 и 1980 г. направих опити с филми на

[1] За изясняването на този въпрос ще предприема през следващото десетилетие много пътувания по тази територия, включително и в Албания през 1986 г. Навсякъде ще намеря останки от първоначалните енорийски или епископски църкви, разрушени след 1039 г. и впоследствие изоставени, а на някои места – престроени след XII век, но със запазени части от тяхната стара строителна субстанция, какъвто е случаят с църковните постройки в Козяк, Водоча и Нерези, които посетих през 1979 г., също както редица църкви в Арта, Йоанина, Бер/Верия, Еласона и още много други, които ще посетя от 1981 до 1989 г.

фирмите FUJI и AGFA-GEVAERT – филмите издържаха без повреди температури над 30°, но тяхната висока цена (12 до 15 DM заедно с проявяването за 12 снимки 6×6 см) натоварваше прекомерно моя твърде малък бюджет, а за дължимите 3000 щ.д., заплатени от мене за репродукционната уредба и за фотоматериали, от КК си правеха оглушки, така че не можех да разчитам на тях. Това ме накара да се обърна за помощ на друго място. През април 1981 г. поисках среща с генералния директор на западноберлинското представителство на концерна Байер Фарма, под чието върховенство бяха заводите на AGFA в Леверкузен, ФРГ. Получих час за среща още на следващия ден и бях приет много внимателно от самия генерален директор. Показах му западногерманския вариант на моята книга за християнското изкуство на средновековна България и договора ми с издателство „Унион“ от ГДР за книгата „Изкуството на Атон“, а така също повредени снимки с фотоматериали на конкурентната фирма KODAK и пробни снимки с филми AGFA. Казах, че ако неговият концерн ми помогне, като ми предостави фотоматериали – обратими цветни ролфилми 6×9, – готов съм в моята книга да отбележа това, както и че всички снимки в книгата са изготвени на такъв фотоматериал. Без да ме пита за количеството на необходимите ми филми, директорът ми каза, че след два дни ще мога да получа за проба 100 ролфилма от една намираща се в процес на изпитване фотоемулсия, издържаща при тропически условия, но заснетите от мене филми ще трябва да се проявят в лабораториите на фабриката. Каза ми, че с удоволствие ще ми предостави и черно-бял позитивен материал – специална фотохартия на полиетиленова подложка, която също се намира в процес на разработка. През следващите години получих десетина кутии с по 100 листа 18×24 см такава хартия, а през 1984 г. – и 30 ролфилма 6×9 специален черно-бял фотоматериал, намиращ се още в експериментална фаза, AGFAPAN VARIO-XP с много висока чувствителност и особена рязкост на изображението.

По време на конгреса, на който изнесох доклад въз основа на моите последни изследвания върху българските художествени и архитектурни паметници в Гърция и Македония, споменах на директора на Центъра за българистика към БАН проф. Стоян

Радев за моите финансови затруднения за осъществяването на предстоящото ми пътуване в Гърция. Той обеща да ми осигури средства поне за път и хотел – командировка от БАН без право на дневни, но с подотчетна валута за заплащане на билетите и нощувките в евтини второ- и третокласни хотели за 15 дни. И удържа на думата си, тъй че вече можех да планирам пътуването си в Епир, а от Йоанина до Атина дори със самолет, като придвижването ми от Атина до Солун можеше да бъде с удобен комфортен автобус, а не с влака, за който дотогава, а и по-късно, можех да купувам билети от Берлин с източногерманска валута.

Директорът на моето издателство, д-р Хуберт Фензен, беше получил в 1980 г. професорска катедра в Хумболтовия университет и имаше покана за гостуване в Гърция от своя колега проф. Павел Милонас – с намерение да посети и Света гора. Предложих му да съгласувам моето пътуване с него – да се срещнем в Атина, оттам с автобус да заминем за Солун и също заедно за Атон, където ще го отведа до манастира Ивер, след което да се разделим и той сам да продължи пътуването си по манастирите в южната част на полуострова, а аз да продължа към Зограф. Малко след края на конгреса, на 10 юли 1980 г., заминах с влак за Атина, там получих във Външното министерство разрешение за десетдневно пребиваване на Света гора, срещнах се с Фензен и Милонас – който този път беше особено добре настроен към мене – и заедно посетихме някои от главните паметници и музеи в гръцката столица. Пътуването ни с луксозен и климатизиран нощен автобус от Атина до Солун беше за мене първо по рода си и можах да се убедя в предимствата на автобусния транспорт.

В Солун ползвах също за първи път предимствата на командировката, като отседнахме в напълно приличен и дори климатизиран хотел за два дни, в което време заедно с Фензен обиколих солунските музеи и забележителности. В кораба от Уранополис за Дафни срещнахме един грузински историк и археолог, д-р Беридзе, с когото Фензен се познаваше от пътуванията си в Грузия – дори му беше известно, че Беридзе заемал важна длъжност в грузинския КГБ. Това обясняваше участието именно на този грузински „учен“ в неотдавна състоялите се тържества по случай

1000-годишния юбилей на манастира Ивер, който, както е известно, е основан от грузинци. Подобно на редица други случаи от нашата история, основателите – този път грузинци – са били своевременно изгонени от техния манастир, без да им бъде позволено да вземат със себе си манастирските реликви и съкровища. А на юбилейните тържества – според разказа на Беридзе – гърците се разкайвали и плакали с крокодилски сълзи. Плакали и се целували с неколцината грузински гости.

На пристанището в Дафни се разделихме с Беридзе, аз и Фензен отидохме с автобуса до Карея, където получихме в Кинотиса нашите разрешителни за престой в Света гора. Оттам аз се отбих за малко до губернаторството, за да получа от губернатора проф. Цамис още пет дни продължение на престоя ми и двамата с Фензен се отправихме за Иверския манастир. При удължения престой имах възможност да отделя още един ден за Ивер, където двамата използвахме гостоприемството на манастира за удобно пренощуване в гостните за избрани посетители. При регистрацията Фензен обяви и докторската си титла, което събуди необикновено голямо почитание у домакините. Макар и за германците да е нещо обикновено да носят в багажа при пътуванията си аптечка с най-необходими медикаменти и изобщо средства против внезапни наранявания или заболявания, Фензен беше още по-предвидлив и носеше със себе си цяла подвижна аптека, заемаща половината от пътната му чанта. И когато при регистрацията домакинът на манастира му се оплака от големи болки вследствие на забрала рана, като го запита дали може да му помогне с нещо против болките, Фензен, без да се замисли за последствията, му даде някакви антибиотици от своята подвижна аптека. А тези последствия бяха наистина невероятни и съвсем неочаквани. Още на следващата сутрин пред стаята, в която бяхме пренощували, огромна опашка от над 20 монаси и разни работници в манастира чакаше прочутия германски доктор (*мегалос германикос ятрос*) с надежда да получат изцеление! И тук въпросът беше дали той да разкрие своята истинска идентичност или да демонстрира своето християнско милосърдие. Оставих го сам да реши този проблем, като по такъв начин се освободи отчасти и от тежкия баласт в багажа си. Аз трябваше да

бързам по пътя си за Зограф и да се върна до Карея, за да не изпусна автобуса, който отново да ме закара до пристанището Дафни и оттам с кораба в обратна посока до пристанището на Зограф, откъдето пеша да отида и до манастира.

Пътуванията в Света гора през 1979 и 1980 г. не бяха много резултатни само за работата ми по отношение на някои от паметниците на българската култура в Зографския манастир. Така през юни 1979 г. не бях допуснат в библиотеката и архива на манастира под предлог, че отсъства библиотекарят, а с него и ключът, а през 1980 г. отсъстваше пък друг от монасите, йеромонах Паисий, за когото игуменът каза, че държал ключа от втората брава. Така и този път отивах без особени надежди, че ще получа най-после възможност да вляза и в архива – поне за да получа най-обща представа за състоянието му и за размера на работата, която там ме очаква и за която още през 1979 г. бях донесъл репродукционна уредба и фотоматериали.

В Зографския манастир ме посрещна както винаги готвачът Мицо и от него получих ключа за същата стая, която ползвах при предишните (и следващите) си посещения. Разопаковах багажа си в стенните долапи и отидох в кухнята. Този път заварих в манастира повечето от монасите – голяма рядкост, защото обикновено поне половината липсват. И това ме накара да използвам туй посещение, за да направя общи и по отделно снимки на манастирското братство. Пръв дойде да ме посрещне с „добре дошъл“ Поликарп и ме заведе да взема съхраняваните в манастира мои апарати – и преди всичко филми, тъй като за черно-белите си снимки разчитах на тези материали. Той ми разказа последните клюки – както винаги най-много оплаквания имаше против игумена. Но игуменът този път бе много добре разположен към мен. На въпроса ми за архива отговори, че през следващите дни ще ме заведе там. Пахомий също се разтопи от умиление към мене, отидохме заедно в библиотеката, където ми даде в ръцете всеки от ръкописите, които поисках. За удобство донесох там моята репродукционна апаратура, но не поставих на нея репродукционния фотоапарат, предназначен за

документални снимки, а последователно двата големи фотоапарата Pentacon Six (с ролфилм 6×6), като ги заредих с черно-бели и цветни обратими филми. Заснех заглавките на най-важните от ръкописите – включително на Драгановия миней и Паисиевата история. От нея също заснех черно-бяло и цветно само първата страница, но няколко пъти. Същото направих с още десетина други ръкописа. Ограничих се само с тези снимки, които бяха от значение и за моите собствени изследвания. Никога не съм имал нито амбициите, нито претенциите да заснема дори малка част от ръкописите и архива, а само да подготвя условията за други, които ще трябва в следващите години да поемат тази работа, за да мога да съсредоточа изследванията си само върху художествените и архитектурните паметници в манастира.

При отворилата се пред мене възможност за свободен достъп в църквите и параклисите на манастира, както и благодарение на сравнително дългия престой в рамките на 15-дневното разрешително за пребиваване в Света гора имах достатъчно време за пълно заснемане на стенописите в параклисите „Рождество на св. Йоан Кръстител“ и „Св. Димитър“, както и на интериора и иконостасите в тях. На тази дейност посветих цели пет дни – една трета от целия ми престой в Атон. В двете църкви се ограничих само с долните регистри на стенописите, тъй като за горните регистри и куполите все още ми липсваше подходяща снимачна и осветителна техника. Този път имах на разположение най-добрия по това време цветен обратим филм (предназначен за диапозитиви, използвани в полиграфията) – AGFA-GEVAERT – и се възползвах от случая да заснема най-важните стенописни композиции не само с черно-бял, а и с цветен обратим филм.

Игуменът се отзова и на молбата ми да събере всички присъстващи в манастира монаси за фотоснимки („фототермин“) в парадни униформи – такава възможност също не бях имал дотогава, а и при следващите ми посещения няма да имам. Липсваха само Йоаким, който вече бе напуснал манастира, Серафим, на лечение в България по това време, и Паисий – последният ще се завърне след няколко дни, но няма да имам възмож-

Манастирското братство, юли 1981 г.

Отляво надясно: Паχомий, Панарет, Поликарп, игуменът Евтимий, Йоан, Неофит и Анастасий

Зографски манастир

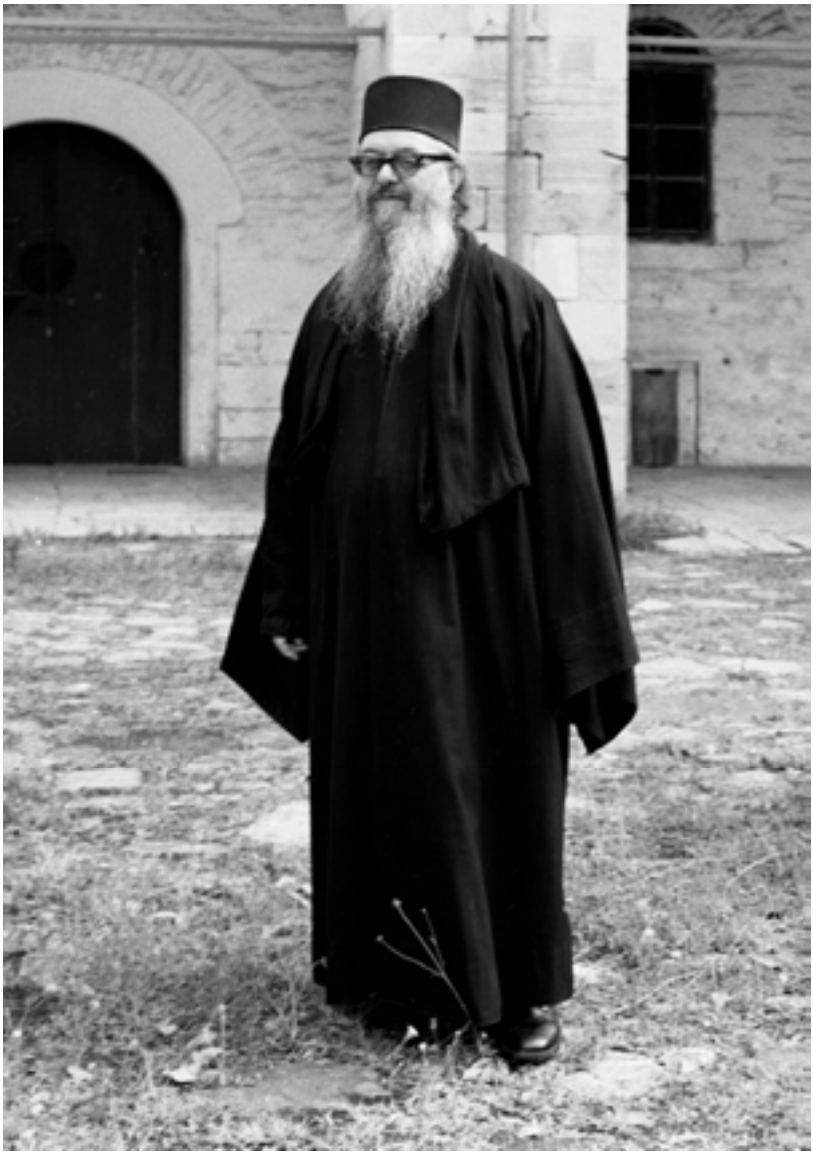
Йеромонах Йоан, представител на Зограф в Кинотиса

Игуменът архимандрит Евтимий

Йеромонах Пахомий, библиотекар на Зограф

Архимандрит Поликарп

Йеромонах Панарет

Йеромонах Амвросий

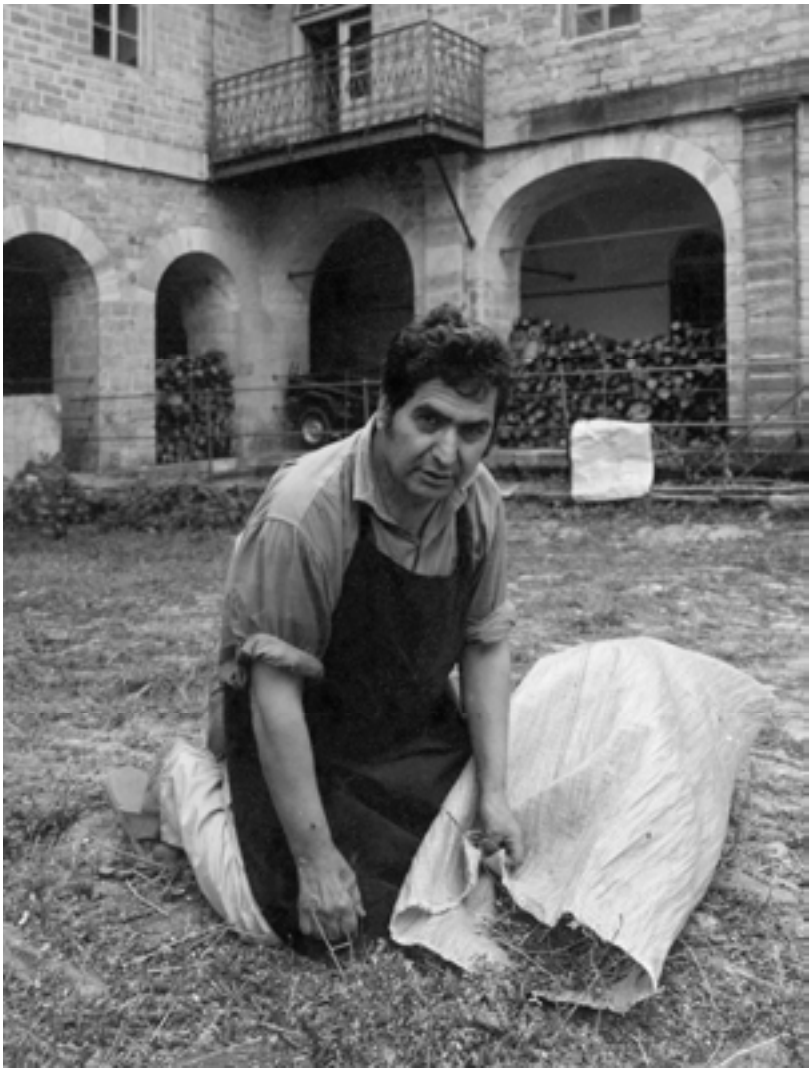
Клепалото призовава към вечернята

Зографски манастир

Най-старият и най-младият – бъдещият игумен

Зографски манастир

Готвачът Мицо – очите и ушите на гръцката полиция в Зограф

ност да го снимам. Той ще бъде главното действащо лице при следващото голямо събитие в манастира – заговезни. За какъв пост се заговяваше – вече не си спомням, във всеки случай поради временното отсъствие на готвача Мицо главната гозба за пиршеството трябваше да сготви дежурният в случая Паисий – макар и никога в живота си да не беше изпълнявал такава задача. И как я изпълни! В една дълбока тенджера счупи 40 пресни яйца, за да ги опече заедно на печката – резултата може всеки да си представи: най-долният слой на гозбата беше изгорял до черно, а в горния слой яйцата бяха съвсем сурови. Дали някой яде от тази гозба, вече не си спомням. Аз дори не се помъчих да я вкуся.

При това мое посещение най-после получих достъп не само в библиотеката, а и в архива. Игуменът сам ми отвори вратата на архива в най-горния етаж на северното крило от манастирския комплекс – отвори я при това само със своя ключ, без да използва другите два „митични“ ключа, чиято липса досега затрудняваше достъпа ми там. Дългоочакваният момент – допира до най-голямата съкровищница с непубликувани документи от българската и манастирската история, съхранила материали от три века, събуди обаче у мене чувства, нямащи нищо общо с радост или облекчение. Пред очите ми се откри помещение с размери около 100–120 м^2, чиито стени бяха изпълнени с дълги дървени полици с безброй папки по тях – първият поглед, който хвърлих на няколко взети напосоки папки, показа, че те са поставени без всякакъв ред, а тяхното съдържание се определяше единствено от годината, отбелязана върху папките, без никакви описи на разнообразните по вид и по език листове в тях. За последните сто години явно никой не беше се заел поне да подреди по години тези папки, така че например тази за 1924 г. се намираше между папките за 1820 и 1894 г. Обиколих от всички страни архива, отворих напосоки папки от различни места и можах за сравнително кратко време да установя, че единствената последователност при подреждането на този архив беше неговата пълна непоследователност. А беглият поглед, който хвърлих върху съдържанието на някои папки от различни исторически епохи, ми показа, че

принципът за (не)подреждане на папките е спазван със същата последователност и при подреждането на събраните в папката документи – с много малко изключения от последните десетилетия материалите в папките се състояха от ръкописни писма на турски (по стария правопис), гръцки и най-рядко български език. Или с други думи, само подреждането на папките и материалите съставяше задача, надхвърляща многократно почистването на Авгиевите обори – задача за цяла армия от няколко поколения Херкулесовци за цял живот, до пенсия.

Докато обикалях архива, игуменът седеше търпеливо и невъзмутимо на единия от двата стола в помещението. Седнах на другия стол до него и преди да го заговоря и наруша безмълвието, погледът ми се спря на една книга, захвърлена на пода и явно нямаща нищо общо с останалите материали в папките по полиците. Всъщност това дори не беше книга, а едно „книжно тяло“, както се нарича книга, от която е взета твърдата подвързия за вторично използване, а никому ненужното съдържание на бившата книга, внимателно подшита с ленен конец, е захвърлено на пода, преди да бъде отправено в боклука. Отворих напоследок „книжното тяло“ и това, което можах да прочета на разтворения лист, събуди у мене такова удивление, каквото не бях изпитал дотогава при нито едно от моите археологически открития. Грижливо и даже красиво написаният там български текст гласеше: „*Катастихъ що харчихъ за церковата нова здѣ уписаемъ*.“ А няколко страници по-нататък беше написана и датата „*1800 месеца юніи*“. Прелистването и прегледа на останалите листове, свързани с този текст, показваха, че пред мене е сметководната книга на Зографския манастир за разходите и даренията по строежа на Съборната църква от първите години на XIX век – а както показаха моите изследвания на този текст, той беше безценен документ за установяване имената на строителите не само на тази църква, а и на едва ли не всички значителни строежи на Света гора през последните две десетилетия на XVIII и първите две десетилетия на XIX век. Тези строители и тяхната дейност чак до шедьовъра на българската възрожденска архитектура, Съборната църква на Рилския манастир,

ще мога да проследя през следващите девет години по цялата територия на Балканския полуостров, а обстоятелствата, свързани с тази строителна дейност, ще бъдат обект на две десетилетия мои научни занимания. С разрешение на игумена занесох „книжното тяло“ в моята стая и заснех въпросните 16 страници не веднъж или два пъти, а пет пъти, два от които и с малкоформатния фотоапарат. Да се занимавам с останалата част от подвързаната преди век и половина книга надхвърляше моите възможности. А и заснемането на останалата част оставих за следващото ми идване в манастира, затова спокойно върнах книгата на игумена с молба да я постави на сигурно място в архива, за да мога следващия път да се занимая пак с нея. В този момент дори не можех и да допусна, че туй мое първо посещение на архива ще бъде и последно и че събитията, свързани с пътуванията ми в Света гора, още през същата година ще вземат драматичен обрат, с който дейността ми в Зографския манастир ще бъде почти напълно прекъсната.

Останалите шест дни от това мое пребиваване в Зографския манастир посветих на заснемане стенописите в църквите и параклисите, като за един ден „отскочих“ и до Хилендарския манастир, за да продължа и там черно-бялото и цветното заснемане на стенописите в параклиса „Св. Иван Рилски“ и в двата нартекса на Съборната църква. За един ден отидох и до Зографския конак в Карея – този път бях уговорил моето посещение и с „папа Яни“ (отец Йоан), представителя на Зографския манастир в Кинотиса, за да бъда сигурен, че ще мога да вляза в църквата при конака и да заснема иконите на Захарий Зограф, което също направих с черно-бял и цветен филм. На връщане минах през манастира Ксиропотам, където заснех стенописите в нартекса с изображения на сцени от Апокалипсиса – също с черно-бял и цветен филм.

Завръщането ми в Солун протече без никакви произшествия. В багажа си носех само от първата част на моето едномесечно пътуване в Гърция 100 заснети двойни черно-бели ролфилми ORWO с общо над 2400 снимки 6×6 см и 43 цветни обратими филми, болшинството AGFA-GEVAERT и малка част ORWO-

CHROM и FUJICHROM с около 500 снимки 6×6[2] – от всички черно-бели и цветни снимки имах дубликати. Тъй като в Солун не разполагах с хладилник за съхранение на заснетите филми, тяхното повече от 10-дневно запазване до връщането ми в България беше за мене проблем – вече минаваше средата на юли, а през тази година бяха измерени рекордно високи температури, при каквито емулсията на цветните филми не издържа.

След връщането ми от Света гора потърсих българския консул – предишният консул Осенски, когото познавах от миналите си пътувания, беше пенсиониран и сменен с нов, Илия Петров, с когото още не бях се запознал. С посещението си исках, от една страна, да изпълня задължителния за български граждани ритуал по представяне в българското консулство, а от друга – да го помоля да предаде при случай на монасите от Зографския манастир един екземпляр от излязлата в Германия моя книга за старото българско изкуство. По време на разговора ни стана въпрос за моята работа, но и за загрижеността ми за заснетите материали. Консулът Петров веднага ми каза, че за него не представлява никакво затруднение да изпрати в България с дипломатическия куриер моите филми, а аз ще ги получа при завръщането си в София от Христо Маринчев в Комитета по въпросите на Българската православна църква. Успокоен от тъй благоприятния развой на събитията, на другия ден му предадох една торба с всичките 143 филма и продължих пътуването си в северозападните гранични райони на Гърция – Костур, Лерин, Преспа, Янина и Арта, където в продължение на близо две седмици заснех и проучих значителен брой архитектурни паметници[3].

[2] Филмите бяха предназначени за 24 снимки 6×6 или 16 6×9, но моите фотоапарати Pentacon Six позволяваха заснимането на 25 снимки 6×6, като използвах резервата от филма, предвидена за загуби при проявяването. Същите филми ползвах от края на 1981 г. за моите фотоапарати Asahi Pentax 6×7 за 20 снимки. Цветните ролфилми бяха в стандартния формат с 12 кадъра 6×6 или 10 6×7.

[3] Бележките ми за една от най-важните отсечки на това пътуване, Костур–Преспа, вж. в приложение 5.

След завръщането в София първата ми работа беше да се свържа с Христо Маринчев в Комитета по въпросите на БПЦ. На моя въпрос за филмите Маринчев отговори, че не знае за никакви филми. Обиколих всички инстанции на МВнР, но никъде никой нищо не знаеше нито за мене, нито за моите филми. Намерих в софийското му жилище дори и дошлия в отпуск български консул от Солун И. Петров – той потвърди, че е изпратил филмите ми с куриера и макар че не можеше да си обясни защо те още не са стигнали до Маринчев, опита се да ме успокои, че вероятно е станало някакво задържане в междинните инстанции. Накрая дори ми каза: „И аз съм българин – ако нещо е станало с вашите филми по моя вина, ще видите трупа ми да се люлее на първия телеграфен стълб."

На мене обаче ми се налагаше да замина незабавно за Берлин, където трябваше да бъдат проявени и останалите цветни филми от втората част на моето пътуване. За разлика от първата част на пътуването, включваща посещението на Света гора с разрешение на Гръцкото министерство на външните работи, втората част от пътуването предприех на свой собствен риск в граничните райони на Гърция, Албания и Югославия, където фотографирането е абсолютно забранено, но само по този начин можех да събера материали за българските исторически и художествени паметници там – една от най-важните области от територията на Първото българско царство. Експерименталните цветни филми, които бях получил безвъзмездно от концерна Байер Фарма, ми бяха дадени с уговорката те да бъдат проявени в централната лаборатория на заводите Agfa-Gevaert, за да бъде извършен там контрол за качествата на новия, още непуснат свободно в продажба материал.

Още в четвъртък заедно с моята дъщеря заминах със самолет за София, като носех със себе си проявените междувременно филми. В София отново се свързах по телефона с Христо Маринчев в Комитета по въпросите на БПЦ, до когото консулът в Солун беше изпратил моите филми. На въпроса ми за филмите Маринчев този път отговори, че българският дипломатически куриер бил задържан от гръцките власти, които взели от него моите филми.

Веднага се обадих по телефона на проф. Бербенлиев, а малко след това бях в неговия кабинет. От там се свързах по телефона и с намиращия се по това време в отпуск в България посланик акад. Н. Тодоров, с когото се познавах от много години и когото бях запознал подробно с моята работа и задачите ми в Гърция, като му разказах за случая с моите филми. Свързах се и с референтката при ЦК на БКП Златина Динева, която поддържаше контакта ми с нейния шеф – зам.-началника на Външния отдел на ЦК на БКП Цветан Николов. Разбрахме се да се срещнем всички в понеделник и съвместно обсъдим какви постъпки да предприема пред гръцките власти за връщане на моите филми. В това време стана обаче едно събитие, което неприятно повлия на работата ми и на изясняването на инцидента с моите снимки: смъртта на Людмила Живкова, която парализира за дълго време всякаква дейност в КК и никому не беше до моите снимки. Акад. Тодоров и проф. Бербенлиев решиха, че за мене, като частно лице, би било най-разумно и естествено лично да се отнеса към гръцките власти чрез гръцкото консулство в София, да покажа там издаденото от МВнР на Гърция разрешение за снимане в Света гора и договора ми с германското издателство, оправдаващи и подкрепящи моята работа в Гърция, и да помоля да ми бъдат върнати моите фотоматериали. Още на следващия ден поисках и получих среща с гръцкия консул в София, който говореше много добре немски език. Той внимателно изслуша моя разказ за инцидента и ми отвърна, че не знае нищо за него, а му се виждало и твърде невероятно изобщо да е произлязъл подобен инцидент. Обеща ми обаче да направи всичко възможно за изясняването на въпроса, както и пълно съдействие на гръцките власти, които той представляваше в България. След този разговор за мене беше ясно, че повече нищо не мога да предприема за издирването на моите филми. Налагаше ми се незабавно да замина за Швейцария във връзка с откриването на представителство на швейцарските въздушни линии (Суисер) в София с редовни полети между Цюрих и София. По този случай директорката на Софийското представителство г-жа Пахут беше решила да бъде издаден един специален брой на списанието

Суисер-Газет, посветен на българската история и култура, а за автор беше се спряла на мене – този брой с разкошен цветен печат, изпълнен предимно с мои снимки и статии, излезе през следващата година в тираж 550 000 екземпляра и се разпространяваше в продължение на един месец по всички 140 страни, където летяха швейцарските самолети. А високият хонорар, който получих за статиите и снимките, ми позволи да закупя два фотоапарата Asahi Pentax 6×7 с пълен комплект обективи и модерна електронна осветителна система, но и да финансирам трите си пътуванията в Гърция през 1982 и 1984 г.

След завръщането ми от първото мое пътуване в Швейцария в края на август 1981 г. поисках нова среща с гръцкия консул. Той ми каза, че още няма отговор от съответните власти и че не ме съветва да идвам пак в консулството, за да нямам неприятности с българските органи, а отговорът на гръцките власти относно запитването ще ми бъде предаден от гръцкото посолство в Берлин. Заминах отново за Берлин, после за Швейцария за предаване на материалите за списанието, а след връщането ми в Берлин на 9 декември 1981 г. получих писмо от гръцкото посолство с покана да се явя там във връзка с моя въпрос. В посолството бях посрещнат много любезно от посланика и консула, които казаха, че са натоварени от МВнР в Атина да ми съобщят, че инцидент, като описания от мене, не е имало на гръцка територия.

Още на следващия ден, събота, 19 декември, се опитах да се свържа с проф. Бербенлиев по телефона вкъщи, но съпругата му ми каза, че той катастрофирал предишния ден със служебната си кола при Пловдив, бил тежко ранен и се намирал в правителствената болница. В същата служебна кола пътувал и другият зам.-председател на КК Светлин Русев, но останал невредим, а причинителят на катастрофата, частна кола Лада, не можа да бъде открит и загадката около тази катастрофа не беше разгадана. Проф. Бербенлиев прекара четири месеца в болницата и чак през март 1982 г., когато положението му беше малко подобрено, можах да го посетя и да му разкажа за развитието на събитията. На моя въпрос какво да правя, той ми отговори: „Ще се бориш!“ Веднага поисках среща чрез референтката в

ЦК Златина Динева с Цветан Николов и малко след това можах да се срещна с него, като му предадох в писмена форма съобщението на гръцките власти.

Времето до началото на май прекарах в Берлин, където трябваше да завърша работите си по българските паметници в Гърция, за които имах договор с ДО „Пластични изкуства“ при КК. На 9 май, на път за Гърция, бях отново в София, и запитах по телефона г-жа Динева дали има някакъв резултат с издирването на моите снимки. Тя ми каза, че моите материали били взети „по погрешка“ от една служба, която не е подчинена на ЦК, но ръководителите ѝ, като признак на добра воля, ще ми върнат филмите, за което трябва да отида на 12 май сутринта в МВнР. В определения час пред министерството ме чакаше негов служител, който се представи под името Коларов, съветник на министъра, а неговият външен вид не оставяше място за никакво съмнение, че имах пред себе си събрат и колега на известния литературен герой Авакум Захов. Наистина, форматът му не отговаряше напълно на неговия прототип, но абсолютно задължителните за всички изпълнители на тази роля мустаци, както и измачканият му и изцапан костюм бяха напълно според стандарта. В ръцете си държеше много издута стара кожена чанта от типа на тези, с които допреди няколко десетилетия дребните чиновници отиваха на работа. Още същия ден научих, че това не е бил кой да е, а самият (бивш) началник на разведката в Гърция; след провала му там бил прекаран през границата в багажника на колата на посланика – жена му се похвалила на своята най-добра приятелка за тоя геройски подвиг на своя съпруг, тази пък приятелка разправила за случая на своя приятелка, от приятелката на която беше стигнало до ушите и на една моя приятелка, която „под най-голям секрет“ ми разказа за него.

По време на разговора ни в един от коридорите на министерството Коларов ми заяви, че моите филми били изпратени по погрешка в една служба, която веднага ги проявила, и ми предаде голям пакет, съдържащ според думите му всички мои черно-бели негативи, на брой над 2400, като поиска разписка за получаване-

то. На въпроса ми къде са моите цветни филми отговори, че били повредени при проявяването им, а накрая на разговора ме предупреди да не предприемам в бъдеще никакви пътувания в Гърция без уведомяване на специалните служби. Въпреки предупреждението, на следния ден заминах отново за Гърция, като преди това помолих по телефона в ЦК да предадат моята благодарност за оказаното съдействие за връщането на негативите и добавих, че не мога да приема обяснението, което ми се даде за повредата на цветните филми, а бъдещето ще покаже, че съм прав.

Независимо от връщането на моите филми, натискът срещу мене се засили. Наистина, аз продължих работата си в Света гора – само през 1982 г. пътувах благодарение съдействието на гръцкия консул в София два пъти и имах възможност да подмена голяма част от моите „изгубени“ цветни снимки. Със закупената от мене най-съвършена за времето и модерна фотоапаратура (споменатите вече Asahi Pentax) и извънредно мощна електронна осветителна апаратура направих през 1982 и 1984 г. ново пълно заснемане на стенописите в двете черкви на Зографския манастир (около 350 черно-бели и цветни снимки), както и на стенописите на Захари Зограф във Великата лавра (над 400 черно-бели и цветни снимки) на такова високо техническо ниво, на каквото и досега още няма снимки от Атон[4].

Не такова обаче беше положението с ръкописите и архива в Зографския манастир. Под давлението на Маринчев достъпът ми до тях беше изцяло прекратен. По такъв начин не можах да направя и заснемането на Драгановия миней, за което ме беше помолил проф. Кодов – ръкописът, един от най-ценните за българската културна история, беше нападнат от лишеи и се разпадаше, а от него не съществуват никакви снимки. (При пътуването ми през 1981 г. бях заснел само една миниатюра от него; черно-белият негатив е у мене, но цветният диапозитив беше между отнетите от специалните служби и репродукция от него беше отпечатана в „албумчето“ със снимки от Зограф, съставено от Любен Прашков, като за автори на тази снимка бяха посоче-

[4] Подробности по заснимането на стенописите във Великата лавра вж. в приложение 4.

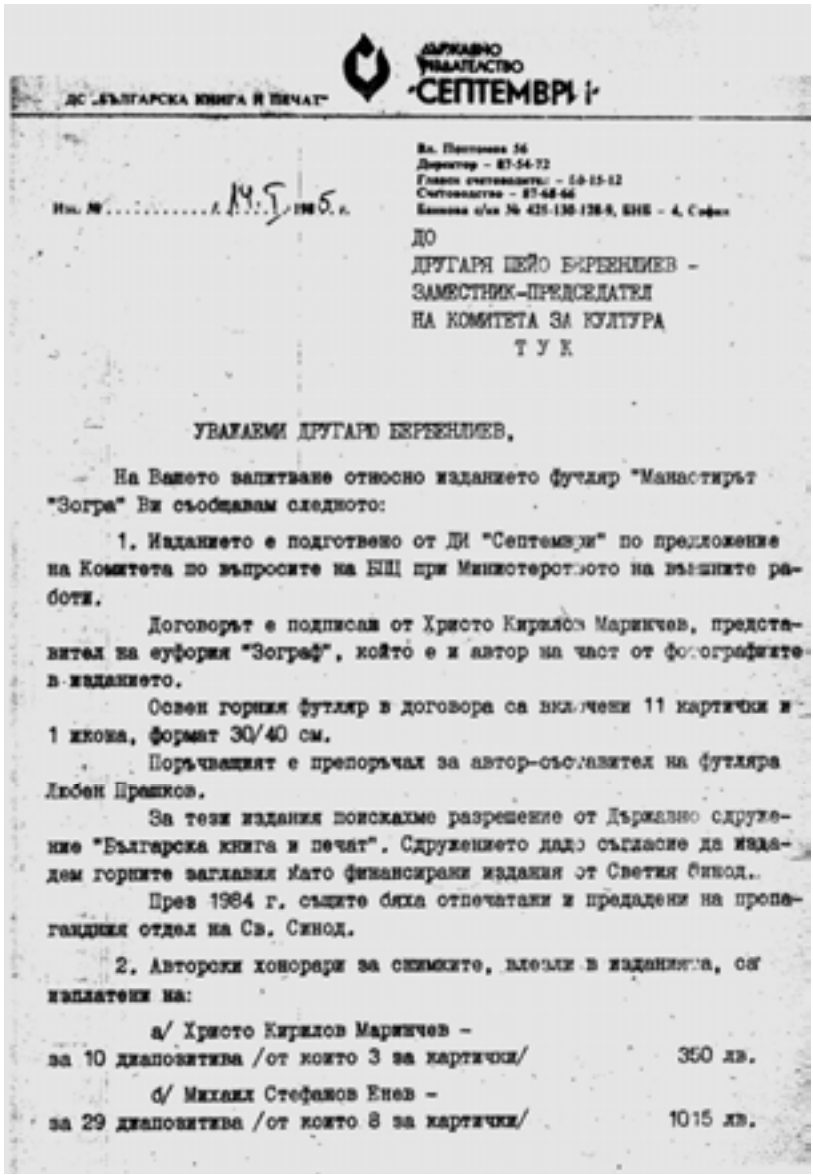
ни Маринчев и Енев.) Същевременно фотоматериалите, които бях приготвил за тези цели и бях донесъл в манастира, трябваше да пропаднат поради изтичане срока на годност – цената на цветните фотоматериали, загубени по тази причина, беше около 400 DM, а на черно-белите над 5000 DM. Това бяха 100 двойни черно-бели ролфилми, достатъчни за около 2400 снимки 6×6 и 1000 м документален филм, с които можеха да се направят към 30 000 снимки, т.е. да се заснеме почти целият архив, за което разполагах и с достатъчно време. За тази цел още през 1979 г. бях донесъл в манастира професионална репродукционна апаратура с висока производителност, при която за осветление се използваха силни петромаксови лампи, а така също инсталация и химикали за проявяване на заснетите документални филми. При последното си пътуване през септември 1989 г. изгорих в пещта на Зографския манастир химикалите и документалния фотоматериал, както и повечето от черно-белите ролфилми, освен няколко, които пазя за спомен.

Към края на 1984 г. дойдох отново в София, за да направя постъпки за продължаване срока на моя паспорт за Западна Европа, което ми беше отказано. Тъкмо тогава обаче съдбата на „повредените“ ми цветни снимки се изясни. Директорът на издателство „Септември“ Трайчо Велчев ми предложи да съставя календар „Старо българско изкуство“ за издателството му. Тъй като моите снимки бяха в Берлин и нямах възможност да ги дам за печат, Велчев ми каза да използвам за целта снимки от архива на издателството. Когато влязох в архива, първото нещо, което видях, беше един отпечатан малко преди това фотоалбум с цветни снимки от Зографския манастир, съставен от Любен Прашков и издаден по вътрешна поръчка от Комитета по въпросите на БПЦ при МВнР. В 20 от общо 21 цветни снимки в албума познах някои от моите снимки, за чиито автори се посочваха Христо Маринчев и Михаил Енев (по това време заемащ службата на фотограф в Художествената академия). Едновременно с албума бяха отпечатани и значителен брой фотокартички от мои снимки, като на „авторите“ беше заплатен хонорар в размер от 1465 лв. – значителна по това време сума, като

се има предвид, че тя беше заплатена за по-малко от 5% от откраднатите от мене снимки. Тази сума се равняваше на повече от една четвърт от общата сума, която аз получих от КК за моите четири монографии и 800 снимки в продължение на 12 години. Че това са мои снимки, се потвърди от справката, която направих в архива на издателството, където се съхраняваха оригиналните диапозитиви. Повечето от тях бяха направени върху филми AGFA 50 S с номер на емулсията 1760, т.е. специалните филми с пробна емулсия, които бях получил от фирмата, а останалите бяха заснети на филми ORWO, чийто номер не е отбелязан. Но тъй като предварително бях маркирал и двете си фотокамери Pentacon Six, маркировката ми личеше на всички диапозитиви. Освен това, към всеки цветен диапозитив аз имах черно-бял негатив, заснет по същото време и при същите условия, които са неповторими не само при външни снимки, където конфигурацията на облаците и осветлението се сменя всеки няколко минути. Същото важи и за репродукциите на стенописи, икони и ръкописи, където се образуват сенки и рефлекси, които почти е невъзможно да бъдат отново повторени при други условия.

По нареждане на зам.-председателя на КК проф. Бербенлиев, директорът на издателството събра комисия, която разгледа диапозитивите и състави протокол за резултатите, потвърждаващи моите наблюдения – протоколът на комисията заедно с писмото-отговор на издателството, където се съобщава и за авторския хонорар, заплатен на Христо Маринчев и Михаил Енев за снимките, аз притежавам в оригинал, а в ксерокопие – саморъчно написаната от Михаил Енев декларация, в която двамата удостоверяват с подписите си, че цветните диапозитиви са направени заедно от тях по време на пътувания в Света гора – вж. факсимиле от писмото на следващите страници.

Написах изложение, адресирано до някои от най-важните български институции, доколкото те имаха връзка с пряко или косвено подчинените на тях виновници за откраднатото и препродаването на моите снимки – деяния, за които наказателният кодекс на всяка цивилизована страна предвижда строги наказа-

ДС „БЪЛГАРСКА КНИГА И ПЕЧАТ"

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „СЕПТЕМВРИ"

Ул. Пиротска 36
Директор – 87-54-72
Главен счетоводител – 54-15-12
Счетоводство – 87-68-66
Банкова с/ка № 425-130-138-9, БНБ – 4, София

Изх. №..... 14.5.1986 г.

ДО
ДРУГАРЯ ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ –
ЗАМЕСТНИК-ПРЕДСЕДАТЕЛ
НА КОМИТЕТА ЗА КУЛТУРА
Т У К

УВАЖАЕМИ ДРУГАРЮ БЕРБЕНЛИЕВ,

На Вашето запитване относно изданието фуляр "Манастирът "Зограф" Ви съобщавам следното:

1. Изданието е подготвено от ДИ "Септември" по предложение на Комитета по въпросите на БПЦ при Министерството на външните работи.

Договорът е подписан от Христо Кирилов Маринчев, представител на еуфория "Зограф", който е и автор на част от фотографиите в изданието.

Освен горния фуляр в договора са включени 11 картички и 1 икона, формат 30/40 см.

Поръчващият е препоръчал за автор-съставител на фуляра Любен Прашков.

За тези издания поискахме разрешение от Държавно сдружение "Българска книга и печат". Сдружението даде съгласие да издадем горните заглавия като финансирани издания от Светия синод.

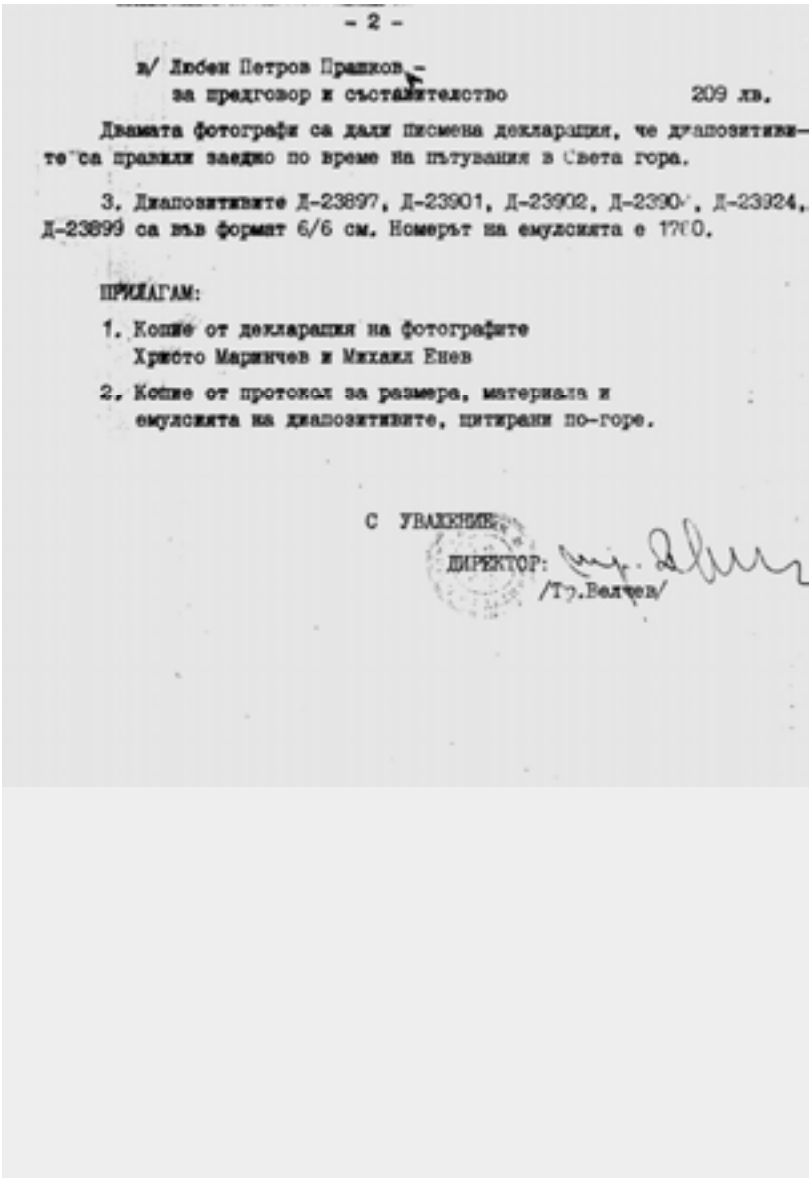
През 1984 г. същите бяха отпечатани и предадени на пропагандния отдел на Св. Синод.

2. Авторски хонорари за снимките, влезли в изданията, са изплатени на:

а/ Христо Кирилов Маринчев –
за 10 диапозитива /от които 3 за картички/ 350 лв.

б/ Михаил Стефанов Енев –
за 29 диапозитива /от които 8 за картички/ 1015 лв.

Факсимиле от писмото на издателство „Септември", с. 1

- 2 -

в/ Любен Петров Пашков –
за предговор и съставителство 209 лв.

Двамата фотографи са дали писмена декларация, че диапозитивите са правили заедно по време на пътуванията в Света гора.

3. Диапозитивите Д-23897, Д-23901, Д-23902, Д-23903, Д-23924, Д-23899 са във формат 6/6 см. Номерът на емулсията е 1700.

ПРИЛАГАМ:

1. Копие от декларация на фотографите Христо Маринчев и Михаил Енев
2. Копие от протокол за размера, материала и емулсията на диапозитивите, цитирани по-горе.

С УВАЖЕНИЕ:
ДИРЕКТОР:
/Т. Велчев/

Факсимиле от писмото на издателство „Септември“, с. 2

ния. Тези адресанти бяха: Секретариатът на ЦК на БКП, КК, МВнР, Външният отдел и Контролната комисия при ЦК на БКП. Екземпляри от моето изложение предадох лично в секретариатите на титулярите на посочените служби до средата на февруари 1985 г., без да получа какъвто и да е отговор от някоя от тях. През 1987 г. предадох едно копие от изложението и на резидента на ДС в Източен Берлин ген. Л. Варадинов с молба да направи запитване по този въпрос и в своята служба, но и от него не получих отговор.

Разпродажбата и „оползотворяването“ на заграбените от мен материали продължи дълго след „промяната“ от ноември 1989 г. Под името на Михаил Енев в един от салоните на МВнР беше представена голяма фотоизложба под заглавието „С камерата на Михаил в манастира Зограф на Атон“ – освен една снимка в каталога на изложбата, всички останали са мои и аз притежавам техните черно-бели варианти. Името на Енев се дава като на автор и в издадения от Ефория „Зограф“ голямоформатен календар за 1995 г. с моите цветни снимки на иконите на Захарий Зограф в конака на Зографския манастир в Карея, също мои снимки на стенописи от Главната църква и параклисите в манастира се публикуват многократно под негово име в различни български списания и книги. В том IV от многотомната „История на България“ цветните репродукции от стенописи и изгледи от Зографския и Хилендарския манастир са също мои и аз имам и техните черно-бели варианти. За автор там е посочен Михаил Енев, а при моя справка в издателството на БАН ми се съобщи, че хонорарът за тези снимки бил изплатен на Христо Маринчев – по това време вече генерал от ДС.

След политическите промени през ноември 1989 г. мои приятели ме посъветваха да подам съдебен иск срещу Маринчев и неговите съучастници. Отговорих им, че не считам българското съдопроизводство за компетентно по този тъй спорен въпрос и че съм предоставил решението на Божия Съд, който не закъсня да го реши.

Приложение 4

СТЕНОПИСИТЕ НА ЗАХАРИЙ ЗОГРАФ В СВЕТА ГОРА И ФОНДАЦИЯТА ЙОАН КУКУЗЕЛ

До моето първо пътуване в Света гора през юни 1978 г. за стенописите на Захарий Зограф в нартекса на Съборната църква на манастира „Велика Лавра на св. Атанасий“ в научната литература имаше само две кратки публикации. Първата включва пет страници и седем фотоснимки от проф. Васил Захариев в монографията му за Захарий Зограф от 1957 г. въз основа на неговите лични наблюдения по време на посещенията му на Света гора през 1937 и 1942 г., когато прави няколко снимки на стенописите и на иконите от Захарий Зограф в конака на Зографския манастир в Карея. Втората е статия с кратко описание и характеристика на стенописите от Асен Василиев, поместена в Известия на Института за изобразително изкуство при БАН, кн. I, 1956, написана също въз основа на личните наблюдения на автора при пътуването му в Света гора през 1942 г. Към тези две кратки публикации трябва да се прибави и единственото споменаване на стенописите в последния, издаден посмъртно многотомен труд на известния руски богослов и изследовател на църковното изкуство архиепископ Порфирий Успенски в 1892 г. с кратка, но еднозначна характеристика, отразяваща отношението на съвременното му европейско изкуствознание към последната фаза на поствизантийското изкуство, включително българската възрожденска живопис: „*Кисть его оскорбляетъ зреніе и вкусъ эстетическій*.“[1] Тази характеристика не се отличава много

[1] До началото на 1960-те години цялата поредица от пътни бележки на Порфирий Успенски, издадена през втората половина на XIX век в огромни фолианти, се притежаваше от библиотеката на Софийския университет, където заемаше цяла полица. Повечето от тези книги бях ползвал многократно и си бях направил много извадки от текста. Когато в началото на 1970-те години поисках отново да прегледам някои от тях, понеже липсваха в берлинските библиотеки, оказа се, че цялата полица бе изпразнена, без никакви следи от ценните книги. Очаквах, че след смъртта на някои от видните български учени те ще се появят отново в библиотеката – но очакванията ми бяха напразни. Очевидно тези книги, също както и други ценни книги от библиотеката на БАН, намиращи се дори под ключ в подръчния апарат, бяха своевременно

от характеристиката, дадена от посочените по-горе двама заслужили български автори и професори в Художествената академия, които наричат изображенията в стенописите „*шаблонни*“ (В. Захариев), и „*предадени с нереални пропорции*“ (А. Василиев) – независимо от голямата почит, която и двамата хранят към Захарий Зограф и неговото творчество, като извиняват „не до там сполучливите стенописи“ с бързината на създаването им и с душевната депресия, в която художникът се е намирал през последните години от живота си. За българската общественост, която през целия XX век е лишена от възможността да получи непосредствено впечатление от тази творба на художника, тя остава неизвестна, като представата за неговите монументални творби се създава въз основа на стенописните ансамбли в Рилския, Бачковския, Троянския и Преображенския манастир. А тя далеч не отговаря на представата от неговата кавалетна живопис – икони и портрети, – спомогнала за утвърждаването му като най-значителния художник от Българското възраждане, още и с набляганeто върху „реалистичните“ черти в произведенията му, които ги „откъсват от средновековния мистицизъм и отварят пътя към Новата епоха“. В този смисъл стенописите му се разглеждат като остатък от една отминала епоха и не отговарят на романтичния образ, създаден за него от научната критика и от художествената литература – не на последно място от една драматична постановка, особено популярна в България през 50-те и 60-те години на миналия век.

Не по-различна е и представата за стенописния ансамбъл на Захарий Зограф в чуждата научна литература. Като част от украсата на Съборната църква в първия по значение атонски манастир той не остава незабелязан от посетилите ги изследователи, отбелязващи го в своите изследвания – обикновено с погрешни или липсващи данни за авторството му – като един от

изнесени и продадени извън България. А тогава беше много добре известно кои могат да пътуват в страните, където за такива книги се заплащаха високи цени. Днес, при високоразвитата дигитална техника, всички тези книги могат вече да се ползват в интернет или да се копират в личните електронни ресурси на интересуващите се от тях читатели.

най-характерните примери за упадъка в последната фаза на светогорското изкуство от XIX век – в този смисъл цитираната погоре характеристика на многозаслужилия руски изследовател на светогорското изкуство предава най-точно мнението на съвременниците, подобно на утвърдилите се техни представи за „упадъчните“ художници от следващата епоха в историята на изкуството, разделена от творчеството на българския художник с повече от половин век, но отразяваща същите принципи по отношение на художествения образ, неговите форми и неговия колорит, но преди всичко неговия израз.

За живота и творчеството на никой друг български художник нашата наука не разполага с тъй много документи и архивни материали, както за Захарий Зограф, станали предмет на разни изкуствоведски и обществено-политически изследвания. Въпреки това тъкмо за последните три години от неговия живот не знаем почти нищо, освен че отишъл в Света гора и там изписал стенописния ансамбъл в нартекса на Великата лавра, както и още няколко икони за църквата в Конака на Зографския манастир, занесени веднага след това там – всъщност това не са само 4–5 икони, които обикновено се споменават или дори репродуцират в научните съчинения, а иконите на цял иконостас, който включва и горния апостолски ред, обикновено неспоменаван поради липсата на фотографии. За това пътуване на Захарий Зограф нашата наука не разполага с никакви сведения и никакви документи – наистина, в архива на Народната библиотека се съхранява едно писмо във връзка с изписването на църквата, но там изобщо не става и дума за Захарий Зограф Това е писмото на старейшините на манастира Велика лавра на св. Атанасий до брата на художника Димитър Зограф, с което го канят да дойде в манастира и да изпише обновения преди четири десетилетия нартекс на тяхната Съборна църква, останал дотогава неизписан. Димитър Зограф обаче не отива, а отива Захарий Зограф. Без покана, а от изострените по това време отношения между двамата братя трудно можем да допуснем, че Захарий е заминал за Света гора по поръка или поне с препоръка на брат си. И защо Димитър Зограф не се отзовава на такова във всяко отно-

шение блестящо предложение? И възможно ли е в архива на манастира да липсват сведения във връзка с изписването на неговата църква, при това извършено не в някаква отдавнашна и забравена епоха, а в средата на XIX век, за което разполагаме със съвсем немалко сведения и документи?

Този въпрос са си задавали едва ли не всички изследователи на българското възрожденско изкуство. Задавал съм си го и аз, и то неведнъж по време на изследванията ми на българското възрожденско изкуство през 50-те и 60-те години на XX век при многобройните ми посещения Рилския и Бачковския манастир, а и след това, през 70-те и 80-те години, когато направих почти пълно заснемане на техните художествени и архитектурни паметници. В този смисъл стенописите на Захарий Зограф във Великата лавра съставляваха една от главните цели на моите пътувания в Света гора. Още на първия ден от моето първо пътуване по светогорските манастири през юни 1978 г., както и по време на второто ми пътуване през юни 1979 г., аз посетих този манастир и, естествено, отидох първо да видя стенописите и да се опитам да направя поне пробни фотоснимки. И двата пъти бях веднага изгонен от църквата, като втория път ме заставиха и да напусна манастира с първия кораб, макар и той да пътуваше по маршрут, противоположен на планирания от мен. Тези затруднения не намалиха интереса ми към паметника. Бях убеден, че в края на краищата ще мога да заснема стенописите и да напиша голямо монографично изследване върху тях, заедно със съответното изследване в архива на манастира за изясняване на все още откритите въпроси, свързани с тяхното изписване. Още през 1979 г. подадох заявка за издаване на монография за този стенописен ансамбъл в издателство „Български художник“. Дори и при най-оптимистичните си представи тогава не можех да допусна, че само четири години след първото ми посещение в Лаврата ще имам вече пълно цветно и черно-бяло заснемане на целия художествен ансамбъл на стенописите на Захарий Зограф, изготвено с най-съвършената (и най-скъпата) за времето си фотографска и осветителна техника – при това моя собствена. И че от дирекцията на заводите, произвеждащи най-доб-

рите фотоматериали по това време, ще получа безвъзмездно не само цветни филми за заснемането на стенописите и то със специална, устойчива на високи температури експериментална емулсия, но също така и намиращата се по това време в подготвителен стадий специална висококачествена фотохартия за черно-бели позитивни копия върху полиетиленова основа.

По какъв начин всичко това можа да се осъществи, като почти едновременно със заснемането на стенописите успях да завърша моето голямо монографично изследване за тях и да предам окомплектования материал за издаване, както предвиждаше сключения договор с издателство „Български художник“?

И защо тази книга не беше отпечатана?

Събитията през двете години, последвали първия ми непосредствен допир със стенописите на Захарий Зограф, не даваха с нищо повод да очаквам благополучния край на моята работа в 1982 г. Напротив, те бяха свързани с неочаквани и дори неподозирани от мене пречки за работата ми в Света гора, при това създадени не от гърците, а от българските секретни и несекретни служби, на първо място от намиращия се под прякото ръководство на ДС Комитет по въпросите на Българската православна църква и религиозните култове към МВнР, който с всички възможни средства искаше да попречи на моята работа в Света гора. Още през 1979 г. подставено лице, изпратено от тази служба в Гърция, направи донос пред гръцката полиция, че съм български агент и изпълнявам в Атон задачи на българското разузнаване. Този донос попречи да ми бъде издадено разрешение за пътуване в Света гора през октомври същата година – впоследствие гръцки служебни лица ми съобщиха за доноса, в чиято неверност те можаха да се убедят, а на следващата година сам видях „получилия политическо убежище бежанец“ в българското посолство в Атина, където беше дошъл за доклад. Под натиска на висши служители на Комитета по вероизповеданията на монасите от Зографския манастир беше забранено да ми дадат възможност да заснемам документи и всякакви материали от библиотеката и архива на манастира, както и да правя фотографски

снимки на художествените паметници там. А връх на тази дейност срещу мене бе обсебването на моите заснети и още непроявени цветни и черно-бели филми през 1981 г.[2]

Успоредно с тези събития обаче през същите три години с мен се случиха и някои събития с напълно противоположен характер. Управлението на швейцарските въздушни линии Суисер ми възложи да изготвя текста и фотоснимките за един брой от тяхното списание Суисер-Газет, посветен на 1300-годишнината на България и българската култура. Този брой предимно с мои материали излезе през 1982 г. в тираж 550 000 екземпляра във великолепен цветен печат и се разпространяваше с швейцарските самолети в 140 страни по цял свят като най-масовото от всички мероприятия, посветени на този юбилей в чужбина, при това без да бъде заплатена от българска страна нито една стотинка за тази реклама на България, погълнала по същото време огромни суми от държавния бюджет за същата цел, заплатени в чужбина. Нещо повече, за подготвеното от мене издание швейцарското издателство ми заплати 10 000 шв. франка хонорар, с който успях да закупя необходимата ми за заснемане на стенописите осветителна и снимачна апаратура – два фотоапарата Asahi Pentax с пълен комплект обективи – а и да финансирам двете следващи пътувания в Гърция. Издателство Призма (ГДР) ми възложи написването на „Културна история на България“, която през следващите години излезе в две издания с общ тираж 50 000 и през последвалите години ще се ползва с името на най-широко разпространен и най-меродавен справочник по история на България в ГДР, но и ФРГ, където след 1990 г. също ще се продава, а хонорарът от тази книга ще може да покрива разноските ми в ГДР. Също по това време, в 1981 г., се обърнах с молба към генералния директор на берлинското представителство на концерна Байер Фарма, чиято дъщерна фирма са заводите за фотоматериали AGFA-GEVAERT, за безвъзмездна помощ при заснемането на стенописите – след като филмите на конкурентната фирма KODAK се оказаха непригодни за тази цел, понеже не са устойчиви на високите

[2] На този въпрос е посветено приложение 3, където са дадени и подробностите за него.

температури в Гърция през летните месеци. Дирекцията ми предостави 100 обратими ролфилма 6×9 от един още непуснат в продажба експериментален тип, предназначен за „тропически“ условия, със задължение от моя страна да ги дам за проявяване в завода, където да могат да преценят тяхното действие. Година по-късно от завода ми предоставиха и намиращи се още в експериментална фаза позитивни материали – особено висококачествена фотохартия върху полиетиленова подложка, за да изготвя на нея и предназначените за печат черно-бели снимки. А две години след това получих и от още непуснатите в свободна продажба високочувствителни и с много голяма рязкост на изображението черно-бели филми тип AGFAPAN VARIO-XP, с които заснех и интериора на Зографската църква.

По време на второто ми пътуване в Атон през юни 1979 г. тогавашният представител на Зографския манастир в съвета на старейшините в Карея, йеромонах Йоан, ме запита дали бих могъл да му изпратя адреса на цар Симеон II в Испания и ми разказа следната история. Неотдавна старейшините на манастира „Велика лавра на св. Атанасий“ решили да направят опит за прекратяване на многовековната вражда между техния манастир и Зографския, като изпратили за тази цел делегация със съответните пълномощия и подаръци за българския манастир. Всичко вървяло добре – и посрещането, и връчването на подаръците – до момента, когато гръцките монаси замолили българските монаси да им дадат малка частица от една от най-ценните реликви в Зографския манастир – черепа на многоуважаваната от гърците светица преподобна Матрона Хиоска. Само като чули това, зографските монаси скочили и закрещели: „Как? Та вие за туй ли сте дошли? Веднага да си вървите – не щем никакво помирение с вас!“ И светите старци си отишли дълбоко опечалени. А една от причините да искат помирение с българите била, както те съобщили след това на йеромонах Йоан, с когото единствено поддържали връзка, да се постигне сътрудничество между двата манастира относно реставрацията на грозящата да се срути килия на св. Йоан Кукузел, намираща се недалече от Лав-

рата, като предполагали, че българските монаси ще проявят също интерес към спасяването на сградата от разрушение поради българския произход на добре известния и особено почитан от гърците като светец певец и църковен композитор от XIV век монах във Великата лавра. След този си неуспех старейшините от Великата лавра поискали съдействието на йеромонах Йоан да потърси благочестиви българи емигранти, но задължително некомунисти, които биха дали необходимите средства за тази цел, а именно около 5000 щ.д. Йоан решил да пише по този повод на царя и да го помоли за сътрудничество в този смисъл, а за това му беше нужен и адресът.

Този случай споменах в моя доклад и в отделна паметна бележка пред КК след посещението си в Атон, а по време на разговора с тогавашния зам.-председател Бербенлиев още веднъж изтъкнах важността на едно такова мероприятие, като дори предложих да се заема с организирането на този проект в качеството си на живеещ в чужбина българин-патриот, поддържащ връзки с български музиканти. Бербенлиев обеща да докладва въпроса пред ръководството на Комитета и да сондира отношението на МВнР по него. Единственото разногласие между нас беше по отношение участието на българската държава в проекта. Моето становище беше, че той може да се реализира по частна линия, като дело на български музиканти, независимо от мястото, където живеят, а становището на Бербенлиев – че трябва да бъде преди всичко дело на българската държава, под каквато и форма да се проведе. В края на краищата Бербенлиев наложи своето становище, като каза, че това е единствената форма, за която той би могъл да се застъпи и да помогне за реализирането на проекта. До следващото ми пътуване през 1980 г. нищо не ми се каза по този въпрос. От своя страна през това време аз обсъдих проекта с някои български музиканти, между които н.а. Алексис Вайсенберг, с когото поддържах приятелски контакт и се срещах често по време на пътуванията ми през следващите години в Мюнхен, Западен Берлин, Рим и Цюрих, диригента Емил Чакъров и първия концертмайстор на операта в Кил, цигуларя Иван Петков.

Килията на св. Йоан Кукузел във Великата Лавра

Всички, с които говорих по този въпрос, приветстваха това начинание и обещаха подкрепата си. Моето предложение беше да се основе една общобългарска фондация под името „Св. Йоан Кукузел“ с председател Борис Христов и секретар – моя милост. Влязох в писмен контакт с Борис Христов и си разменихме по този повод няколко писма – неговите писма и копия от моите писма се съхраняват в архива ми.

В България обаче работите в това направление изглежда бяха ударили на камък. Бербенлиев отказваше да ми каже подробности и отлагаше това за след някакви предстоящи разговори на по-високо ниво в МВнР. Независимо от липсата на зелена светлина, която би ми развързала ръцете, аз продължих да действам по набелязания си план. По време на едно от следващите си пътувания в Атон, а именно през второто ми пътуване в 1982 г. (месец септември) отидох специално за тази цел в манастира „Велика лавра“, с чийто секретар, йеромонах Максим, преди това вече бях успял да си създам здрави приятелски връзки, като бях направил дори пълно фотозаснемане на въпросния обект и бях подготвил проектодокументация за реставрацията му, която междувременно предадох на проф. Бербенлиев. При пристигането си в манастира помолих секретаря да ми уреди среща по този повод с игумена и старейшините. Срещата се състоя още същия ден – от гръцка страна присъстваха игуменът и двама старейшини, както и секретарят на манастира, който водеше протокол от разговора ни. Аз се представих като частно лице, какъвто бях в действителност и като какъвто бях вече добре известен в Атон след многобройните ми посещения. Казах на представителите на манастира, че след разговори с известни български музиканти в чужбина, между които и Борис Христов, чието име вече беше стигнало и до Атон, е било взето решение за учредяване на фондация „Св. Йоан Кукузел“, имаща за цел възстановяването и поддържането на килията му, а така също и издаването на съчиненията му, по-голямата част от които се съхраняват в архива на манастира. Единственото условие, поставено от нас, беше реставрацията да бъде извършена от български реставратори, чиито успехи в това направление бяха

добре познати и в Атон, а при завършването на работите по реставрацията да бъде поставена паметна плоча на български и гръцки език с името на великия и тъй обичан в Атон българин. Като лична моя молба към старейшините на Великата лавра поисках разрешение за времето до свикването на Съвета на старейшините да направя някои проучвания в архива на манастира за издирване на документи във връзка с изписването на църквата и да заснема стенописите на Захари Зограф, като ми се позволи безвъзмездно и тяхната публикация. Това разрешение ми беше необходимо във връзка с монографията за тези стенописи, която подготвях и за която малко преди това и точно три години след подаване на заявка сключих договор с издателство „Български художник“. Ще допълня тук само, че през 1979 г. проф. Павел Милонас, заемащ тогава длъжността представител на гръцкото правителство за всички гръцки паметници на културата извън територията на Гърция (освен Атонските манастири, това са гръцките манастири в Синай, Ерусалим и Кипър, както и сградите на Цариградската патриаршия), ми съобщи, че когато поискал такова разрешение за публикация на стенописите и архитектурата във Великата лавра, старейшините му поискали 100 000 щ.д. и той бил принуден да се откаже от проекта си.

За стенописите в самата църква, т. е. **вътре** в наоса и вътрешния нартекс (литията), забраната за фотографиране е еднозначна и може да бъде нарушена само при особени обстоятелства и то с решение на Съвета на старейшините при необщежителните (идиоритмичните) манастири или от игумена при общежителните (киновиите). За фотографиране на стенописи на външните стени на църквата, т. е. вън от църквата, няма забрана. При Съборната църква във Великата лавра обаче това правило се интерпретира твърде гъвкаво, понеже външният нартекс на църквата, където са стенописите на Захари Зограф, е остъклен и *de facto* стенописите вече не са извън църквата, а вътре. Така при второто ми посещение на Великата лавра през 1979 г. аз заснех, макар и на не особено високо техническо ниво, тези стенописи по време на обедната почивка, но някои от монасите ме видяха и ми беше наредено незабавно да напусна манастира. Този път обаче,

също както при предишното ми посещение в 1980 г., когато заснех някои от композициите в долните регистри, забраната беше интерпретирана благосклонно в моя полза – казаха ми, че става дума за заснимане ἔξο (извън), а за него няма забрана. На въпроса ми може ли да ми се даде достатъчно висока двукрила стълба за заснемане на горните стенописи, игуменът ми отговори: „В нашия манастир има много стълби – изберете си, която желаете.“ Така че, що се отнася до заснемането на стенописите, каза ми се, че мога веднага да започна работа, а за проучванията в архива и за решението по въпроса за фондацията трябва да изчакам становището на Съвета на старейшините, който трябваше да се събере на следващия ден.

На излизане от приемната на манастира, където се състоя срещата ми с игумена и старейшините с посредничеството на секретаря Максим, при прощаването ми с игумена отправих към него една лична молба – подчертах, че е лична, защото тя нямаше нищо общо с фондацията и засягаше само моето отношение към Великата лавра. Казах му, че в книгата ми за светогорските манастири неговият манастир, като първи по значение и старшинство, заема особено място. С него започва историята и описанието на манастирите, външни снимки на църквата ще бъдат и първите в поредицата – не би ли направил едно-единствено изключение от строгата забрана да се снима интериора с разрешение за една-единствена вътрешна снимка в църквата? Още веднъж подчертах, че моята публикация няма никакви меркантилни цели, а с нея искам да покажа пред европейската общественост величието на православната традиция, представено в най-висока степен от този, повече от хилядагодишен манастир. Игуменът се обърна към секретаря на манастира Максим с думите: „Кириус Чилингиров има разрешение да направи една снимка в църквата.“ Простихме се, като почтително му целунах ръка, а малко след това отидох да направя въпросната снимка – изглед на интериора от западния вход на наоса към олтара. Извадих от куфара фотоапарата и отворих триножника. В този момент се появи отново настоятелят на църквата, проигумен Василий, който според йерархията е вторият по старшин-

ство след игумена в манастира – това беше същият монах, който при първите две посещения ме беше изгонил от манастира. Аз спокойно си прибрах апаратурата и излязох от черквата, макар че отстрани беше и Максим, който присъстваше на разговора ми с игумена, без да се намеси в този разговор с проигумена. Той ми помогна да намеря една повече от двуметрова двойна стълба и аз започнах заснемането на стенописите, което щеше да продължи през останалата част на този и през целия следващ ден. А във връзка със сцената, която се разигра пред неговия поглед, той само ми каза: „Ще дойдете утре на утрината и след службата ще целунете ръка на игумена; той ще ви запита дали сте направили снимка в църквата и вие ще му отговорите защо не сте я направили."

Заснемането на стенописите с помощта на тъй висока стълба ми помогна да разгледам внимателно и съвсем отблизо и най-горните регистри на стенописния ансамбъл, където се намират едни от най-хубавите изображения – на ангелите и пророците – скрити от погледа на зрителя, наблюдаващ от долу цялата живопис. За откритието ми на един автопортрет на Захарий сред монасите пред Стълбата към Небето вече бях писал в българския вестник „АБВ" и дори приложих там репродукция от това изключително произведение на българската възрожденска живопис – най-хубавия от автопортретите на художника, рисуван само три години преди и той да се изправи, вече наистина, пред Стълбата към Небето. Но в най-горния регистър на стенописите в северния ъгъл ме очакваше още една изненада: сред ангелите открих един твърде познат за мене образ – това беше същата девойка-гъркиня от Пловдив, с която той се залюбва и иска да се жени, но съветът на неговото семейство, начело с брат му, не позволява да се свърже с гъркиня, той напуска Пловдив, а тя умира след това. Век и половина по-късно един наш изкуствовед ще открие в гръцки провинциален музей неподписана от Захарий реплика от рисунката на девойката, която се пази в Националната галерия в София. А един друг вариант на това изображение е сред ангелите, също както *„изгубената Ленор сред ангел-*

ския хор“ на Едгар Алан По – дълбоко разчувстван от откритието си, не можеше да не се сетя за чудната поема на американския поет (1809–1849), съвременник и събрат по съдба на художника.

На другата сутрин, веднага след утрината, последвах съвета на Максим, отидох при игумена и му целунах ръка по установения ритуал. И той ме запита – точно според „предсказанието“ на секретаря на манастира – дали съм направил снимка. След моя отрицателен отговор извика намиращия се наблизо проигумен и му каза: „*Аз бях разрешил на г-н Чилингиров да направи снимка в черквата и той сега ще я направи пред тебе*.“ И наистина, половин час по-късно направих тази снимка в присъствието на проигумена – като получих още една лекция за йерархичната система при църковните и обществените отношения, наследени от византийското средновековие.

Само разрешение за проучване в архива нямаше. През целия следващ ден не можах да намеря Максим и да науча от него за решението на старейшините. А разрешението ми за престой изтичаше един ден по-късно и не исках по никакъв начин да го пресрочвам. След като и на утрината не го видях, събрах си багажа и се отправих към пристанището, за да хвана първия сутрешен кораб за Ивер. Но... Морето и този път беше бурно, поради което корабът не можеше да отплува. Тръгнах с багажа си обратно към манастира, а пред манастирската порта срещнах не друг, а самия проигумен Василий, който най-дружелюбно ме запита накъде съм тръгнал, след като съветът на старейшините е разрешил да направя издирвания в архива – не пропусна да ми съобщи и че аз съм първият чужденец, комуто се оказва такава чест. А на въпроса ми как бих могъл да си тръгна, при положение че не е възможно да се пътува с кораб, отвърна, че рано следобед от манастира ще отпътува камион и той ще нареди да ме закарат с него до Карея.

В архива на манастира ми дадоха две дебели папки с материали от годините 1852 и 1853 – писма и документи на гръцки и турски език, събрани безразборно и без описание или регистър. Но поне турските (написани с арабски букви) бяха с тран-

скрибирани дати според православния календар. Започнах да ги прелиствам от втората папка, с надежда там да намеря някакъв договор със Захарий Зограф, макар и вероятността да има такъв договор беше минимална, понеже работата на художника е била заплатена от чужди дарения, които не минават през манастирското счетоводство. След като не намерих нищо във втората папка, започнах да преглеждам писмата и в първата – и само няколко листа преди края открих едно писмо на Димитър Зограф до старейшините. Написано на гръцки език! Да го чета и разшифровам нямах никакво време, а старейшините ми бяха разрешили, ако намеря търсените от мене документи, да ги заснема. Веднага изнесох писмото навън, на дневна светлина, заснех го, благодарих на архиваря за помощта и отидох да взема неразопакования си багаж. По-късно, вече в Солун, Сотир Кисас ми помогна за превода. Писмото беше написано на съвършен гръцки език и в него Димитър Зограф се извинява пред старейшините на Великата лавра, че не може да приеме поканата поради това, че вече обещал да изпише друга църква и не може да не изпълни обещанието си. Пише обаче и че неговият брат Захарий Зограф предстои да замине за същия манастир, но отбелязва, че неговият „почерк“ е различен от този на брат му – без повече да коментира това обстоятелство.

Пред църквата ме чакаха Максим и проигуменът Василий – простих се с първия, а Василий ме заведе извън манастира при един огромен камион „Мерцедес“, способен да се движи дори по светогорските пътища. Сбогувах се и с проигумена – според обичайния ритуал с прегръдка! И два часа по-късно бях вече в конака на Хилендарския манастир, за да замина същата вечер с кораба до руския манастир „Свети Пантелеймон“, отгдето на следващата сутрин щях да продължа без отбиване в Зограф към Уранополис и оттам за Солун.

Във връзка с наистина чудодейното протичане на събитията, свързани със заснемането стенописите на Захарий Зограф, трябва да спомена още едно подобно „чудодейно“ събитие, произлязло при предишното ми посещение на манастира през юни

същата година и подобно на приключението с потъналите във водата репродукции при първото ми пътуване за манастира Дионисият през 1978 г., но още по-трудно обяснимо по рационален път. След заснемането на килията на Йоан Кукузел, което направих за документацията, подготвяна във връзка с планираната реставрация на паметника, забелязах, че от моя нов фотоапарат Асахи Пентакс бе паднало едно малко винтче с шайба от ръчката за превъртане на филма след заснемането му – липсата на това малко винтче правеше фотоапарата негоден за работа и налагаше ползването само на един фотоапарат, на който трябваше да сменям постоянно цветни и черно-бели филми. Обиколих два пъти килията и пътя към нея, претърсих всеки сантиметър от стаята, която този път ми беше предоставена от манастира за моя престой, но винтчето с размери около 3 мм и шайбата към него бяха изчезнали – също тъй, както в легендите се съобщава за дематериализирани предмети. И изведнъж – вече в късния следобед – докато се разхождах по голямата поляна пред църквата, до водосветителницата, видях сред тревата загубения винт с шайбата. И ги видях без очила, каквито по това време бях принуден да ползвам за четене или работа! По какъв начин и къде винтчето и шайбата се бяха „дематериализирали“, за да се „материализират“ на друго място, на което бях сигурен, че преди това не съм бил, остана за мен загадка – една от многото загадки в моя изпълнен с най-странни приключения живот.

Няколко дни след завръщането си в България се срещнах в София със зам.-председателя на КК проф. Бербенлиев и му предадох решението на старейшините на манастира за работата на фондацията „Св. Йоан Кукузел“. Още на следващия ден той се срещнал със съответните фактори в МВнР (доколкото разбрах, разговорът се е водил в кабинета на зам.-министъра Мария Захариева) и ми предаде тяхното решение: абсолютно ми се забранява да предприемам като български гражданин каквито и да е действия в това направление, а ако не се съобразя със забраната, срещу мене ще бъдат взети съответните мерки.

Малко след това започна нова серия от действия срещу мен и моята работа. Както научих много по-късно, в Института за изобразително изкуство към БАН е било прокарано решение името ми да не се споменава в никакъв научен труд и да се забрани отпечатването на каквито и да е материали от мен в българските издателства, а след като през 1984 г. изтече срока на задграничния ми паспорт за Европа, той не беше продължен. Всички мои постъпки за неговото продължаване удряха на камък. Към края на 1984 г. заминах с тази цел за България, но и там такова продължаване не беше разрешено.

При завръщането ми в Берлин през януари 1985 г. обаче заварих две бързи писма и една телеграма от Рим, изпратени от издателство „Enciclopedia Italiana“ във връзка с подготовката на една енциклопедия на средновековното изкуство, с които ми се предлагаше поста на главен консултант по въпросите на балканското средновековно изкуство и се настояваше незабавно да замина за Рим. Въз основа на тази покана само след три дни от България ми беше изпратен нов паспорт, валиден за Италия (но не и за Гърция и Западен Берлин), така че можах незабавно да поема новата си длъжност – бързината, с която българските власти този път реагираха, се дължеше на обстоятелството, че след атентата срещу папата отношенията с Италия бяха вече до такава степен развалени, че от българска страна не беше никак желателно още повече да се обтягат.

Но за мен въпросът с фондацията „Св. Йоан Кукузел“, въпреки всички усложнения, съвсем не беше приключил. Напротив, в Италия имах възможност отново да се заема с този въпрос – този път обаче съвместно с Борис Христов, с когото се срещнах във Флоренция няколко дни след пристигането ми. Борис Христов изслуша най-внимателно моя разказ за последното развитие на нашата фондация и дори си водеше записки с имената на замесените лица. Както и в писмата си, които преди това ми беше писал, той изрази големи съмнения в искреността на гърците. Съветът му беше да не се отказвам въпреки тъй сериозните пречки и ми обеща да се включи сам в играта с целия си авторитет, като дори имаше идеята да постави този въпрос пред

ЮНЕСКО – за това свое намерение той даже ми беше писал в едно от писмата си, където се позоваваше и на своето познанство с киноактрисата Мелина Меркури, негова голяма почитателка, която по това време беше министър на културата в Гърция.

„Грешката ти е, че си се хванал да вършиш тази работа с комунистите“ – каза ми той. „Не трябваше да им казваш нито дума по този въпрос – сами щяхме да си свършим работата. Че какво са пет или десет хиляди долари – и двадесет можехме да намерим! За Иван Кукузел си заслужава! А какъв ортаклък искаш с комунистите? Да ставаш ортак с тях е престъпление!“

Самият Борис Христов по това време също имаше сериозни неприятности с представителите на българската власт. Къщата му, една грамадна вила в Рим, която той подари на българския народ, за да живеят и учат там млади и талантливи български певци, не се използваше за своето предназначение. Възмутен, той ми каза: „Напълниха ми къщата с ченгета – иди след това, та разправяй на италианците, че българите нямали нищо общо с атентата срещу папата!“

В същия смисъл премина и следващият ни разговор няколко месеца по-късно в Рим, където и той беше дошъл за един ден. Тъй като по това време беше много загрижен за болестта на съпругата си, Б. Христов каза, че няма възможност да ми отдели време за продължителен разговор. Късно следобед на същия ден обаче се срещнахме съвсем случайно на улицата до парка пред вила Медичи. Той бързаше за някаква важна среща, но това не му попречи да се спре „съвсем за малко“ и разговорът ни на улицата продължи повече от час и половина. Последните му думи бяха окуражителни: „Никога няма да се предаваш и да казваш, че не можеш да свършиш работата! Това беше най-важният за мене съвет, който преди много години ми даде диригентът Виторио Гуи: «Не казвай никога, че не знаеш някоя роля, а напротив, че ти е добре позната!» Даде ми още един съвет, който аз пък ти предавам като завет.“ И ми разказа следната история, която му разправил Виторио Гуи малко преди смъртта си. Това било вече в средата на 70-те години, когато той трябвало да дирижира някаква опера в постановка на Мария Калас. По вре-

ме на една от репетициите Гуи получил удар и паднал, но оставайки в пълно съзнание, чул последвалия разговор между Калас и ръководството на операта. Тя казала: «Разкарайте този от тук и докарайте друг – диригенти под път и над път!» А преди това Гуи беше направил толкова много за Калас, която под негово диригентство постигна някои от най-големите си успехи, като лондонската „Норма“, наложила я пред английската публика, спектаклите на „Медея“ във Флоренция, на „Навуходоносор“ в Неапол, а и на „Парсифал“ и „Тристан“ в Римската опера (в които пееше също Борис Христов). «Борисе – казал му Гуи, – ако на пътя ти се изпречат един вълк и един грък, стреляй по гърка – с вълка ще се разбереш!» „А с комунистите ще се разбереш дори по-трудно, отколкото с гърците“ – добави Борис Христов.

Това беше последната ми среща с него. Болестта на жена му, а малко по-късно и неговата болест го извадиха от строя. Видях го отново едва при погребението му в София (1993 г.), където се беше събрала цялата комунистическа върхушка, дошла отново на власт. Мене не ме допуснаха да вляза в храма и по време на службата стоях непосредствено пред главния вход на „Александър Невски“, така че бях свидетел как той трябваше да премине под звуците на коронационната сцена от „Борис Годунов“ последните метри от своя земен път в обкръжението на тези, които цял живот не можеше да понася и считаше за причина за всички беди на българския народ.

След последния ми разговор с Борис Христов и аз повече не можах да намеря сили за борба за осъществяването на идеята на фондацията. Разредих и пътуванията си в Атон. По причини, за мене по онова време трудно обясними, издателство „Български художник“ ми съобщи с писмо от 12 февруари 1986 г., че анулира едностранно договора за книгата ми за стенописите на Захари Зограф във Великата Лавра, при все че ръкописът и снимките ми бяха готови за печат – представените за печат черно-бели снимки и близо 200 цветни среднoформатни диапозитива бяха от такова високо качество, което остава и до днес ненадминато, дори и след излизането на монументалния труд за архитектурата на

Атон от проф. Павел Милонас, издаден с огромни субсидии от Германския археологически институт през 1999 г. А в 1990 г. и издателство „Български художник“ престана да съществува.

Сега, когато си правя равносметка за всички тези събития, виждам, че и старците от Великата лавра, и Борис Христов са имали пълно право, като не искаха да се свързват с българския комунистически режим. Атон надживя и комунистическия режим в България, както толкова много други режими през повече от хилядолетното си съществуване. Не зная в какво състояние се намира днес полусъборената още тогава паянтова постройка – килията на Йоан Кукузел. Но за нея ми е по-малко жал, отколкото за всички други художествени ценности в манастира Зограф, предадени на червояд и на унищожение от различни лишеи и бактерии, завладели книгохранилищата и музеите на Света гора. Защото духът на Йоан Кукузел не е в сградата, обитавана от него в краткия му земен живот, а в неговата музика, за която се намериха други, които да я разнасят по света.

* * *

Тъй като и в предговора на тази книга, и в бележките ми за предисторията на пътуването към моя дневник от септември 1989 г. съм описал вече подробно съдбата на моята публикация за стенописите на Захарий Зограф във Великата лавра на св. Атанасий, тук само ще резюмирам накратко събитията свързани с нея. В 1984 г. представих в издателство „Български художник“ материалите за моята монография въз основа на сключения с него договор, състоящи се от моя ръкопис (400 стандартни страници), 204 бр. цветни диапозитиви 6×7 см, 286 черно-бели фотоснимки 18×24 см и 6 чертежа. Илюстративният материал беше приет и одобрен от комисия при издателството с най-висока оценка, като на гърба на всяка черно-бяла снимка беше отбелязано нейното одобрение. Ръкописът и фотоснимките бяха предадени на (една-единствена) рецензентка на издателството, проф. Вера Динова-Русева. В последвалия няколко

месеца по-късно разговор с рецензентката, тя ми заяви, че няма да подкрепи издаването на моята монография, ако не махна цялата трета глава в нея, посветена на Самоковската художествена школа и заемаща една трета от целия текст, понеже възнамерявала да пише също книга на тази тема. Аз отговорих изчерпателно в писмена форма на издателството, че не мога да направя исканото от рецензентката съкращение, тъй като тази част е една от най-съществените в моята публикация и без нея трудът ми значително се обезценява. Без да се съобрази с моите доводи, издателството ми изпрати писмо, с което съобщаваше, че анулира договора поради несъобазяване с изискванията на рецензента и в 1986 г. взех обратно материалите си. А три години по-късно прочетох в статия на рецензентката в сп. „Изкуство“, бр. 3 от 1988, нейното твърдение, че тя била намерила това писмо в Народната библиотека. Предавайки със свои думи съдържанието му, тя дава също така неверни сведения, че то се съхранява в архива на библиотеката и дори посочва фиктивен инвентарен номер за него. В 1996 г. направих в два екземпляра разпечатка на оформения в книга електронен текст на монографията (324 страници A5 без илюстрации), единия от които запазих в моя архив заедно с всички черно-бели и цветни снимки, а другия депозирах в Институт „Дуйчев“ със забрана за ползване. Заплащането на разноските по издаването на монографията с цветни илюстрации не е по силите ми и само малка част от текста с черно-бели илюстрации включих в издадения от мене с мои лични средства през 2007 г. том II от книгата ми „Българската архитектурна школа“.

Берлин, декември 2012

Общ изглед от югозапад

Съборната църква от североизток

Манастир Велика лавра на св. Атанасий

Съборната църква от запад

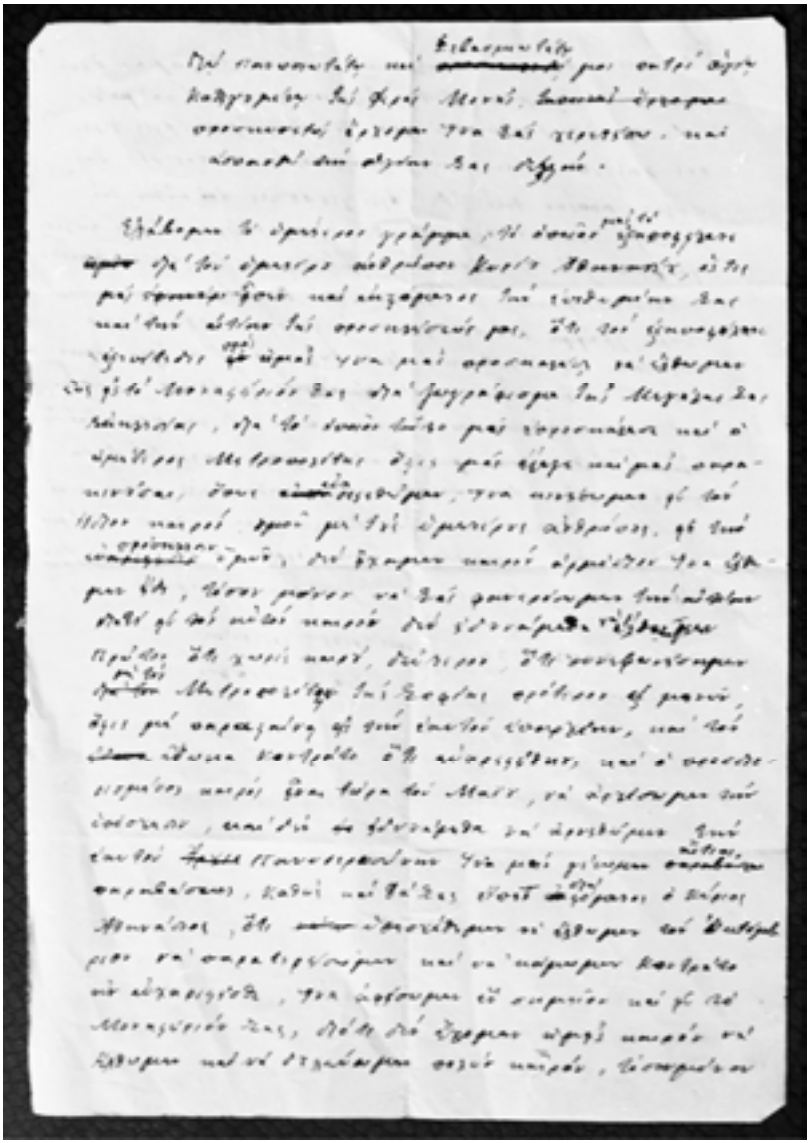
Проигумен Василий (отляво) и архиварят на Великата Лавра
На заден план отляво е предоставената на мене двуетажна гостна

Манастир Велика лавра на св. Атанасий

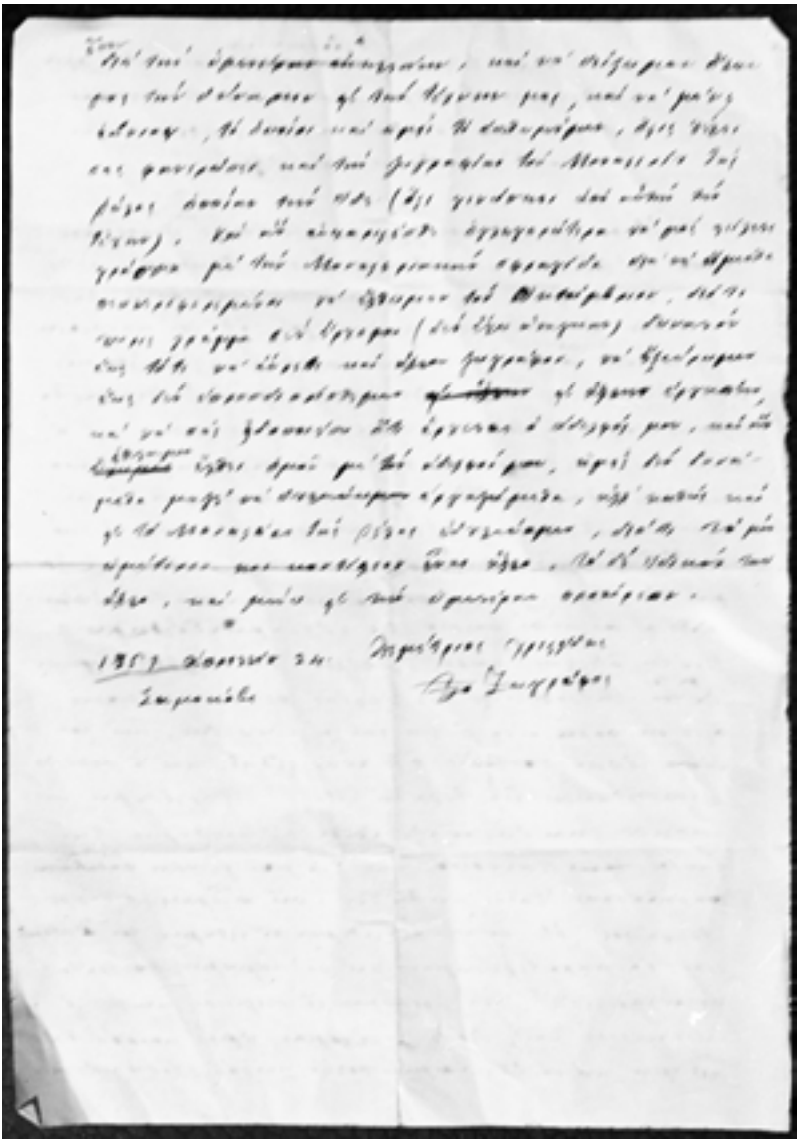

Съборната църква, интериор

Манастир Велика лавра на св. Атанасий

Писмо на Димитър Зограф
до старейшините на Великата лавра, с. 1
Архив на Великата лавра

Писмо на Димитър Зограф
до старейшините на Великата лавра, с. 2
Архив на Великата лавра

Вход към литията

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Общ изглед

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

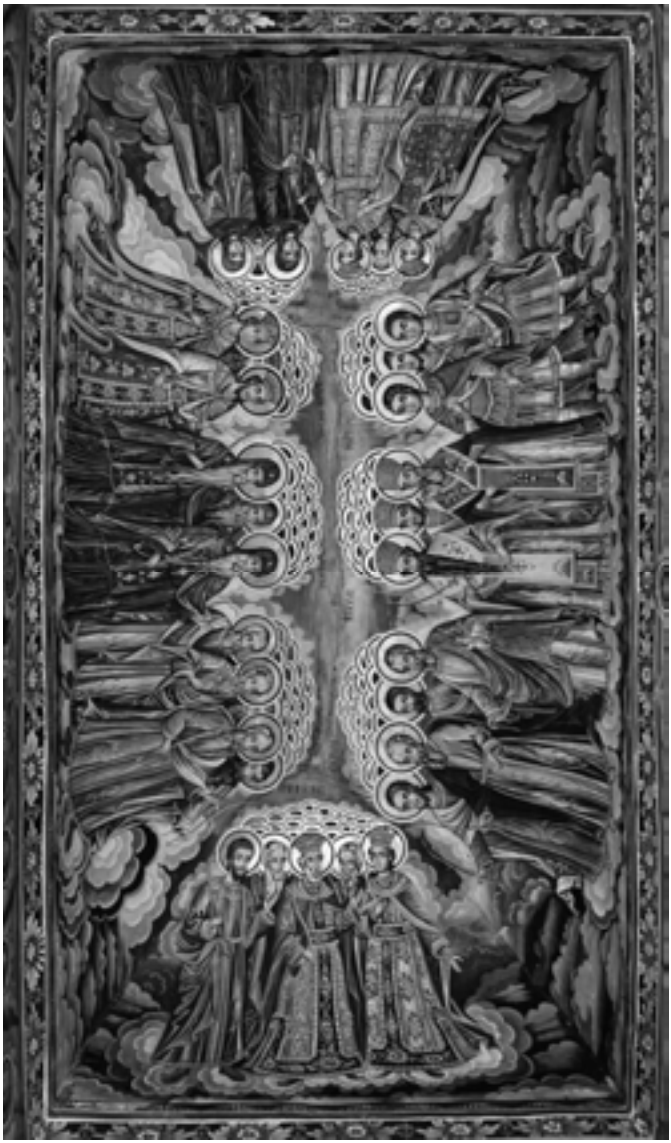
Страшният съд – Раят

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Страшният съд – Преизподнята

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Страшният съд – Групите на светците

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Страшният съд – Страшният Съдия (Деисис) и апостолите

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Св. Кирил Александрийски и св. Атанасий Александрийски

Декоративно пано («перя»)

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Дякони

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Стълбата към небето

⇦ Детайл – групата на монасите с автопортрета на художника

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Серафим от ангелския хор при Всевишния

⇦ Захарий Зограф. Автопортрет

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Богородица дарява Атон на св. Атанасий („Чудото с извора“)
Храмова икона-стенопис с надпис на художника

Стенописи на Захарий Зограф във Великата лавра

Приложение 5

ОТ КОСТУР ДО ПРЕСПА, ЮНИ 1981

Това беше вече третото ми пътуване до Костур, който познавах добре още от пътуванията ми през 1978 и 1979 г., а архитектурното и фотографското заснемане на църквите от IX до XI век бях почти приключил. Предишния ден бях в черквата „Богородица Кубелидиса“. Докато правех измервания, в отворената черква влезе един немец – от паркирания отпред Опел, един много скъп и луксозен нов модел, личеше, че това все пак не е съвсем обикновен турист. При повелия се между нас разговор узнах, че той е конструктор в Сименс, че е оставил жена си в морския курорт, където му било скучно, и решил да се поразходи малко из византийските старини. Впечатлен от интересната ми работа, той ме запита дали не може да ми помогне, като държи другия край на рулетката. Неговият възторг нямаше край, когато не само великодушно му позволих да държи рулетката, но и да записва цифрите, които му диктувах, и повтаряше: „Das ist ja eine echte Team-Arbeit!“ (Това е истинска колективна работа!) Аз отдавна бях отвикнал някой да ми помага в измерванията, които обикновено правех сам, колкото и това да беше трудно и бавно, така че новият вариант на историята с боядисването на оградата от Том Сойер беше не само забавен, а имаше също и немалка практическа стойност.

На някои колеги може да се види странно, че правех такива измервания на архитектурни паметници, които многократно са публикувани и чиито планове, а при костурските черкви дори и аксонометрични чертежи, се намират в техните публикации. Още при първото ми запознаване с тези черкви обаче забелязах една закономерност, повтаряща се не само при тях, а както впоследствие се убедих по време на пътуванията си в Югославска Македония, Албания (Северен Епир) и Южен Епир – и при всички постройки от Първото българско царство: при техните размери за основна мярка не е служела гръцката стъпка, чиято величина от 30,4 см остава с почти незначителни отклонения неизменна през цялото Средновековие. Тази основна мярка, от

която се получава т.нар. модул в плановете на църковните постройки, т.е. простите числени стойности в съотношенията на ширината спрямо дължината и височината в пропорциите им (3×4, 4×5, 5×6 и т.н.), при българските архитектурни паметници имаше друга величина. И тази величина беше равна на малко повече от 34 см (респ. малко повече от 68 см). При малко подетайлните си изследвания установих, че това в действителност е една много стара италианска средновековна мярка за дължина, наследена още от Античността: braccio da lana (= лакът) с размер 68,3 см, респ. неговата половина с размер 34,15 см. Или с други думи, при архитектурните паметници от Първото българско царство местната трако-римска антична традиция е играла много по-важна роля, отколкото гръцката. Но това важи в не по-малка степен и за другите особености при паметниците на архитектурата на Първото българско царство, чиято декоративна зидария почива на екстровертирния принцип в тяхната основна концепция, а не на интровертирния принцип, както при архитектурните паметници на Цариград и неговата сфера на влияние. Но преди да изнеса резултатите от тези мои наблюдения, което направих в доклада си пред II конгрес по българистика, те трябваше да бъдат проверени при един невероятно голям брой църковни постройки, намиращи се на територията на три държави, и то предимно в техните гранични райони. Това означаваше, че с точност до милиметър трябва да се вземат всички вътрешни размери – не външни, защото при изграждането на една църковна постройка нейните строители са изхождали от вътрешното ѝ пространство, а не от градоустройствени принципи, както съвременните строители. Трябваше да се вземат и размерите на старите тухли, употребени при строежа. И трудността тук е не толкова в самото измерване, а в получаването на достъп до сградата и в самата нея, свързано понякога с едва преодолими пречки. За костурските църковни сгради този въпрос бях разрешил още при първото си пътуване. Въпреки че заснемането на все още непубликуваните по това време стенописи беше строго забранено, пазачът на църковните старини Николаос Ипокомиди ми даваше връзката с ключовете на всич-

ки черкви, които ме интересуваха, срещу умерения бакшиш от 10 долара, от което и той, и аз оставахме доволни.

В този ден обаче за мене проблемът беше друг – по какъв начин да се добера до с. Агиос Германос (Свети Герман) при Преспанското езеро. То е разположено само на около 40 км от Костур, но дотам няма пряк автобусен транспорт, а се пътува през Лерин и лошият междуселски път тогава се използваше твърде рядко от автомобили. Това знаех много добре още от предишното си пътуване през 1979 г. – второто до там. Тогава се върнах пеша до Костур и едва в последните десетина километра успях да се кача на една каруца. Но това пътуване, въпреки трудността му, за мене беше много важно. Исках сам да се убедя доколко правдоподобно е сведението на Йоан Скилица, че комитопулът Давид бил убит от „скитници власи“ в местността „Хубавите дъбове“. По туй време още не ми беше достъпно излязлото малко преди това критично издание на неговата хроника, от което се вижда, че този пасаж, в който няма нищо вярно, представлява много късна интерполация в текста на Йоан Скилица. Но той все още се използва едва ли не от всички историци като доказателство, и то не само за тъй проблематичното убийство на българския цар Давид, но и за това, че още в края на X век в този район имало власи, за които разполагаме със сигурни данни едва от XIII век. А че там не може да е имало и местност с такова название, не беше трудно да се убедя сам, защото на такава надморска височина не само днес, но и през Античността, и през Средновековието освен иглолистни растения други не са могли да вирeят – единствените три скапани дъбчета можах да открия едва на няколко километра от Костур, но те едва ли можеха да дадат указанието, че някога там е имало тъй хубави представители на този растителен вид, достойни да дадат името си на една местност, за каквато също няма запазено никакво предание. Така че това мое пътешествие беше за мене още едно доказателство от кого и къде е съставяна и измисляна българската история.

Докато съобразявах как да замина до с. Свети Герман, реших да отида още веднъж до черквата „Св. Врачи“, намираща се

близо до хотела ми, и да проверя още една мярка в нея, преди да върна ключовете на пазача. Пред църквата беше паркирала лека кола с холандски номер, а в двора видях мъж и жена с фотоапарати, които я фотографираха от различни страни. Аз като „домакин“ най-любезно им отворих църквата, за да си направят и вътрешни снимки. Те се оказаха холандски изкуствоведи, оставили също като моя познат от предишния ден своите съпрузи в съответните курорти, за да си направят в това време снимки за модните по онова време лекции с прожекция на диапозитиви, каквито изнасяли съвместно. Оттук имали намерение да заминат през Лерин за Югославия, където в Охрид да продължат работата си. За мене не беше особено трудно да ги заинтересувам да направят малко отклонение в маршрута си, като отидем заедно най-напред в Свети Герман, а след това да се опитаме да се доберем и до остров Свети Ахил.

Един час по-късно бяхме в село Свети Герман. Църквата там се намира до самата граница, а оградата ѝ служи за държавна граница между Гърция и Югославия. От другата страна, на площада срещу църквата е казармата на граничните войски – изобщо идеални условия за работа! Паркирахме колата пред църквата, която и този път, както винаги, беше отключена. На самата врата имаше надпис на гръцки и английски, че снимането е най-строго забранено. Колежката остана да пази отвън, а ние двамата с колегата в това време направихме архитектурното заснемане, след което аз направих и пълно фотозаснемане на интериора и стенописите – около 60 черно-бели и няколко цветни снимки. Цялата тази операция трая по-малко от два часа, за което време никой не ни обезпокои. Улиците и площадът бяха напълно безлюдни в този горещ ден в края на юни – дори на тъй голямата надморска височина температурата беше над 30°, а на следния ден, когато пътувах вече с автобус от Костур за Янина, в отстоящата само на няколко десетки километра Лариса щеше да бъде измерена рекордната температура от 41° на сянка.

След като завършихме заснемането в църквата, отправихме се към пристанището на езерото с надежда да ни позволят да посетим и о. Свети Ахил с развалините на неговата внушителна

базилика, където малко преди това беше открит и гробът на българския цар Самуил. Достъпът на острова обаче ни беше отказан. Нито молбите ни помогнаха, нито различните удостоверения, които моите спътници извадиха от джобовете си, оказаха някакво въздействие – все пак това беше гранична зона и военна база, а годината беше 1981, за която по-късно щяхме да разберем, че е била критичната по време на Студената война, когато човечеството е било най-близо до избухването на трета световна война! Така че ние се отправихме за Лерин, откъдето моите колеги щяха да потеглят за граничния пункт към Югославия, а аз – за Костур. И тъкмо в Лерин, след тъй благоприятното развитие на работата ми, произлезе един инцидент, който можеше да има фатални последици за останалото време от престоя ми в Гърция. Седнах на пейка в чакалнята за автобуса и изведнъж забелязах, че очилата ми за четене не са в джоба. Претърсих целия си багаж, но не ги намерих. Единственото обяснение беше, че са паднали в колата на холандците. Но как да ги намеря? По това време те трябваше вече да са на път за Югославия. Все пак реших да се върна малко назад, като оставих чантата с фотоапаратурата в чакалнята. Такава лекомислена постъпка не би направил никой от другата страна на границата, в Югославия, но в Гърция можех да постъпя така без никакви опасения, че някой може да присвои чантата ми – както постъпиха с моите заснети филми две седмици по-късно ръководни лица от „службите“ в България, единият от които – организаторът на акцията по отнемането на моите филми, а също и по изнасянето на Паисиевата история от Зографския манастир – за патриотичната си постъпка дори бе повишен от полковник на генерал.

И така, оставих спокойно багажа си с апаратура за 2000 щ.д. и тръгнах обратно към мястото, където се бях разделил с холандците. И пред една гостилница на централния площад видях паркирано тяхното Пежо, а те вътре се наслаждаваха на вкусните гозби. Излязохме при колата – очилата си лежаха безмълвно на задната седалка. Разделихме се – този път вече окончателно. Дори не си записах адреса им, за да си разменим поне

новогодишни поздрави. Визитната картичка на видния конструктор в Сименс се беше запазила и се търкаляше дълги години сред материалите ми, без нито да му пиша, нито пък той ми написа нещо. Все пак тогава още нямаше интернет и писмата ни трябваше да минат през много граници, а преди всичко през желязната завеса, като всяко такова писмо би обременило още повече моето и без това вече дебело досие.

Но в този тъй богат с приключения ден трябваше да преживея още едно приключение. В пълната чакалня имаше едноединствено място на една дървена пейка и аз седнах на него. Освен мене, на пейката седяха още три възрастни жени и едно малко момиченце на 5–6 години. Заслушах се в техния разговор и с най-голяма изненада констатирах, че говорят на български. При това на истински български, а не на посръбчения „македонски јазик“. А малкото момиченце говореше на български тъй сладко, както много отдавна, от моето детство, не бях чувал. По едно време дойде и един младеж в гръцка военна униформа, явно техен познат. Най-възрастната жена, очевидно бабата на момиченцето, го заговори на гръцки, размениха си няколко приказки и той си тръгна. Тази жена беше най-интересната от групата. Така съм си представял героинята на Талев баба Султана – с величествена, могъща фигура и решителен, но топъл човешки поглед. Като забелязаха интереса ми, една от жените, най-младата – трябва да беше на 50–60 години; тук трудно може да се отгадае точната възраст – стана от пейката и се доближи до мене, като ме запита по гръцки: „А по пу исте, кирие?“ (Откъде сте, господине) – „А по то Вулгарѝя“ – отговорих и повторих по български: „От България съм. А вие от де сте? Не мога да се наслушам на хубавия ви български език.“ „Ах! Българин!“ – извикаха трите едногласно и не можеха да сдържат радостта си от срещата. Обясниха ми, че са от едно село зад Преспанското езеро, до албанската граница. В миналото селото било изцяло българско, но сега останали малцина, които си говорят по български. „Ето, видя ли?“ – каза ми старата. – „И това момче, което беше тука, е българче, но вече не говори български. А в казармата ще го направят грък.“

Похвалих ги за чудно хубавия им, напевен като песен български език – по-късно щях да чуя и от други да говорят за напевния български език на българите от Западна Македония. „Хубав е, много е хубав нашият език – каза старата, – не е като езика на ония, от Скопие. Той не е нашият език!“ И разказа още колко са откъснати, далече от всяка цивилизация. Автобус до Лерин няма всеки ден и за да стигнат до пазара в Лерин, трябва много да чакат. А в тяхното село няма и училище.

Вече стана време и за път – те по своя, в далечното българско село отвъд Преспанското езеро, и аз по моя – за Костур, оттам за Янина и от Янина със самолет за Атина, отгдето с влак щях да се отправя за Солун и оттам за България. Но това пътуване няма да забравя никога. През следващите три десетилетия ще си спомням често за тези жени и за малкото момиченце с техния напевен български език. На този напевен език са най-хубавите български народни песни – ***песните на македонските българи***, с тяхната дълбока тъга, но и радост от живота, записани преди век и половина от братя Миладинови, когато още нямаше „македонска нација“ и всички българи бяха едно: от Черно море до Охрид и от Дунав до Бяло море.

Забележка. Монографията ми за църквата „Свети Герман“ при Преспанското езеро, почиваща върху моите изследванията през 1978, 1979 и 1980 г., беше първата от поредицата монографии, посветени на българските архитектурни паметници, намиращи се днес на територията на Гърция и „бившата югославска република Македония“, завършена и предадена за служебно ползване в КК още на следващата, 1982 г. През август 2001 г., допълнена с материали от другите ми изследвания, тя излезе във вид на голяма книга – а в деня, в който получих от печатницата готовите екземпляри, 31 август, по телефона ми се обади от същото село в Гърция моят берлински приятел инж. Милен Радев, добрал се по стъпките ми до междувременно реставрираната черква, като я заснел в нейния актуален съвременен вид – тази снимка поместих в моя обобщаващ труд върху българската средновековна архитектура, съдържащ и материалите от следващите ми пътувания, излязъл през 2007 г.

Берлин, ноември 2012

Костур, църквата „Богородица Кубелидиса“, X–XI век

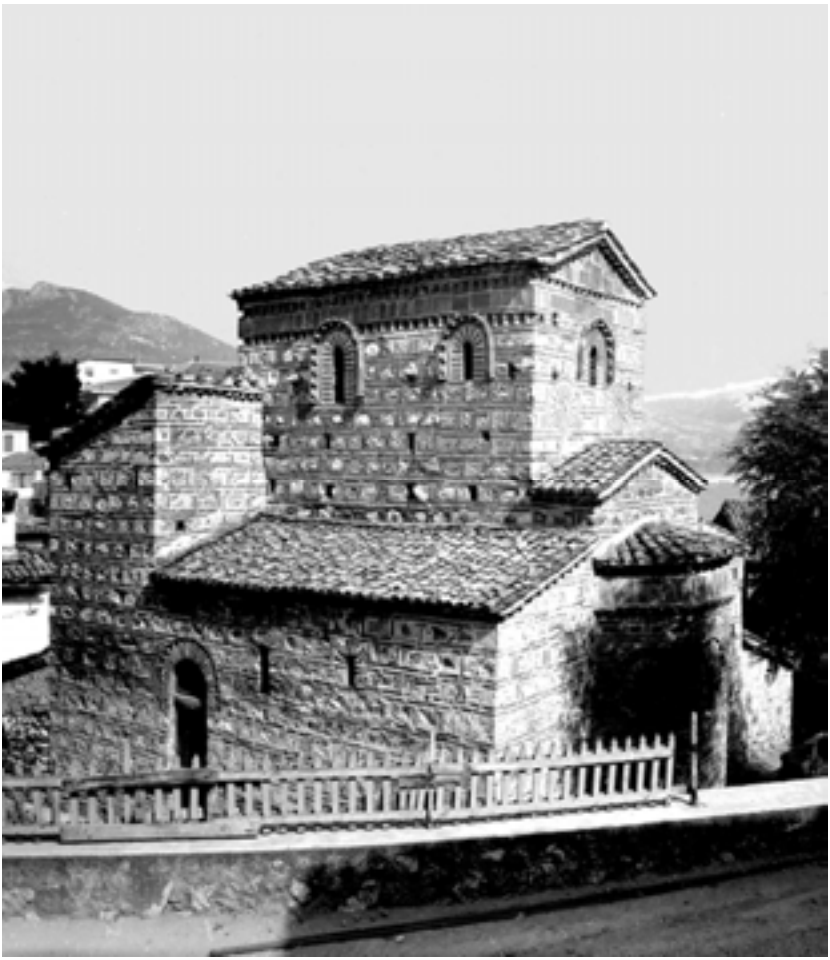
Изглед от югоизток

Костур, църквата „Свети Врачи“, X век

Изглед от югозапад

Костур, църквата „Свети Врачи“, X век

Костур, църквата „Свети Стефан“, X век

Костур, църквата „Свети Архангели“, X–XIII век

Архангел Михаил, детайл
Стенопис на западната фасада, след 1246 г.

Костур, църквата „Свети Архангели“, X–XIII век

Цар Михаил Асен и царица Ирина
Стенопис на западната фасада, след 1246 г.

Костур, църквата „Свети Архангели“, X–XIII век

Изглед от югозапад, фотоснимка 1981 г.

Агиос Германос до Преспанското езеро,
църквата „Св. Герман“, XI век

Изглед от югоизток, фотоснимка 1981 г.

Агиос Германос до Преспанското езеро,
църквата „Св. Герман“, XI век

Св. Виктор, стенопис в наоса на църквата

Архангел Михаил ⇨

Св. Харалампий ⇨⇨

Св. Ахил ⇨⇨⇨

Стенописи в църквата (средата на XVIII век)

Агиос Германос до Преспанското езеро,
църквата „Св. Герман“, XI век

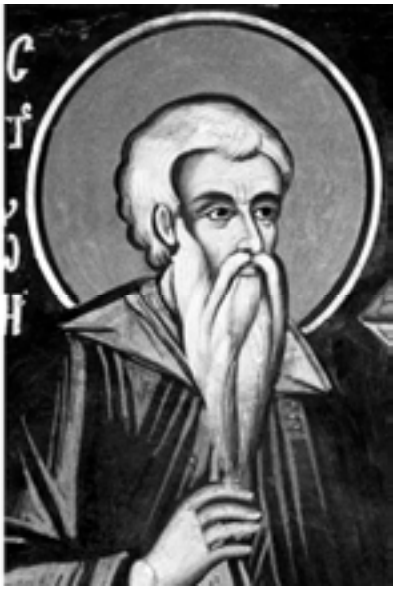

Св. Зосима
Стенопис в църквата „Св. Герман“

Св. Иван Рилски
Стенопис в Хилендарския манастир

⇦ Св. Зосима
Стенопис в църквата „Св. Герман“
Ателие на Макарий Галатишки, средата на XVIII век

Агиос Германос до Преспанското езеро,
църквата „Св. Герман“, XI век

Фотоснимка Милен Радев, 2001 г.

Агиос Германос до Преспанското езеро, църква „Св. Герман“, XI век

Приложение 6

АФЕРАТА С ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ

На 17 септември 1996 г. софийските вестници излизат с една „топ“-новина, която поместват на първа страница. Заглавията са различни, но смисълът е един и същ – на пресконференция, състояла се предишния ден в Националния исторически музей в София, директорът на музея Божидар Димитров е съобщил на журналистите, че предишния петък, 13 септември, непознат мъж донесъл и предал в музея завит във вестник пакет, съдържащ ръкописа на Паисиевата история. На присъстващите е показана разтворена подвързаната книга, съдържаща ръкописа, и някои от вестниците поместват снимка на тази книга. Директорът на музея твърди, че не са му известни повече подробности за ръкописа – можал е да идентифицира само текста, без да знае какъв е този ръкопис, по негово предположение чернови ръкопис на историята.

Понеже по това време интернет още не работеше пълноценно в България, това съобщение получих от приятели по телефона в Берлин, където се намирах по туй време, а два дни по-късно имах и оригинала на статията във вестник „Новинар“, с чиято авторка, Жанина Драгостинова, се познавах добре и която ми съобщи по телефона още подробности за пресконференцията – макар и тези подробности да поставяха повече въпроси, отколкото да отговаряха на главния: „Кой е този неизвестен препис на Паисиевата история?“

Тук ще цитирам буквално текста от статията на Ж. Драгостинова, който малко се различава от съобщенията в другите вестници, всички почиващи на сведенията, дадени от директора на музея по време на пресконференцията:

ОТКРИТ РЪКОПИСЪТ НА ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ

Анонимен оставил в НИМ реликвата, увита във вестник

Жанина Драгостинова

Неизвестен мъж на около 50 години оставил оригиналния ръкопис на Паисиевата История славяноболгарская в петък вечер в Националния исторически музей. Човекът отказал да се представи и дал увита във вестник книга на секретарката на шефа на музея Божидар Димитров.

По-късно анонимен мъжки глас заявил по телефона, че е дарителят и казал, че дава ръкописа в НИМ, за да е на сигурно място.

Досега Паисиевата история бе позната само от преписи, най-известният от които е на Софроний Врачански. Оригиналът се смяташе за изчезнал.

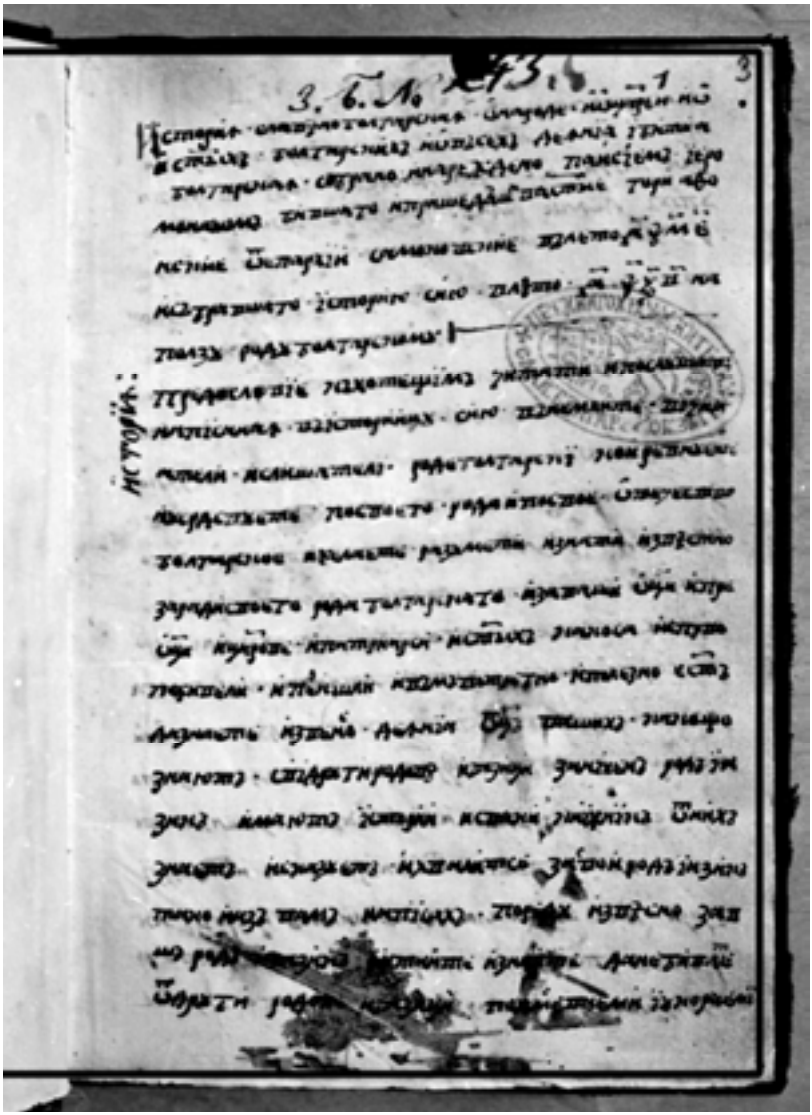
Паисий е писал историята си в Хилендарския манастир на Атон. За почерка на отеца свидетелстват единствено разписки, оставени по манастирите, през които Паисий минавал като таксидиот (събирател на такси). При всичките си обиколки монахът е носил със себе си свитъка с първата писана история на България, твърдят изследователите. След смъртта на Паисий в Самоков дирите на оригинала се губят.

Цялата история е от 82 страници, но в оригинала са само 61, липсва краят. В текста има множество поправки и задрасквания. Сега ръкописът ще бъде сложен в газова камера за обеззаразяване.

Никой от дарителите, с изключение на Боян Радев и бай Желязко Императора, който през 1943 г. е бил съден за иманярство, не желае да се представи, каза директорът на НИМ. Дарителите се страхуват от борчетата, които по едно такова съобщение могат да надушат пари или други ценности, обясни г-н Димитров. Той е сигурен, че находката ще предизвика спорове сред историците относно авторството.

* * *

До моето първо пътуване в Света гора и манастира Зограф през 1978 г. не бях се занимавал с подробности относно дейността на Паисий Хилендарски и по-специално с неговата „История славяноболгарская“. По време на това пътуване имах възможност не само да видя килията в Хилендарския манастир, намираща се в изграденото със средства на неговия брат чорбаджи Вълчо крило от манастирския комплекс, където той написва своята история, но и да държа в ръцете си оригинала на неговия ръкопис в библиотеката на Зографския манастир. Можах да изследвам и да заснема неколкократно стенописите в параклиса „Св. Иван Рил-

Първата страница на ръкопис в Зографския манастир

Черно-бяла репродукция от моя негатив, заснет през юли 1981 г. С черна линия е означена изрезката от моя цветен диапозитив, използван за репродукцията в История на България, т. 5, с. 142

ски“ под камбанарията на манастира и дори да установя окончателно автора на тези и на още ред други стенописи, пръснати на разни места из Балканския полуостров, чак до далечното Преспанско езеро. Някои малко известни обстоятелства от живота на първия български историк от Новото време ми позволиха да изясня отношението му спрямо един друг негов съвременник, получил несравнено по-голяма известност в същата епоха – гръцкия хуманист от български произход, живял и работил по същото време на по-малко от 10 км разстояние от килията на отец Паисий, Евгений Вулгарис, или Евгений Булгарский, както подписва своите трудове в Русия в качеството си на главен съветник на Екатерина Велика. И който е погребан в Санкт-Петербург, в гробището, където преди и след него са погребвани само членовете на царското семейство – докато на българския народ не е известно мястото, където са погребани тленните останки на неговия пръв будител. Също както не е известно къде и кога е загубен оригиналът на книгата му, носен от него при пътуванията му по неговата родина – защото ръкописът в Зографския манастир в действителност е само черновата, работният екземпляр от книгата. За близо четвърт хилядолетие изследвания на българската наука не се удава да установи редица важни подробности от живота му, близо два века са нужни да се открие родното му място. И тази българска наука намира само един-единствен препис от оригинала – преписа на Софроний Врачански.

А сега, в 1996 г., изведнъж се появява нов, според думите на директора на първия по йерархия и значение български музей, *неизвестен препис*. Наистина, през последните две десетилетия съм свикнал да чета и слушам всевъзможни твърдения на този мним историк по всички важни и маловажни въпроси на българската история, тиражирани безмерно от българските медии – но този път сведенията, които той предоставя на медиите, едва ли не надминават всички лъжи, изричани досега от него. Това беше и първата ми мисъл, последвала съобщението за „откриването на нов и неизвестен препис на „История славяноболгарская“. Защото аз съм държал и дори снимал с черно-бял и цветен филм пър-

вата страница на книгата в Зографския манастир и на нея всеки може да види елипсовидния печат на манастира. А в кабинета на този псевдоучен не е възможно да липсва петият том от многотомната „История на България“, издаден от издателството на БАН в 1985 г., където на страница 142 е поместена ***моята*** цветна снимка от тази първа страница – макар и не под моето име като автор, а под името на фотографа в Художествена академия Михаил Енев.

При направената от мен справка в издателството ми беше съобщено, че хонорарът за тази снимка, а и за останалите мои снимки от Зографския и Хилендарския манастир, е изплатен на Христо Маринчев, зам.-началник на Комитета по въпросите на БПЦ към МВнР. Същият инсценира задържането на моите филми, заснети в Света гора през юли 1981 г., обсеби ги и след това ги публикува със съдействието на проф. Любен Прашков и споменатия по-горе Михаил Енев, който пък въз основа на обсебените мои снимки получи професорска титла в Художествената академия. А както ще се установи 16 години по-късно, при публикуването на досиетата на служители и информатори на ДС, през 1985 г. за своите „патриотични“ действия полковник Маринчев, зам.-началник на 14 отдел на ПГУ–ДС, е повишен в генерал и в началник на отдела.

В този смисъл за мене въпросът не беше „кой е този неизвестен препис на Паисиевата история“, а с каква цел се прави тази поредна манипулация на българската общественост. Макар и публикуваната във в. „Новинар“ снимка на разтворената книга да не може да послужи за атрибуцията ѝ от неспециалиста, аз веднага разпознах в нея книгата, която съм държал в ръце и заснемал неколкократно. И тук възниква още един въпрос: „Защо трябва при такива очевидни и дори очебийни факти да се извършва скъпо платена експертиза от „специалисти“, когато въз основа на трудно подправимия печат всеки грамотен музеен работник може да установи идентичността на книгата?“ А както скоро ще стане ясно за всички, целият театър с предаването на завитата във вестник книга и с пресконференцията е

некадърно инсцениран от бездарния драматург, постановчик на още много други подобни спектакли − директора на НИМ.

Няколко дни по-късно заминавам за София, за да мога да следя отблизо по-нататъшното протичане на спектакъла. И съм дълбоко потресен от начина, по който се провежда поредната манипулация на българската общественост. Повече от една седмица е нужна, за да бъде установено, че „донесената завита във вестник книга“ в действителност е съхраняваният в Зографския манастир ръкопис – макар и да продължава да се спори за тайнствената му поява в България, а ще се спори още 16 години, ако и на определени среди да е добре известно по какъв начин той изчезва от манастира, за да се появи в НИМ. Като се използва пълната неосведоменост на тази общественост по отношение на българския манастир Зограф, резултат от полувековните действия на комунизираната българска църква и нейните ръководители от „службите“, внушава ѝ се, че това светилище на българската култура, запазило и отстоявало своята автономност в течение на повече от едно хилядолетие, е гръцка собственост и че неговите културни съкровища били застрашени от гърците. Във вестник „168 часа“ от 6 октомври 1996 г. се появява статия с подзаглавие, цитиращо изказване на директора на НИМ: „*Ръкописът е собственост на Гърция, ако тя го изиска, ще го върнем, но това би било акт на зла воля спрямо България.*“[1] Изнасянето на книгата от нейното хранилище в българския манастир се стилизира като акт на патриотизъм – а кои са „патриотите“ няма да се съобщи на нашата общественост и в следващите 16 години. Също както няма да се съобщи в какво се изразява тази „патриотична“ дейност, следствие на която е последователно провежданата от органите на власт-

[1] Целият цитат гласи: „*Паисиевата история от гледна точка и на българското, и на гръцкото, и на международното право е собственост на гръцката държава. Международната конвенция, която сме подписали през 1971 г., също налага връщането на реликвата на Гърция, стига да го изиска. Тя предвижда това да стане по дипломатически път.*“ Това твърдение не отговаря на истината. Автономният статут на светогорските манастири, включително на Зографския, е определен от международна конвенция, потвърдила през 1918 г. статуквото, съществуващо още от XII век − седем века преди основаването на гръцката държава.

та и църквата в България политика на отчуждаване на нашия народ от най-ценните паметници на неговата хилядогодишна култура. За да се стигне до положението повече от 99,9% от българите да не знаят нищо за своите манастири в Света гора, освен че в единия от тях, Хилендарския, Отец Паисий написал своята история – и минал през другия, Зографския, където се пазел ръкописа му, преди да бъде „спасен от български патриоти".

Подкрепяна от псевдонаучните доводи на „учения" директор на НИМ и подхранвана от всички масови медии в България, се развихря дискусия, надминаваща по размери всички научни и ненаучни дискусии, водени дотогава сред българската общественост. Преди това се съобщават резултатите от експертизата върху ръкописа, извършена от директорката на Народната библиотека проф. Боряна Христова, която с научни анализи и методи „открива", че той представлява непълната чернова на Паисий Хилендарски на несъхранения белови текст – без да подозира, че 80 години преди нея проф. Йордан Иванов е установил и този факт в публикуваното си изследване на ръкописа. Въз основа на своите представи за собствеността на ръкописа Б. Димитров е готов да предложи на гръцките власти в замяна един гръцки ръкопис от сбирката на „неговия" музей. Установява се, че липсата на Паисиевата история от хранилището му в Зографския манастир е била забелязана още през 1992 г. от тогавашния управител на Ефория „Зограф" Петър Митанов, който още тогава твърди, че реликвата се „съхранява" в сейфа на генерал Бригадир Аспарухов от „специалните служби". Но никой не казва от кого и по чие нареждане е извършено „спасяването" на реликвата.

Всичко това ме провокира с посредничеството на мой близък да дам интервю пред представителка на вестник „168 часа", който води патриотичната кампания сред българската общественост[2]. Макар моето двучасово интервю да е компресирано и филтрирано до по-малко от страница и половина, най-важните сведения, които за първи път се изнасят пред българската общественост във връзка с аферата, не са съвсем съкратени. А тези сведения определят вече не като предположение, че зад

[2] Статия на Румяна Георгиева от 7–13 октомври 1996 г.

мистериозното изчезване на реликвата от Зографския манастир и появяването ѝ в НИМ стои не друг, а подведомственият на ДС Комитет по въпросите на БПЦ с неговия заместник-председател, полковника от ДС Христо Маринчев. В силно филтриран вид в отпечатаното интервю се предават и моите думи от разговора ми със зам.-председателя на Комитета за култура проф. П. Бербенлиев, при който на въпроса какво мисля за изготвянето на един препис-дубликат на Паисиевата история в Зографския манастир, отговарям: „Това е абсолютна глупост – имаме толкова ценности в Зографския манастир и само един идиот може да тръгне да спасява Паисиевата история."

Аз не дочаквам излизането на вестника с моето интервю и на 7 октомври сутринта се завръщам със самолет в Берлин. Продължението на спектакъла се разиграва вече предимно по телевизията и генерал Бригадир Аспарухов е принуден още в първото предаване във връзка с аферата да признае, че изнасянето на Паисиевата история от манастира и пренасянето ѝ в България е извършено от „службите" – без да назове имената на извършителите и да отговори на въпроса, който няма да получи отговор и до сега, януари 2013 г.: как е било възможно това да стане, без знанието и съдействието на монаси от Зографския манастир, чиито имена бях съобщил в моето интервю, а през двете десетилетия след изнасянето на реликвата ще се лансира името на нямащия в случая никаква вина Петър Митанов, наследил в „смутните" времена след 1989 г. управлението на Ефория „Зограф", където замества изпълняващия дотогава тази длъжност полковник/генерал Христо Маринчев.

Независимо от това, че огромното мнозинство от българския народ оправдава и подкрепя „свещената кражба" – както това „мероприятие" ще бъде назовавано по туй време – органите на държавната власт решават да върнат реликвата на манастира. Не на гръцката държава, която само изпълнява задължението си да пази автономните манастири от разбойници, под каквато и форма да се явяват те. На тържествена церемония в Зографския ма-

настир на 12 януари 1998 г. президентът Петър Стоянов предава на игумена Амвросий ръкописа на Паисиевата история.

Това край на аферата с Паисиевата история ли е?

Тук няма да се занимаваме повече с други подробности по аферата, като твърдението на прословутия директор на НИМ за появата на още един – този път не чернови, а белови ръкопис. И че този ръкопис бил „дар Божи“ за компенсация на несправедливо върнатата на гърците чернова. Пред българската общественост обаче ще бъде премълчан фактът, че новопоявилият се ръкопис всъщност е изготвеното в реставрационните ателиета на НИМ копие, предназначено за заместване на оригинала. Тъй или иначе, дискусията прекъсва и през следващото десетилетие и половина с аферата ще се занимават много малко автори, макар и със съществени приноси в полза на българските исторически паметници в Света гора, като например проф. Надежда Драгова със статията „В Зограф «История славянобългарска» си е у дома“[3] и Светослав Пейчев – „Не може да има свещени кражби“[4].

Едва след публикуването на владишките досиета в началото на 2012 г. в някои блогове в интернет[5] и предимно във фейсбук отново ще се появят коментари по темата за изнасянето на ръкописа от Зографския манастир. Незабелязана от българската общественост обаче остава една много важна публикация в електронния вестник „Блиц“ от 16 октомври 2009 г. − интервюто на Добринка Корчева с полковника от ДС Димитър Гелков със заглавие „Христо Маринчев откраднa «История славянобългарска», след което убиха него и сина му“[6], прочетено преди мене само 69 пъти! Незабелязано от широките кръгове на българската общественост е и интервюто със съпругата на Маринчев, поместено в същия електронен вестник, съдържащо още подробности[7].

[3] Дневник, 6 декември 2004 г.
[4] Пак там, 31 октомври 1997 г.
[5] Вж. напр. в блога на Антон Луков: *Да откраднеш светиня от свято място! Грях ли е?* – от 22 януари 2012 г.
[6] http://www.blitz.bg/article/14342
[7] http://www.blitz.bg/article/14371 от 24 ноември 2009 г., прочетено 91 пъти.

Сведенията на близкия приятел на Маринчев и на неговата съпруга с изложените в тях подробности трудно могат да бъдат опровергани и съвпадат със сведенията, с които аз разполагам. Тъй като тези статии са достъпни в интернет, тук няма да цитирам подробностите, ако и те да предават в твърде внушителен вид края на един от главните епизоди във връзка с изнасянето и връщането на ръкописа. А фактът, че Маринчев е бил жив и доста активен цели 10 години след така наречената промяна от ноември 1989 г., изяснява много досега неясни въпроси във връзка с манипулациите и подмените в досиетата на ДС, а преди всичко с изчезването и дори „внезапното появяване“ на много важни материали от тези досиета, не на последно място на материалите в тях, отнасящи се до аферата с Паисиевата история и лицата, замесени в нея.

Внезапното появяване на „досега неизвестни“ материали за изнасянето на Паисиевата история от Зографския манастир в досиетата на ДС в началото на октомври 2012 г. идва почти синхронно с 250-годишния юбилей на Паисиевата история, отбелязан с много тържества в цяла България („от Тимок до Света гора“[8]) по същото време. С два имейла от 9 октомври журналистът Христо Христов, с когото се познавам от 2005 г., ме запозна с подготвяната от него публикация, предстояща да бъде стартирана на 11 с.м., и ми изпрати линк за особено впечатляващото начало на филма, с който трябваше да бъде открита публикацията. (Впоследствие установих, че въпросният филм по неизвестни на мен причини е свален от сайта на Христов и там е останал само текстови файл[9].) С две последователни писма от 11 и 15 октомври, съдържащи съответните линкове, Хр. Христов ме уведоми и за реакциите в медиите на неговата публикация и поиска от мен сведения и материали от моя архив във връзка с

[8] http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=933000

[9] http://desebg.com/2011-01-06-11-51-03/912-2012-10-11-04-19-34 Публикацията продължава с още пет части – последната с препратки към другите части: http://desebg.com/2011-01-06-11-51-03/990--qq-5-

аферата, като обеща да проведем и разговор по интернет. Аз изпратих на имейла му изчерпателни отговори на въпросите и голям брой копия от мои материали и фотоснимки, като от своя страна в осем имейла – от 19, 21 (два) и 28 октомври, 1 (два), 3 и 12 ноември 2012 г. – поставих въпроси, без да получа отговор нито на един от тях. Неколкократното ми настояване за разговор по интернет също остана без отговор.

Моите отговори на въпросите на Хр. Христов противоречат по много точки на неговата предварително представена теза и показват, че **изнасянето на ръкописа не е било подготвено нито преди, нито през 1984 г.** – а това личи и от публикуваните от него факсимилета. По такъв начин то не може да се свърже с дейността на КК и неговите председатели и подпредседатели преди 1985 г., а само с дейността на ДС. Също така се опитах да насоча вниманието му към обстоятелството, че от досиетата са извадени и липсват някои важни материали, в това число заповеди, издадени след 1984 г. от зам.-началника на 14 отдел на ПГУ–ДС Христо Маринчев, който, както вече беше споменато, от 1985 вече е началник на отдела. Между публикуваните факсимилета на документи, подписани от Маринчев, липсва факсимиле на документа от досието на митрополит Кирил, който се споменава в първата публикация на това досие от началото на 2012 г. и в който Маринчев е представен като генерал и началник на 14 отдел. Обърнах внимание на Хр. Христов и на това, че акцентите, които е поставил върху своите разследвания, не отговарят на действителното положение – а оттук следва и че цялата му публикация е подготвена, независимо дали със или без неговото знание – което е по-вероятно – от същите служби, които организираха изнасянето на Паисиевата история, както и манипулирането на БПЦ и нейното ръководство, но и отчуждаването на нашия народ от паметниците на неговата история. И че вместо да изясни някои от най-важните въпроси във връзка с изнасянето на ръкописа от манастира, тя отново замъглява истината.

След публикуването на допълнителни подробности за митрополит Кирил, интернетната публикация на Христо Христов прекъсна също тъй внезапно, както внезапно започна само половин месец по-рано, за да бъде продължена след повече от едномесечно прекъсване с излизането от печат на негова книга, посветена на същата тема[10].

Запознаването ми с текста на печатното издание – което получих близо месец след изпращането му по пощата от автора – потвърди още веднъж, и то напълно, моите подозрения, че цялата медийна акция е подготвена и организирана от същите служби, които организираха изнасянето на Паисиевия ръкопис от Зографския манастир и в продължение на близо четвърт век непрекъснато манипулират българската общественост. Това може да се забележи ясно от приложените като допълнения в книгата интервюта – и преди всичко с Евтим Костадинов, о.з. генерал Бригадир Аспарухов и Божидар Димитров. А писмото на Петър Митанов до главния прокурор на републиката Иван Татарчев изнася голяма част от подробностите относно съдбата на ръкописа след донасянето му в България – подробности, които всеки българин трябва да знае: **кой и с каква цел манипулира съзнанието на нашия народ.**

При внимателен прочит на „документацията“ всеки читател ще забележи как „с бели конци“ са съшити взетите оттук-оттам „документи“, за да се представи една мнима предистория на престъпното отнемане на реликвата, стигаща цели 12 години назад, като се отклони вниманието от действителните инициатори и изпълнители на престъплението и се насочи към върховните органи на държавната власт в техните най-високи инстанции. А един отдел от главното управление на ДС се представя като създаден специално за подобни акции, целящи възвръщането на отнети от нашия народ негови културни ценности – при все, че за цялата 12-годишна дейност на този отдел в Зографския манастир може да бъде посочен само „героичният подвиг“ на агентите-сътрудници на отдела, заграбили чрез измама съхра-

[10] Христо Христов. Операция „Маратон“. Истината за кражбата на Паисиевата история от Държавна сигурност в „Зограф“. София, CIELA, 2012.

нявания от близо 250 години ръкопис и донесли го „с риск на живота си“ в България. Твърде уместна във връзка с този „подвиг“ е забележката на един читател в интернет: „Защо тези герои, вместо да проявят своето геройство върху беззащитните старци от манастира, не отнемат от Британския музей Евангелието на Иван Александър? И искат българският народ да им ръкопляска.“

А в крайна сметка и подробностите по задигането и пренасянето на Паисиевия ръкопис са очевидно съчинени в „документите“ от „Операцията Маратон“, защото за всеки, който е имал възможност да посети през миналите десетилетия библиотеката на „Зограф“ и е бил по един или друг начин в допир с нейния пазител, йеромонах Пахомий, е ясно като бял ден, че цялата история тук е безсрамно съчинена и то не с цел да се оневини истинският извършител, а за да се получат съответните премии. Защото е напълно недопустимо твърдението, че Пахомий бил оставил дори само за миг ръкописа без наблюдение, както и че този ръкопис е бил пренесен от посочените в „документите“ агенти през строгия митнически контрол на гръцките власти. Че Пахомий беше шантажиран в продължение на много години от органите на ДС и задължаван да следва нарежданията им, заплашван с репресалии срещу сестра му, живееща в България, беше известно на всички в манастира – беше известно и на мене. А че шантажите са един от главните методи за действие на „органите“, е добре известно междувременно на цялата българска общественост. И че разделянето на вината между извършителите и техните „ръководители“ не е допустимо от морална гледна точка.

Макар и в интернетната поредица името на Хр. Маринчев да се вижда в подписа му при едно от първите факсимилета от документи, в текста той почти не се споменава и едва в печатното издание на него е посветено малко повече място, и то със същото дезинформиращо сведение, че основната му дейност била в 14 отдел при ПГУ на ДС, а службата в Комитета по вероизповеданието била едва ли не замаскираща основната му „разведческа и началническа“ дейност в ДС. Това не отговаря на истината

– неговият служебен кабинет и основната му дейност беше в този комитет, откъдето той упражняваше властта си върху цялото българско духовенство, начело с владиците. А разкриването на досиетата на последните показа най-ясно в какво се е състояла тази негова дейност. За нея научих още при първите си пътувания в Света гора, ако и да го познавах още преди да заеме този свой пост, когато беше в ръководството на създавания по това време Национален исторически музей, преди той да бъде отстранен от там със заповед на Бербенлиев. За тази заповед знаех също още от издаването ѝ, без да зная причините за изгонването му. Бербенлиев само ми беше споменал, че не го счита подходящ, а и очевидно му беше противен, както впрочем и на мен.

Впоследствие ми станаха известни още много подробности за дейността на Маринчев във връзка с ръководния му пост в Комитета по въпросите на БПЦ и в Ефория „Зограф“ и в частност в Зографския манастир. Моите сведения за тази негова дейност съм предавал на всички ръководни фактори, с които имах възможност да говоря за моята дейност, освен Бербенлиев и Александров, включително българския посланик в Атина акад. Николай Тодоров, зам.-началника на Външния отдел при ЦК на БКП Цветан Николов, директора на Центъра за българистика проф. Стоян Радев и проф. Христо Кодов, зам.-директор на Църковно-историческия и архивен институт при Българската патриаршия. И това, което ме изненадваше при тези разговори, беше един вид политическият „имунитет“ на Маринчев, под чиято закрила той очевидно се намираше. Дори изясняването на участието му при обсебването на моите филми и съчинената от него версия за задържането им от гръцките власти не се отрази на неговото положение – нещо съвсем непонятно, тъй като разказът му можеше да доведе до значителни дипломатически затруднения в отношенията между България и Гърция. А когато беше решено моите снимки да ми бъдат върнати, от ЦК ми беше съобщено дословно, че те са били задържани по погрешка от една служба, която не е подвластна на ЦК, и тази служба ми ги връща като израз на добра воля. Тук всеки българин ще се

запита коя е тази тъй важна служба в нашата страна, която не е подвластна на висшето партийно ръководство? И ако не е подвластна на него, кому е подвластна? Отговор на този въпрос дава не друг, а самият генерален секретар на ЦК на БКП в последното си интервю малко преди смъртта си – в същото интервю, в което той отказва да е имал каквото и да било участие при завличането на Паисиевия ръкопис. По-късно ще стане известно, че когато министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов занесъл ръкописа на Живков, неговият единствен коментар бил „Хубаво“, но отказал да го вземе. И ръкописът отново попаднал в ръцете на Маринчев, който не знаел какво да прави с него, след като и най-близкият му приятел, полковникът от ДС Димитър Гелков, отказал да го вземе на съхранение. Така „черният Петър“ накрая пак се оказал в трезора на ген. Бригадир Аспарухов, който изпратил Паисиевия ръкопис с охрана в НИМ и заедно с Божидар Димитров съчинил описания в началото на тази част спектакъл за разнообразяване на скучния живот на българската публика, но и за „събиране на точки“ в подкрепа на БСП.

А в своето последно интервю Живков заявява на всеослушание, че българската ДС не му е била подчинена. Без да каже достатъчно ясно кому е била подчинена. Това няма да кажа и аз, като оставям на българския читател сам да даде отговор и на този въпрос.

Накрая на моите бележки ще си позволя да добавя още нещо във връзка със структурата на секретната организация, представена в документацията по операциите „Цитадела“ и „Маратон“ при новата и засега последна медийна акция във връзка с Паисиевата история с цел да „изясни“ пред българската общественост неизвестни за нея дейности, придавайки им много по-голяма важност, отколкото те заслужават.

Когато през 1978 г. започна моята дейност и сътрудничеството ми към ДО „Пластични изкуства“ при КК и до края на тази дейност през 1989 г., малко преди и самото обединение да прекрати своето съществуване, тази държавна институция не се

различаваше по своята структура от другите научни институти в България. По това време то беше още в процес на учредяване и продължи да се развива през следващите години, за да добие вече към 1981–1982 г. своя облик и профил. Секцията за проучване и документиране на българските исторически и културни паметници извън държавните граници на нашата родина беше една от многото негови секции – и тази секция нямаше никакви специфични черти, които по един или по друг начин да определят дейността ѝ като секретна или да налагат на нейните служители пазенето на служебни тайни. Нейните щатни и извънщатни сътрудници бяха без изключение с висше образование и с различни специалности, като преобладаваха историци, археолози и архитекти, а извънщатните се числяха към съответните научни институти. Само три години след включването ми към Обединението като извънщатен сътрудник Секцията за проучване на българските исторически и културни паметници извън нашата страна разполагаше с най-богатата библиотека в тази сфера в България. Няколко десетки, предимно гръцки, албански и френски монографии и над 100 статии от моята библиотека и от библиотеката на Германския археологически институт в Берлин пренесох във вид на ксерокопия, като от повечето от тях за нуждите на сътрудниците (и за мои нужди) бяха изготвени сносни български преводи, които бяха и за мене от голяма помощ, особено при пътуването ми в Албания през 1986 г. Ще добавя само, че нито една от тези публикации не се намираше в обществените и в частните библиотеки у нас. Първите големи изследвания в тази област, включени в документацията на секцията, бяха моите монографии за църквата „Св. Герман“ при Преспанското езеро и за стенописите на Захарий Зограф във Великата лавра. Какво стана с тях след пълната реорганизация на секцията в 1990 г. не ми е известно. Зная само, че и в тази секция, както и в НИПК бяха продадени големи количества стара хартия за претопяване.

Финансирането на задграничните командировки по „второ“ направление, т.е. извън границите на Варшавския пакт, се извършваше от МВнР, като връзката между него и КК се осъществяваше от друг и независим от ДО „Пластични изкуства“

отдел в КК, начело с д-р Емил Александров с ранг на зам.-председател на КК. Въпреки че според посочените в медийната поредица данни той изпълнявал също и длъжността началник на 14 отдел на ПГУ–ДС, неговият служебен кабинет беше в КК на същия етаж, както и кабинетите на председателката на КК и на останалите зам.-председатели. Аз не съм виждал нито една заповед, подписана от него в качеството му на началник на отдел от ПГУ на ДС – а и в документацията за операция „Маратон“, поне в представените факсимилета, заповедите носят подписа на зам.-началника на отдела полк. Маринчев. Независимо от представената в документацията „съпринадлежност“ на двете институции – 14 отдел при ПГУ на ДС и КК, респ. ДО „Пластични изкуства“ – между тях не само не съществуваше никаква съвместна дейност, но и за дейността на КК и в частност моята лична дейност бяха поставяни всевъзможни пречки, които съм описал изчерпателно в моя дневник и приложенията към него. Тези пречки направиха накрая дейността ми в КК невъзможна, за да прекратя още в първите месеци на 1989 г. всички мои договорни отношения с него.

Тук ще напомня на читателя, че още в деня на смъртта на Людмила Живкова, 20 юли 1981 г. – или по-вероятно предишния ден – положението и за ДО „Пластични изкуства“ се обърна на 180°. Един ден след срещата ми с посланика и генералния консул на Гърция в Берлин на 18 декември 1981 г. беше извършено покушение срещу Бербенлиев и той трябваше да прекара повече от четири месеца в болница. А както в криминалните романи и филми за италианската мафия колата, причинила тежката автомобилна катастрофа, не можа да бъде открита и се измъкна незабелязано – при това тази кола е била жълта Лада, останала невредима след нанесения от нея удар върху черната министерска Волга! Няколко месеца по-късно е заведен закрит за обществеността процес срещу зам.-председателя Емил Александров за „неотчетени“ 146 556,46 лв., приключил с произнасянето на ефективна шестгодишна присъда[11].

[11] Присъдата е посочена в доклада на Д. Луджев, но не и мотивите за нея. Вж. http://rodolubez.blogspot.de/2008/07/blog-post_16.html

Последвалите събития са подробно описани в тази книга и считам за излишно да ги повтарям още веднъж. А за връзката между по-горе споменатата катастрофа с катастрофата, жертва на която става синът на Маринчев – причинена този път не от една, а от две коли, отпред и отзад, и описана подробно от неговата майка в посоченото интернетно издание, – оставям читателя да направи сам своите изводи.

* * *

През всичките 12 години, в които пътувах в Гърция в изпълнение на договорните ми отношения с източногерманското издателство „Унион“ и с ДО „Пластични изкуства“ при КК в качеството ми на негов нещатен сътрудник, дейността на Хр. Маринчев и неговата агентура беше по линията на конфронтация с гръцките власти, довела до големи затруднения при отношенията на манастира Зограф с тях и до забраната им български дипломатически представители (и в частност самия Маринчев) да посещават Света гора[12]. В същото време аз използвах всички мои възможности за установяване на връзки и добри отношения с гръцките власти и учени. Резултатите от моята работа са налице, независимо от пречките, които ми се създават в България за публикуването на моите изследвания[13]. Същата полити-

---

[12] За резултатите от „изследователската“ дейност на КИР по отношение на българските художествени и исторически паметници в Света гора и досега се дават неопределени сведения, като напр. в интервюто на Бр. Аспарухов в книгата на Хр. Христов. Единствените официални публикации до средата на 1990-те години на М. Енев и Л. Прашков бяха почти изключително с мои снимки и за тях съм писал изчерпателно на много места в тази книга. А състоялите се три „научни“ конференции за манастира Зограф през 1995–1999 г. много трудно могат да бъдат представени като принос за изследването и усвояването на неговите културни и исторически ценности.

[13] Въпреки големите пречки, поставяни за издаването на всяко от моите изследвания, голяма част от тях са публикувани. А в отговор на официалната забрана те да бъдат достъпни в обществените библиотеки в България и да се споменават в изданията на БАН, повечето от тях са дадени от мен за свободно ползване в интернет на уеб-сайта scribd, вж. http://de.scribd.com/atschilingirov

ка следваше и Бербенлиев като служебно лице и в частните си отношения. Постигнатите резултати и там бяха забележителни, отличаващи се от официалната линия, поддържана преди това. Достатъчно е да спомена само, че професор Муцопулос, провеждащ разкопките на о-в Ахил в Преспанското езеро, донесе в България за изследване от български учени откритата при разкопките глава на Самуил – такова тясно сътрудничество между учени от различни страни е изключителна рядкост в световната практика.

Още дълго преди моите пътувания и до последното ми пътуване през 1989 г. от страна на МВнР беше възприета практиката за забрана на посещения в Света гора за всички българи с много редки изключения за групи, организирани от Светия синод и съответно за агенти от ДС. И политиката за пълно отчуждаване на нашия народ от неговите исторически и културни ценности в Света гора – политика на пълна и безрезервна дезинформация на нашата общественост. В моя дневник и в приложенията към него съм описал подробно парадоксалния случай със забраната и конфискацията на книгата от Божков и Василиев за Зографския манастир – забрана, отнасяща се и до научните сътрудници в ДО „Пластични изкуства“ и всички други институции в нашата страна, докато Институтът за балкански изследвания в Солун притежаваше тази книга само една седмица след нейното отпечатване. Или също подробно описания в моята книга случай с Фондация „Йоан Кукузел“. Пред всички служебни и частни лица в България съм поставял въпроса: кого ползва това отношение към нашите културни ценности? И какви цели преследва то? В контекста на засилената руска експанзия на Атон през последните три десетилетия този въпрос придобива нова актуалност и позволява друго решение, освен допусканото досега и свързано с политическата обстановка в разделения на два лагера свят или бизнеса на Маринчев със „златните яйца на кокошката Зограф“. А това друго решение обяснява и налаганото напоследък название „славянобългарски манастир Зограф“...

Приложение 7

АРХИВЪТ НА РОЖЕНСКИЯ МАНАСТИР

През 1960-те, 1970-те и 1980-те години посетих многократно Роженския манастир при Мелник. По това време НИПК провеждаше в много голям мащаб реставрацията на манастирския комплекс и на някои от запазените стари чорбаджийски къщи. Архитектурната реставрация се извършваше под ръководството на моя близък приятел арх. Никола Мушанов и съпругата му арх. Златка Кирова, а почистването и консервацията на стенописите – от художественото ателие също при НИПК, в което работеха много художници-реставратори, които познавах от други обекти – на първо място художникът Людмил Младенов, мой приятел и съученик от врачанската гимназия, който вече си беше създал име на един от най-интересните и даровити български художници от младото поколение. Използвах това, за да мога по всяко време да посещавам художествените паметници в Мелник и околността, без грижите за подслон, квартира – но и ключ към обикновено недостъпните художествени паметници в България. За мене беше важна и възможността да обсъждам с тях множеството проблеми, свързани с историята на тези паметници, дотогава съвсем непроучвани от останалите изкуствоведи.

За манастира и неговите паметници всички автори преповтаряха едни и същи сведения, за чиято достоверност никой не се и замисляше. Те твърдяха, че той бил метох на Иверския манастир в Света гора и съответно паметник на поствизантийската живопис, без никакви връзки с останалите български художествени и архитектурни паметници както от Ранното, така и от Късното средновековие, като дори го поставяха в числото на един от най-характерните „гръцки“ паметници. В този смисъл се цитираха многократно писмени документи, публикувани и в български превод в „Гръцки извори за българската история“ заедно с останалите подобни материали. Както е прието в българската историография, тези изворни материали се считат за напълно автентични, без никой изследовател да провери поне

тези сведения, съдържащи се в тях, за които съществуват и други критерии и данни от помощните науки, включително от археологическите сондажи и разкопки или от анализа на технологията, с която са били изпълнени стенописите и иконите, както и произведенията на художествените занаяти, каквито са запазени съвсем не малко в манастира.

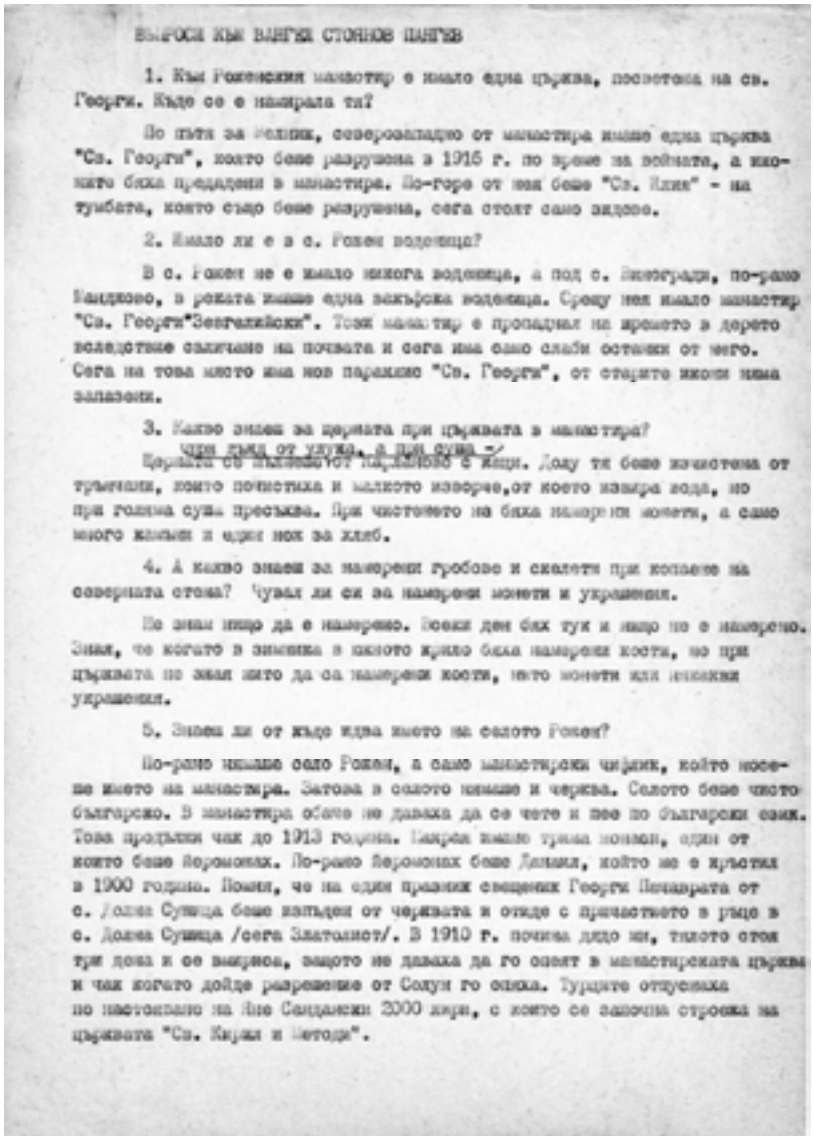
Наред със сведенията от помощните науки, съществуват обаче и други сведения, които дават историческите извори, свързани безкритично с Роженския манастир. На първо място тук са топографските данни, споменати в главния дарителски документ за манастира от 1304 г., съхраняван в архива на Иверския манастир в Света гора, както и в завещанието на Георгиос Контостефанос Каламеас и съпругата му Ирина от 1309 г., определящи границите на площта, върху която се изгражда манастирът, идентифициран впоследствие като Роженски. За мене като изкуствовед бяха важни и наблюденията ми върху току-що разкритите фрагменти от старата живопис в нартекса на Съборната църква с много високи художествени качества и с български надписи. Тази живопис впоследствие е била покрита с по-късни стенописи със значително по-ниско качество. Ръководителката на художествената консервация не можеше да се реши да свали изцяло много добре запазените късни стенописи и само отбеляза в научната литература наличието на старите стенописи, без повече да се занимава с тях.

Тук е интересна една подробност, за която ми разказа Людмил Младенов. Докато работел върху почистването на стенописите, дошла при него леля Ванга – по това време на посещение в манастира – и му казала: „Ти хубаво правиш, като чистиш светите икони, ама знаеш ли какво има под тях?“ Той я попитал какво има, но тя повече нищо не му казала. Малко по-късно, при моето посещение при Ванга през 1972 г., аз ѝ зададох същия въпрос, но тя и на мен не каза нищо по-определено, а като я запитах дали би ми оказала съдействие в изследванията на място, каза ми, че не ходела по манастири.

С това за мене въпросът съвсем не беше изчерпан. В голямата си книга на немски език за средновековното християнско изкуст-

во в България от 1979 г. публикувах голяма черно-бяла репродукция на един фрагмент от тези стенописи, а в последвалото десетилетие търсих (и намерих!) паралели на тази живопис и дори произведения на същото българско художествено ателие. Не се отказах обаче да се занимая подробно и със запазените документи, идентифициращи посоченото в дарението и в завещанието място, където бил построен манастирът „Св. Георги“, с местоположението на Роженския манастир. То се потвърждава в началото на XVI век от патриарх Йеремия I с писмо до манастира, „въз основа на намиращите се в архивите на патриаршията документи“, в отговор на молбата за възстановяване на „изгорели при пожар в Роженския манастир документи“. Тъй като след неколкократното променяне на названията на всички села и местности около манастира единствената възможност за възстановяване на старите имена могат да бъдат сведения от спомените на възрастни местни жители, на 8 септември 1984 г. беше проведен и протоколиран разговор с най-стария по това време жител на с. Рожен и дългогодишен клисар в манастирската църква Вангел Стоянов Пангев. Въпросите ми и неговите отговори бяха записани в протокол, съставен в два екземпляра, подписан от него, от директора на музея в Роженския манастир Кирил Грънчаров, от ст.н.с. арх. Никола Мушанов от НИПК и от мене. Първият екземпляр от протокола беше поставен в архива на музея, а вторият се съхранява в моя архив.

Изводът от отговорите на Вангел Пангев, съпоставени с данните от документите в Иверския манастир, е еднозначен – топографските данни за местоположението на Роженския манастир не могат да се свържат с посочените в документите, които се отнасят недвусмислено към съществувал по-рано в същия район манастир „Св. Георги“, разрушен при свличането на терена в пропастта. С подкуп на корумпираната цариградска патриаршия гърчеещите се мелнишки първенци присвояват за своята община стария български манастир, който от тогава се обявява за собственост/метох на Иверския манастир. В спомените на българското население обаче манастирът продължава да бъде

ВЪПРОСИ КЪМ ВАНГЕЛ СТОЯНОВ ПАНГЕВ

1. Към Рожденския манастир е имало една църква, посветена на св. Георги. Къде се е намирала тя?

По пътя за Мелник, североизточно от манастира имаше една църква "Св. Георги", която беше разрушена в 1916 г. по време на войната, а иконата бяха предадени в манастира. По-горе от нея беше "Св. Илия" - на тумбата, която също беше разрушена, сега стоят само задове.

2. Имало ли е в с. Рожен водница?

В с. Рожен не е имало никога воденица, а под с. Виногради, по-рано Кандрово, в реката имаше една закърска воденица. Срещу нея имало манастир "Св. Георги"Зевгалийски". Този манастир е пропаднал на времето в дерето вследствие свличане на почвата и сега има само слаби остатъци от него. Сега на това място има нов параклис "Св. Георги", от старите икони няма запазени.

3. Какво знаеш за царевата при църквата в манастира?

Чули сме от устно, а пък сума =/

Царевата се намирают паралелно с реки. Дому тя беше изчистена от тръстики, които почистиха и малкото извореч,от което извира вода, но при голяма суша пресъхва. При чистенето не бяха намерени монети, а само много камъни и един нож за хляб.

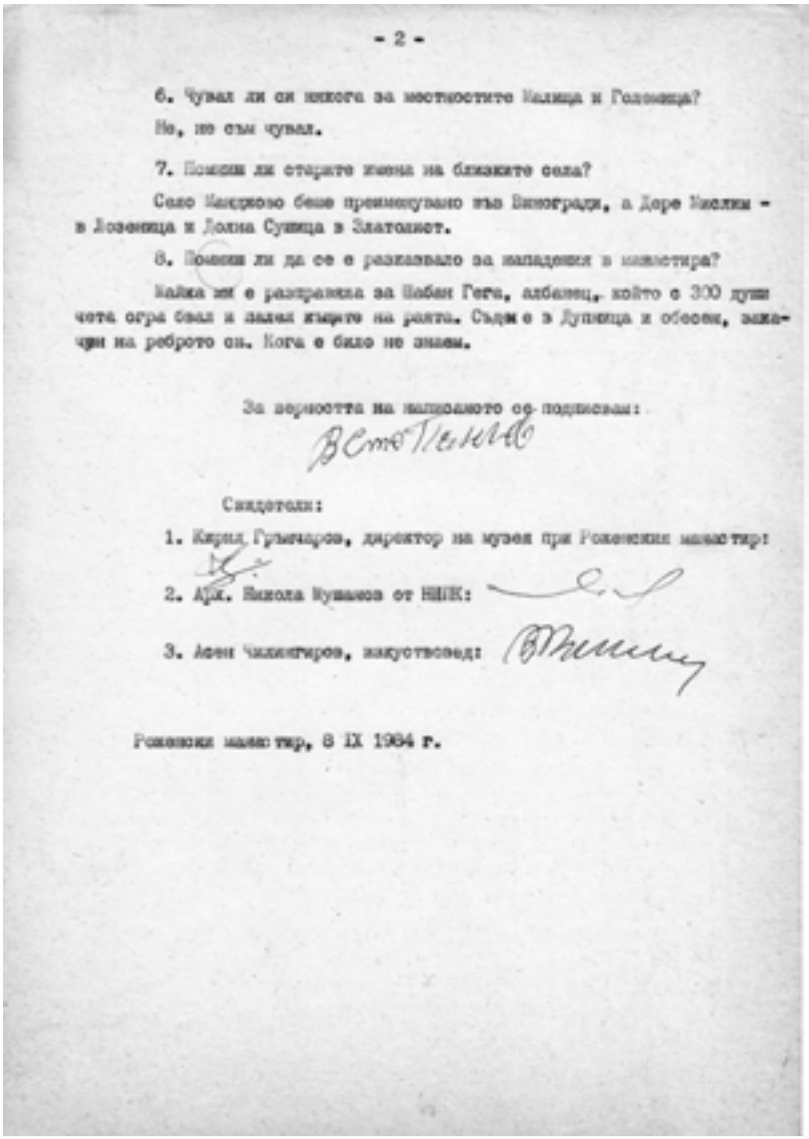
4. А какво знаеш за намерени гробове и скелети при копаене на северната стена? Чувал ли си за намерени монети и украшения.

Не знам нищо да е намерено. Всеки ден бях тук и нищо не е намерено. Знам, че когато в зимника в южното крило бяха намерени кости, но при църквата не знам нито да са намерени кости, нито монети или никакви украшения.

5. Знаеш ли от къде идва името на селото Рожен?

По-рано нямаше село Рожен, а само манастирски чифлик, който носеше името на манастира. Затова в селото нямаше и черква. Селото беше чисто българско. В манастира обаче не даваха да се чете и пее по български език. Това продължи чак до 1913 година. Макар имало трима монаси, един от които беше йеромонах. По-рано йеромонах беше Даниил, който не е кръстил в 1900 година. Помня, че на един празник свещеник Георги Печварата от с. Долна Сушица беше изпъден от черквата и отиде с причастието в ръце в с. Долна Сушица /сега Златолист/. В 1910 г. почина дядо ми, тялото стоя тук дена и се вкиснса, защото не даваха да го опеят в манастирската църква и чак когато дойде разрешение от Солун го опяха. Турците отпуснаха по настояване на Яне Сандански 3000 лири, с които се започна строежа на църквата "Св. Кирил и Методи".

Факсимиле от протокол на разговор с Вангел Пангев

- 2 -

6. Чувал ли си нещо за местностите Калища и Голешица?

Не, не съм чувал.

7. Помнят ли старите жени на близките села?

Село Кандилово беше преименувано във Виноградец, а Дере Киселки - в Лозеница и Долна Сушица в Златолист.

8. Помни ли да се е разказвало за нападения в манастира?

Майка ми е разправяла за Поби Гега, албанец, който с 300 души чета огра село и палел къщите на ромите. Съдя се е Дупница и обесен, закачен на реброто си. Кога е било не знаем.

За верността на написаното се подписваме:

Вангел Пангев

Свидетели:

1. Кирил Гълъбаров, директор на музея при Рожденския манастир:
2. Арх. Никола Кушлеев от НИПК:
3. Асен Чилингиров, искусствовед:

Рожденски манастир, 8 IX 1984 г.

Факсимиле от протокол на разговор с Вангел Пангев

считан за български и когато малко преди края на втората фаза от Балканската война българска войскова част се готви на разруши манастира, цялото българско население на Рожен застава пред оръдията и едногласно заявява: „този манастир е наш и няма да го отстъпим“, като по такъв начин го спасява от разрушение. Още преди Балканската война обаче Международният съд в Хага решава въпроса за принадлежността на манастира в полза на България и гръцките монаси се оттеглят заедно с архива и ценностите на манастира.

При един от първите ми разговори с моя приятел Сотир Кисас, сътрудник на Солунската ефория, повдигнах този въпрос, като знаех, че той поддържа връзки със секретариата на Цариградската патриаршия. Кисас веднага се свърза със свой приятел в секретариата в Истанбул, който потвърди, че има на разположение всички документи в архива, засягащи този манастир, и обеща да достави копия от тях, както и от останалата част на манастирския архив, намиращ се в Ивер. До средата на 1980-те години Сотир вече разполагаше с копия на повечето от документите и започна подготовка на научно изследване – монография на тази тема. Резюме от изследванията си той изнесе във вид на доклад пред Втория конгрес по българистика през май-юни 1986 г. в София. Съобразно изискванията на организационния комитет той трябваше да чете доклада си на английски, но предвид това, че никой от присъстващите в секцията не знаеше английски, изложи съдържанието на сръбски език, а за отпечатването му в изданието на материалите от конгреса пропусна срока и докладът не беше публикуван. Аз обаче записах целия доклад на касета, която съхранявам също в моя архив.

По време престоя на Сотир Кисас в София му уредих среща с началника на Главно управление на архивите Дойно Дойнов, с когото се познавах добре. В мое присъствие беше сключен договор между него и управлението, представяно от Д. Дойнов и неговата заместничка Л. Филипова (съпругата на тогавашния министър-председател Гриша Филипов), с който Сотир се задължаваше да представи в тригодишен срок документацията.

По време на последното ми пребиваване в Солун в края на септември 1989 г. Кисас ми каза, че има вече на разположение всичкия материал и смята през идущата 1990 г. да го донесе в София. Последвалите събития прекъснаха нашата връзка, а малко след това научих, че е починал, но какво е станало с неговия архив и с голямата му библиотека, не ми е известно.